

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

“İHTİLÂFU ÜMMETİ RAHMETUN” RİVAYETİNİN HADİS KRİTİĞİ
AÇISINDAN TESBİT VE TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Furkan KAPKAÇ

Ankara, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

“İHTİLÂFU ÜMMETİ RAHMETUN” RİVAYETİNİN HADİS KRİTİĞİ
AÇISINDAN TESBİT VE TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Furkan KAPKAÇ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN

Ankara, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

“İHTİLÂFU ÜMMETÎ RAHMETUN” RİVAYETİNİN HADİS KRİTİĞİ
AÇISINDAN TESBİT VE TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN

2- Prof. Dr. Ali DERE

3- Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ

Tez Savunması Tarihi

07.07.2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN danışmanlığında hazırladığı “İhtilâfu Ümmeti Rahmetun’ Rivayetinin Hadis Kritiği Açısından Tesbit ve Tahlili” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Furkan Kapkaç

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ.....	XI
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ	3
3. İHTİLÂF KELİMESİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	5
1.1. <i>İhtilâf</i> ve Bazı Türevlerinin Lügat Kullanımı	6
1.2. Kur'ân'da <i>İhtilâf</i>	10
1.2.1. <i>İhtilâfın</i> Olumsuz Kullanımları.....	12
1.2.2. <i>İhtilâfın</i> Olumlu Kullanımları.....	16
1.3. Hadis ve Tarih Literatüründe <i>İhtilâf</i>	23
1.3.1. Hadis Literatüründe <i>İhtilâf</i> (Kütüb-i Sitte Özelinde)	23
1.3.2. Tarih Literatüründe <i>İhtilâf</i>	29
1.4. Siyasî İhtilâfların Fıkhî ve İtikâdî İhtilâfa Etkisi	33
BİRİNCİ BÖLÜM: İHTİLÂF RİVAYETİNİN TESPİTİ VE TAHRİCİ.....	35
1. Ümmetin İhtilafını Rahmet Olarak Sunan Rivayetler.....	35
1.1. Sünnî Literatür	35
1.2. Şîî Literatür	45
1.3. İhtilâf Rivayeti'nin Farklı Formları.....	48
1.3.1. Merfû' Olarak Nakledilen Formlar	48
1.3.2. Bazı Alimlerin Sözü Olarak Nakledilen Formlar	51
İKİNCİ BÖLÜM: İHTİLÂF RİVAYETİ'NİN ANLAŞILMA BİÇİMLERİ VE BUNLARIN TAHLİLİ	56
1. Sünnî Kaynaklarda "İhtilâf Rivayeti"nin Kullanımı ve Tahlili.....	56
1.1. Tefsir Literatürü	56
1.2. Hadis Literatürü.....	67
1.3. Fıkıh Literatürü.....	77
1.4. Ahlak ve Tasavvuf Literatürü.....	87
1.5. Kelam ve Reddiye Literatürü.....	90
1.6. Dil ve Belâgat Literatürü	93
1.7. Siyer ve Tarih Literatürü	94
2. Şîî Kaynaklarda "İhtilâf Rivayeti"nin Kullanımı ve Tahlili	96
3. Diğer Kaynaklarda "İhtilâf Rivayeti"nin Kullanımı ve Tahlili	106
4. Modern Dönemde "İhtilâf Rivayeti"nin Kullanımı ve Tahlili	107
4.1. Türkiye'de İhtilâf Rivayetine Yaklaşımlar	107

4.2. Arap-İslam Dünyasında İhtilâf Rivayetine Yaklaşımlar	109
4.3. Batı Dünyasında İhtilaf Rivayetine Yaklaşımlar.....	111
SONUÇ.....	123
EK.....	127
BİBLİYOGRAFYA.....	141
ÖZET.....	153
ABSTRACT	154

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin rabbi Allâh'a mahsustur. Salât ve selâm Peygamberimiz Muhammed Mustafa'nın (s) üzerine olsun.

İnsan sosyal bir varlık olarak yaratılmıştır, bu sebepten dolayı onun için iletişim kurmak bir zorunluluktur. İletişim ağları kurulurken insanların fitratları, eğitimleri ve eğilimleri belirleyici olmaktadır. Bu davranışlardan dolayı farklılıklar ve çatışmalar meydana gelmektedir. Meydana gelen bu farklılıklar ve çatışmalar ihtilâf kavramı ile ifade edilmektedir.

Tezin “Giriş”inde ilk önce ihtilâf kelimesinin lügat ve ıstılâh mânâlarına yer verilmiştir. Bunun akabinde ihtilâf kelimesinin daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu kelimenin Kur’ân-ı Kerîm ve Kütüb-i Sitte özelinde hadis ve tarih kaynaklarındaki kullanımları tahlil edilmiştir. Bununla beraber risalet dönemi ve sonrası sahâbe arasında ihtilâflara değindikten sonra siyasî ihtilâfin fikhî ve itikâdî ihtilâfa etkisi tartışılmıştır.

Çalışmanın “Birinci Bölümü” araştırma konusu olan “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayetinin İslam literatüründe tespit ve tahricine tahsis edilmiştir. Söz konusu bu durum öncelikle sünnî literatürde daha sonra şîî literatürde tahlil edilmiştir. Akabinden “ihtilâf rivayeti” olarak adlandırdığımız “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayetinin farklı formları tespit edilmiştir.

Tezin “İkinci Bölümü” olan, “İhtilâf Rivayeti'nin Anlaşılma Biçimleri ve Bunların Tahlili” başlığı altında birinci bölümde tespit edilen literatür tahlil edilmiştir. Bu değerlendirme önce sünnî ve şîî daha sonra modern dönemde yazılmış doğu ve batı literatür bağlamında yapılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda sonuç bölümü yazılmıştır. Çalışmanın ekine; ileride bu konuda yapılacak çalışmalara yardımcı olması için Kütüb-i Sitte'de ihtilâf kavramının göz önünde bulundurulması maksadıyla hadislerin orjinal formu eklenmiştir.

Ayrıca tezde transkripsiyon alfabesi kullanıldığı için çalışmanın başında ek olarak transkripsiyon alfabesi tabela halinde verilmiştir.

“ ‘İhtilâfu Ümmetî Rahmetun’ Rivayetinin Hadis Kritiği Açısından Tesbit ve Tahlili” adlı bu tezin, hadis ilmi alanındaki çalışmalara katkısının olacağını ümit ederken uzun bir uğraşın sonucunda ortaya çıkan bu eserin her safhasında tavsiye ve yardımlarını benden esirgemeyen başta tez Hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN’e, beni herdaim destekleriyle motive eden aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca bugünlere gelmemde maddî-mânevî hiçbir desteklerini benden esirgemeyen ve üzerimde büyük emekleri olan anne-babama ve büyüklerime minnettarlıklarımı sunarım.

Furkan KAPKAÇ

KISALTMALAR

- (a.s) : Aleyhisselâm
- a.g.e. : Adı geçen eser
- a.g.m. : Adı geçen makale
- bkz. : Bakınız
- DİA : T.C. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- d.n. : Dipnot
- h. : Hicri
- hz. : Hazreti
- m. : Miladi
- nşr. : Neşir
- no. : Hadis numarası
- s. : Sayfa
- (s) : Sallallâhu aleyhi ve sellem
- (s.â) : Sallallâhu aleyhi ve âlih
- trc. : Tercüme
- ts. : Tarihsiz
- ö. : Ölüm tarihi
- vb. : ve benzeri
- b.y. : Baskı yeri yok

y.y. : Yayın yeri yok

t.y. : basım tarih yok

vd. : ve devamı

yay. : Yayınevi

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

<i>Arapça Harfler İçin</i>			
ظ		ظ	Z/z
ب	B/b	ع	
ت	T/t	غ	Ġ/ġ
ث	Ṣ/ṣ	ف	F/f
ج	C/c	ق	Ķ/ķ
ح	Ḥ/h	ك	K/k
خ	Ḥ/h	ل	L/l
د	D/d	م	M/m
ذ	Z/z	ن	N/n
ر	R/r	ه	H/h
ز	Z/z	و	V/v
س	S/s	ي	Y/y
ش	ş	<i>Uzatmalı Harfler İçin</i>	
ص	Ş/ş	ا	Ā/ā
ض	Ḍ/ḍ	و	Ū/ū
ط	T/ṭ	ي	Ī/ī

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Bu çalışma; “ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayetinin genelde İslamî kaynaklarda özelden ise “hadis literatüründe” ne tür bağlamlar içerisinde kullanıldığı ve bu rivayetin hangi kalıplar içerisinde sunulduğu, hangi anlamları içerdiği, hangi başlıklar etrafında tartışıldığı ve hangi formlara evrildiğini ortaya çıkarmak için gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmayı temellendiren ana motivasyonumuz, İslamî literatür ekseninde sadece Şîf literatürde munkatı bir isnadı olan bu hadisin nasıl ve ne amaçla günümüze değin özellikle Sünnî kaynaklarda yoğunlukla kullanıldığını ortaya çıkarmaktır. “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” hadisi gibi birçok isnadsız ya da mevzû hadis, içerdiği anlamın hitap ettiği çevreye birçok kullanışlı malzeme sunması sayesinde ve dönemsel şartlar vesilesiyle sıklıkla kullanılmıştır. Bu bize hadis çalışmalarında bazen anlamın isnada ağır bastığını göstermektedir. Bu rivayetin seçilmesi değinilen bu olguya binaendir. Söz konusu rivayetin de bu açıdan kendine özgü bir tarihinden bahsedilebilir. Hicri IV. asrın sonlarına doğru sıklıkla kaynaklarda kullanılan “ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayeti de o dönemin sosyo-politik koşulları ile bağlantılı idi. Dönemin İslami düşünürleri için kullanışlı bir kaynaktı.

Ayrıca mevzu rivayetler de hadis ilmi açısından kıymetlidir çünkü mevzu hadisler belirli dönemsel ihtiyaçları karşılanması açısından önemli kaynaklardır. “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayeti de bu açıdan olumlu bir muhtevaya sahip olduğu için sıklıkla bazı ihtiyaçlara binaen özellikle fukaha tarafından kullanılmıştır. Bu hadis bilhassa fakihlerin mevcut ihtilaflarını şekillendiren farklı görüşlerini meşru bir zemine oturtulabilmesi için elverişlidir. Diğer taraftan ise bu kullanım ideolojik bir tartışmanın parçası olarak karşımıza çıkabiliyor. Bir rivayetin isnadının olması elbette hadis usûlü açısından ehemmiyetlidir. Fakat hakkında araştırma

yaptığımız ‘ümmetimin ihtilafı rahmettir’ rivayeti gibi özellikle Sünnî kaynaklar açısından isnadsız rivayetlerin Hz. Peygamber’e aidiyetinden ziyade taşıdığı mesaj ve tarih içerisindeki rolü ve işlevi daha ön planda olmuştur. Bu sebeple mevzu’ olduğu bilinen birçok rivayet meşhur olup yaygınlaşabilmiştir. Mevzû rivayetler uydurulduğu dönemin fikrî, siyasî ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Ehl-i sünnet mezhebi IV. yüzyılın başlarından itibaren müslüman çoğunluğun hâkim mezhebi haline gelmeye başlamıştır.¹ Sünnî kaynaklarda rivayet nakledildiği dönem dikkate alındığında; itikadî icmanın gerçekleştiği bu dönemde ihtilaf’ın caizliğinin sadece fikhî alanla sınırlı kalması o dönemi yansıması açısından önemlidir. Müfessirlerin “ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayetini itikadî konularda caiz görmeyip kıyas, içtihat gibi fikhî konular bağlamında meşruluğunu ayetler² ışığında açıklamaları o dönemin ruhuna dair bazı ipuçları sunmaktadır. Bu tarz yaklaşım Kur’an’ın ve Kütüb-i Sitte özelinde hadislerin sosyal bölünmeyi nehyettiği konusunu destekler; ancak fikhî konuda ihtilaf meşru görür. Bununla beraber “ihtilaf rivayeti” aslında itikadî ayrılıkların vakî olduğu bir durumu meşrulaştırmaktan ziyade, söz konusu rahmetin fikhî ihtilaf sınırını kapsadığını belirtir. Rivayet Sünnî kaynaklarda isnadının olmaması sebebiyle bazı kaynaklar farklı bir yolu seçmiş ve bazı alimleri ravi göstererek dayanak inşa etmeye çalışmıştır. Bu da farklı versiyonların oluşumunda rol oynamıştır.

Bu çalışma gerçekleştirilirken bu rivayeti referans gösteren veya bir şekilde bu rivayete göndermede bulunan, bu rivayet anlamsal katmanlarına katkı sunan her türlü kaynak (Sünnî, Şîî, Doğulu, Batılı kaynak fark etmeksizin) incelenmeye tabi tutuldu ve bu noktada analiz edilen kaynaklar uygun başlıklar altında kategorize edildi. Birincil ve ikincil kaynaklar taranmakla

¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, X, s. 525-530.

² “Hep birlikte Allah’ın ipine sınımsız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş olduk. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.” (Âl-i İmrân 3/103); “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır.” (Âl-i İmrân 3/105); “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır.” (Âl-i İmrân 3/110); “Ayrılığa düştüğünüz bütün konularda (doğru) hüküm Allah’a aittir. İşte o Allah benim rabbimdir; yalnız O’na güvenip dayanmışımdır ve daima O’na yönelirim.” (Şûrâ 42/10.)

beraber, bu çalışma özü itibari ile söz konusu “referans kaynaklarında” bu rivayetin menşei, kapsamını ve anlamsal sınırlarını tayin etmeye yaradı. Türkiye’de bu alanda Halil İbrahim Kutlay’ın Arapça olarak kaleme almış olduğu *Kaşfu ’l-Ğumme bi-tahrîc hadîs ‘İhtilâfu ummetî rahmetun’* adlı makalesi haricinde sadece dolaylı göndermede bulunan birkaç makale kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu alanda Türkçe olarak yazılmış şimdilik tek tez olan bu çalışma, esasında henüz müstakil olarak çalışılmamış bu rivayetin kaynaklarını, isnad ve metinlerinin tespitini, hangi konular bağlamında gündeme geldiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Modern toplum anlayışının bir parçası haline gelen uzlaşma kültürünün izleri İslami kaynaklarda bu rivayet eksenli olarak arandı. Böylelikle bu rivayetin hangi kaynaklarda hangi anlamsal kalıplar içerisinde kullanıldığı araştırmaya tabi tutuldu. Çalışma bütünsel olarak bu rivayetin hangi sıklıkla rivayet edildiği ve neden birçok farklı mezhepler tarafından benimsendiğini açıklamak için yapıldı.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın temelini oluşturan kavramsal boyut semantik olarak tahlil edildi ve bu çalışmanın üzerine bina edildiği “ihtilaf” gibi temel kavram Tefsir ve Hadis kaynaklarından, lügat kitaplarına, Tasavvuftan Kelam ve Arap dili ve belagatına kadar geniş kaynaklarda tarandı. Bu süreç siyer ve tarih okumaları ile desteklendi ve böylelikle “ihtilâf” kavramının kullanıldığı bağlamlar incelendi ve bu süreç sonrası ihtilafın anlamsal sınırları tespit edildi. Kendi içinde fikhi ve itikadi olarak ayrılan ihtilaf kavramı, geniş bir bağlamda incelendi. Bu aşamadan sonra konumuzu teşkil eden “ümmetimin ihtilâfi rahmettir” rivayeti yukarıda zikredilen bütün literatürde tespit ve tahlil edildi. Bu rivayeti aktaran ilk eserden başlayarak günümüze kadar bu rivayeti içeren ulaşabildiğimiz kaynaklar tarandı ve söz konusu rivayetin

hangi bağlamda kullanıldığı ortaya konmaya çalışıldı. Bu rivayete dair geliştirilmiş İslami ve Almanya ağırlıklı Oryantalist yorumlardan istifade edildi. Söz konusu rivayetin isnadının olmaması çalışmamızın yorum endeksli yürümesine olanak sundu. Bu çalışmalardan destek olarak “ihtilaf rivayeti” olarak nitelediğimiz “ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayeti eleştirel, bilimsel ve analitik bakış açısı ile kritize edildi. Bir sonraki aşamada, birincil ve ikincil kaynaklar tarandıktan sonra bulgular değerlendirilmeye gayret edildi. Farklı yaklaşımların yanı sıra yorumlar da bu çalışmada sunuldu.

Türkiye’de “ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayeti hakkında yazılan tek makale Halil İbrahim Kutlay’ın Arapça olarak kaleme almış olduğu *Kaşfu ’l-Ğumme bi-tahrîc hadîs ‘İhtilāfu ummetî rahmetun’* adlı makalesidir. Kutlay bu çalışmayı Sünnî kaynaklar ekseninde değerlendirip önce rivayet olarak hangi kaynaklarda geçtiğini daha sonra dirayet olarak bu kaynaklarda nasıl değerlendirildiğini ele alır. Fakat rivayetin hangi tartışmalar etrafında değerlendirildiğini ve hangi bağlam etrafında ortaya çıktığına dair bir değerlendirmede bulunmaz. Netice olarak Kutlay “ihtilâf rivayeti”nin manen sahih olduğunu ifade eder, Sünnî kaynaklarda da ifade edildiği gibi akaid konularında ihtilafın olmayacağını belirtir ve bu rivayetin fikhî konular bağlamında rahmet olduğunu ifade eder.³ “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayetini müstakil çalışma olarak kaleme alan Halil İbrahim Kutlay dışında Su‘ūd b. ‘Abdullāh el-Funaysān *Hadîsu İhtilāfu Ummetî Rahmetun: Rivayeten ve Dirayeten* adlı çalışma gerçekleştirmiştir. el-Funaysān söz konusu çalışmada Kutluay’da olduğu gibi rivayeti değerlendirme hususunda Sünnî literatürle yetinmiştir. el-Funaysān çalışmanın giriş kısmında bu rivayetin manen doğru olduğunu kabul etmeyen mezhep inkarcılara bir cevap niteliğinde olduğunu ifade eder. Bununla beraber söz konusu müellif “ihtilaf rivayetinin” şöhret olması hasebiyle isnada ihtiyaç duyulmadığını ve belki *vicade* olarak değerlendirilebileceğini ifade eder. Dolayısıyla el-Funaysān bu çalışmayı rivayetin manen sahihliğini bir ön kabul ile kaleme

³ Halil İbrahim Kutlay, *Kaşfu ’l-Ğumme bi-tahrîc hadîs ‘İhtilāfu ummetî rahmetun’*, Hadis Tetkikleri Dergisi/Jornal of Hadith Studies, 2004, c. II, s. 81-104.

almıştır. Diğer yandan el-Funaysān rivayeti manen benzer rivayetler ile desteklemeye çalışmaktadır. Netice olarak el-Funaysān “ihtilāf rivayetini” manen şahih olarak kabul eder ve çalışmasını bu neticeye binaen ele almaktadır.⁴ Biz bu çalışmada bu konuyu müstakil olarak ele almış söz konusu iki çalışmaya nazaran, “ihtilaf rivayetini” eserlerinde barındıran tüm kaynakları ele aldık. Sünnî, Sii, Doğu ve Batı kaynaklar farketmeksizin bu alanda yazılmış ve tespit edebildiğimiz her türlü çalışmayı değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken söz konusu rivayetin hangi bağlam etrafında tartışıldığını, hangi başlıklar altında işlendiğini, sosyo-kültürel olarak neyi ifade ettiğini ve hangi amaç için kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. Aynı zamanda sonuç olarak rivayetin oluşumu hakkında yorumda bulunduk.

3. İHTİLAF KELİMESİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Biz bu bölümde ihtilāf kelimesinin sadece ele aldığımız rivayet özelinde değer, fakat üzerinde tahkik yaptığımız rivayetin arkaplanını yansıtacak, konumuza dair bir zemin oluşturmak için genel olarak Kur’an-ı Kerim’de, Hz. Peygambere nispet edilen rivayetlerde, tarih kaynaklarında ve lügat kaynaklarındaki tespitini yapacağız.

---

⁴ Su’ūd b. ‘Abdullāh el-Funaysān, *Hadīsu İhtilāfu Ummeti Rahmetun: Rivayeten ve Dirayeten*, er-Riyād, Maktabatu’r-Ruşd 1420/1999, s. 5-119.

1.1.İhtilâf ve Bazı Türevlerinin Lügat Kullanımı

İhtilâf elbiseyi yamamak, çocuğun babasının ahlakından vazgeçmesi, iki dağ arasındaki yol, oruçlunun ağız kokusunun değişmesi, geride kalmak ve biri diğerinin yerine geçmek anlamındaki *h-l-f* (خلف) kökünden türemiş ihtilaf babının mastarıdır. İhtilaf sözlükte bir şeyin diğer birşeyin peşinden gelmesi, karşı gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, ittifak üzere bulunmamak, uyuşmamak, anlaşmazlık, görüş ayrılığı ve eşit olmamak anlamlarına gelmektedir.⁵

İhtilâf gibi aynı kökten türeyen ve genel olarak aynı anlamda kullanılan bir diğer kelime ise *hilâf*'tir. Lügatte muhalefet etmek, karşı gelmek, aykırı davranmak, zıtlaşmak manalarını barındırmaktadır.⁶ İsfahânî, her zıttın ihtilâf kabul edildiğini fakat her ihtilâfın zıt kabul edilmediğini söyler.⁷ İhtilâf, çeşitli anlamlara gelen müşterek bir kelimedir.⁸

İbn Hâzım (ö. 456/1064) hilaf kelimesini şöyle izah eder: “Hilaf, herhangi bir konudaki tartışma ya da çekişmedir (*tenâzu*). Bu da dinî konularda (*diyâna*) haram olup, bir kişinin söz veya akıl açısından bir yolu tutarken bir diğerinin de bir başka yolu tutmasıdır.”⁹ Akabinden İbn Hâzım bu tür ihtilafların yasak olduğuna şu ayetleri delil olarak gösterir: Allah’a ve Resûl’üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin (*lâ tenâze’û*). Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider.¹⁰ Hâlâ Kur’ân’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki (*ihtilâf*) bulurlardı.¹¹

⁵ eş-Şâhib, Ebû'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd et-Tâlikânî (ö.385/995), *el-Muhtâf fi'l-Luğa* (nşr. Muhammed Hasen Âlu Yâsîn), I-X, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1414/1994, IV, s. 345-350; er-Râğib el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö.502/1109), *el-Mufredât fi Ğarâbi'l-Kur'ân* (nşr. Şafvân 'Adnân ed-Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimeşk , Beyrût 1412, I, s. 293-296; İbn Manzûr, Ebû'l-Fağl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î (ö.711/1311), *Lisân'l-'Arab* (nşr.), I-XV, Dâru Şâdir, Beyrût 1414/1993, IX, s. 82-97; Feyruzabâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-muhtâ*, Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1987, s. 1045; et-Tahânevî, Muhammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Şâbir el-Fârûkî el-Hanefî (1158/1745), *Keşşâfu İştilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm* (nşr. 'Alî Dâhrûc), I-II, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrût 1996, I, s. 476-480.

⁶ er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e.,I, s. 293-296; İbn Manzûr, a.g.e. , IX, s. 82-97.

⁷ er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e.,I, s. 293-296.

⁸ Bedrüddîn ez-Zerkeşi, “Eskiden Yeniye Klasiklerimizden: Gazâlî’ye Göre Kur’ân’da İhtilâf Sorunu”, çev. Mustafa Ünver, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* [Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences], 2007, sayı: 7, s. 103.

⁹ İbn Hâzım, *el-İhkâm*, I, 47.

¹⁰ Enfâl, 8/46.

¹¹ Nisâ, 4/82.

Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler (*teferrakū ve-ḥtelefū*) gibi olmayın.¹²

İhtilâf ve hilaf kelimeleri genel olarak aynı anlamda kullanılmıştır. Fakat aralarında bazı farklar vardır. İhtilafın daha çok, “bir kişinin ifade ve davranışlarında diğer insanlardan farklı bir yol takip etmesi”¹³ anlamı taşımasına karşılık hilafın diğer görüşlere karşı bir tavır alışı ifade ettiği söylenebilir. Bir diğer tanıma göre de delile dayanmayan aykırı görüşe hilaf, delile dayanana ise ihtilaf denmiştir.¹⁴ İhtilaf, farklı görüşler karşısında içlerinden birini güçlü veya zayıf olarak nitelendirmeyip tarafsız kalmayı ya da zayıf da olsa bir tarafa meyli yansıttığı için olumlu bir anlama sahip iken, hilaf tez ve antitezden birini benimseme diğerine karşı tavır alma anlamı taşımaktadır.¹⁵

İhtilâf kelimesi ile anlam olarak yakın bir bağı olan diğer bir kelime tefrikadır. F-r-k (فرق) kökünden türeyen tefrika kelimesi, lügatte birbirinden ayırmak, saçları tarayıp ayırmak, hakkı batıldan ayırmak, hak ve batılı açıklamak, yarmak, ikiye ayırmak, hayvanların kaçması, havada bir bulutun diğer bulutlardan ayrı olması, korkmak, gidilecek yol veya takip edilecek metodun bilinmesi, bir kimsenin dişlerinin ayırık olması anlamlarına gelmektedir.¹⁶

Terim olarak tefrika “belirli bir dinî, fikrî veya siyasî birliğe sahip insan topluluklarının bölünüp parçalanması, fırkalara ayrılması”¹⁷ anlamına gelmektedir. Yine aynı kökten türeyen *fırka* (فرقة) “islâm fikir tarihinde kendilerine has siyasî düşünce veya itikadî telakkilere sahip bulunan gruplar için “siyasî akım” (bir nevi parti) ve “itikadî mezhep” anlamında kullanılmıştır.”¹⁸

¹² Āl-i İmrân 3/105; İbn Hâzım, *el-İhkâm*, I, 47.

¹³ er-Râğıb el-İşfehâni, a.g.e., I, s. 293-296.

¹⁴ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, V, 429; Bedruddîn el-‘Aynî, *el-Bināye*, VI, 297.

¹⁵ Şükrü Özen, “İhtilaf”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2000, XXI: 565.

¹⁶ eş-Şâhib, a.g.e., V, s. 395-399; er-Râğıb el-İşfehâni, a.g.e., s. 632-634; Cevherî, *Şihâh*, (thk. Ahmed Abdülğafûr) 1982, IV, s. 1041-1043; İbn Manzûr, a.g.e., X, s. 299-307; Zebidî, *Tâcu’l-ârûs min cevâhiri’l-kâmus*, (thk. Ali gibri) Dâru’l-fikr, Beyrut 1994, XIII, s. 391-395; Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305, III, s. 982-986.

¹⁷ Tuncay Başoğlu, “Tefrika”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, XL, s. 279.

¹⁸ Bekir Topaloğlu, “Fırka”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, XIII, s. 35.

“İftirāk”, “teferruḳ”, “firḳa” kelimeleri, insanlardan her bir topluluğun yalnız olmasını ifade eder. “Ferika” kelimesi: Gece karanlığında büyük sürüden ayrılan koyun sürüsünün bir kısmı anlamına gelmektedir. Ancak bu lafızlar ihtilâf lafzından daha hâs’tır.¹⁹

Dinî hususlarda yapılan ihtilaf sosyal ve siyasal bölünmelere yol açabilir. Bu durum derinleşip taassuplaşabilir ve bu fanatizmden ötürü dinî yorumlarda kalıcı ayrılıklara netice olabilir. Bu yönüyle ihtilâf kavramı tefrika/fırka kavramı ile yakından ilişkilidir.²⁰ Tefrika ve fırka’nın bu şekli Kur’ân’da “*hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın*”²¹ ve “*şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişğin yoktur. Onların işi ancak Allah’a kalmıştır*”²² gibi ifadeler ile yasaklanmıştır. Kur’ân “*kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler*”²³ ifadesi ile müslümanları aynı duruma düşmekten uyarmaktadır. Ehl-i Kitab’ın bu tutumunun kendilerine gönderilmiş ilahî mesajın tahrifine kadar gittiğini Allah Teâla bizlere bildirmektedir.²⁴ Dolayısıyla ümmetin bütünlüğünü bozacak her türlü sosyal-siyasal niza’nın Allah tarafından kabul edilmeyeceğini görmekteyiz.

Netice olarak *ihtilâf*, *hilâf* ve *tefrîka* kavramlarını karşılaştırdığımızda, benzer manaları ifade etseler de ihtilâfın daha geniş ve kapsamlı bir kullanım alanı olduğunu, her zaman negatif bir durum ifade etmediğini görmekteyiz. İhtilâf kavramının içeriğinin en önemli özelliklerinden biri farklılıktır. Tefrika Kur’ân’da genel olarak “bir bütünden ayrılmak” manasını taşırken, ihtilaf fikri ayrılık manasını içerir. Bu tanımlardan mütevellit “ihtilâf”ın, hilâf ve iftirāk kavramları ile içerik olarak bir irtibatı olduğunu görmekteyiz.

¹⁹ İbn Teymiyye, *Ref u’l-Melâm ‘ani’l-E’immeti’l-A’lâm*, I, 16-17.

²⁰ Tuncay Başoğlu, “Tefrika”, s. 279.

²¹ Āl-i İmrân 3/103; Āl-i İmrân 3/105.

²² el-En’âm 6/159.

²³ Āl-i İmrân 3/19.

²⁴ Āl-i İmrân 3/78.

Kur'ân'da ihtilâf kelimesi ile yakınlığı olan kelimeleri alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz²⁵ : 'And (عند) kavramı “bir asıldan ayrılmak” anlamını içerir²⁶ ve Kur'ân'da bu kökten türeyen (عنيد) 'anîd²⁷ “hakka amansızca muhalefet edenleri” tanımlar.²⁸

'Arđ (عرض) kökünden türeyen (أعرض) a'rağa fiili Kur'ân-ı Kerîm'de müminlerle inkarcılar arasında geçen ihtilâfi ifade eder.²⁹ Aynı zamanda bu ifade şiddete varmadan “sessiz muhalefeti” de kapsar.³⁰

Cedel (جدل) kavramı Kur'an'da kendi görüşünü ve düşüncesini savunmak maksadıyla girişilen mücadeleyi ifade etmek için kullanılmıştır.³¹

Ĥacc (حج) kelimesinden türeyen ĥācc (حاج); Kur'ân'da deliller ile karşı tarafı mağlup etmeye çalışmak anlamında kullanılmıştır.³²

Ĥadd (حد) kökünden sarf edilen ĥādd (حادث) kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de düşmanca davranıp, muhalet etmek anlamlarına gelmektedir.³³

Kur'ân'da Ĥaşm (خصم) kelimesi ile insanlar arası anlaşmazlıklar, dinler arası ihtilâf ve gaybî âlemdeki tartışmalar kastedilmiştir.³⁴

Neze' (نزاع) kelimesi Kur'ân'da, “görüş ayrılıkları yüzünden insanların birbirleriyle tartışması ve mücadelesi” anlamına gelmektedir.³⁵

Redd (رد) ve irtedde (ارتد) Kur'ân-ı Kerîm'de, insanlar arası vuku bulan ve din değiştirmeye kadar giden ihtilâfi anlatmak için kullanılmıştır.³⁶

²⁵ Kelimeleri sıralanmış birşekilde görmek için bkz. Halil Aldemir, Halil Aldemir, *Kur'an-ı Kerime Göre İhtilâf: Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları*, (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010), s. 33-50.

²⁶ Aldemir, a.g.e., s. 33-34.

²⁷ Hüd 11/59; İbrâhîm 14/15; Kâf 50/34; el-Müddessir 74/16.

²⁸ Aldemir, a.g.e., s. 34.

²⁹ Nisâ 4/63; A'râf 7/189; Kehf 18/57; Secde 32/22; Fussilet 41/4; Şûrâ 42/48.

³⁰ Aldemir, a.g.e., s. 36.

³¹ Nahl 16/125; Ankebût 29/46; Ğâfir 40/4, 5.

³² Bakara 2/76, 258; Âl-i İmrân 3/61, 65; En'âm 6/80.

³³ Tevbe 9/63; Mücadele 58/5, 20, 22.

³⁴ Âl-i İmrân 3/44; Hac 22/19; Sâd 38/21, 64, 69.

³⁵ Âl-i İmrân 3/152; Nisâ 4/59; Enfâl 8/43; Kehf 18/21.

³⁶ Bakara 2/217; Mâide 5/54; Yûsuf 12/65; Kehf 18/64.

Şecer (شجر) kelimesi Kur'ân'da anlaşmazlığa düşmek manasını barındırır.³⁷

Şekk (شق) kelimesinden türeyen şikāk (شفاق) kelimesi insanlar arasındaki ihtilâfi ifade etmektedir.³⁸

Şekes (شكس) ve bu kelimedenden türeyen muteşākis (متشاكس) kelimesi “birbirleri ile çekişen” manasını barındırmaktadır.³⁹

İslam literatürü açısından ihtilâf kavramını daha iyi değerlendirebilmek için şüphesiz bu kavramın Kur'ân ve hadislerde nasıl geçtiğini ve hangi anlamlar bağlamında zikredildiğini görmek elzemdir. Bu bağlamda ihtilâf kelimesini ilk önce Kur'ân sonra hadisler bağlamında tahlil edeceğiz.

1.2.Kur'ân'da İhtilâf

Kök olarak ihtilâf kelimesi Kur'ân'da çeşitli fiil kalıpları ve türevleriyle birçok yerde geçmektedir.⁴⁰ Bu bölümde Kur'ân'da geçen ihtilâf kelimesinin çeşitli fiil kalıplarını vermeksizin sadece türevlerine yer vereceğiz. Bu tercihimizin amacı hem doğrudan ihtilâf kelimesini tanıyabilmek hem de zengin olan fiil kalıplarını temel kullanıma indirgeyip ihtilâf kelimesine daha net odaklanabilmemizi sağlayabilmektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de *İh-te-le-fe* fiili ve bu kalıptan sarf edilen ihtelefû, yehtelefûn, tehtelefûn, uhtelefû, ihtelef, muhtelef, muhtelefûn ve muhtelefîn türevleri elli iki defa geçmektedir.⁴¹

³⁷ Nisâ 4/65.

³⁸ Bakara 2/137, 176; Nisâ 4/35; Hûd 11/105; Sâd 38/2; Fussilet 41/52.

³⁹ Zümer 39/29.

⁴⁰ Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî, a.g.e., s. 239-241.

⁴¹ Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî, a.g.e., s. 239-241.

Kur'an'da iki tür ihtilaftan bahsedilmektedir: ontolojik çeşitlilik, itikadi ihtilaf. Ontolojik ihtilaf; cinsler ihtilafı, tabiî ihtilâf, fitrî ihtilaf, ihtilafı “telaum” yani birbiriyle uyuşma, düzen, ahenk ve insicam içinde olma durumunu kapsar. Buna bütünleyici ve çeşitlilikle birlikte bir düzen ve uyumu gösteren ihtilaf diyebiliriz. İnsanların farklı cinsiyeti, yaratılış özellikleri ve sosyal hayatlarını idame ettirmek için farklı çalışma alanlarına, anlayışlara ve sanatlara sahip olmaları bu ihtilaf türüne girer. İkincisi ise ilahi mesajın geçmişten ta kıyamete kadar bütün insanlar için belirlediği temel inanç esaslarında ortaya çıkan ihtilaflardır ki Kur'an bu tür ihtilafları şiddetle kınamaktadır.⁴² Kısaca ihtilâf kelimesinin insanlar arası münasebet ve ilahi mesaja ittiba ile zikredildiği zaman olumsuz anlamda kullanıldığını, evren ve varlıkların çeşitliliği ile ilgili tasvirleri göstermek için kullanıldığında ise olumlu anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

Gazzâlî ihtilâfın fitrî olduğunu bunu ortadan kaldırmanın ise yaratılışın ortadan kaldırılmasıyla veya başka bir yaratılışa evrilmesiyle olabileceğini belirtir. Ayrıca, insanların inat ve ihtilâftan yoksun olduğu bir yaratılışın cennet için vaat edildiğini,⁴³ ihtilâfın caiz olmasının ittifakı zorunlu kılacağını ifade eder.⁴⁴

Ayrıca belirtilmesi gerekir ki ihtilâf ve türevleri ile ilgili kelimelerin Türkçe'ye çevirisi başlı başına bir sorunsaldır. Arapça ve Türkçe'de ortak kelime olarak kullanılan “ihtilaf” kök itibari ile Arapça olmaklar beraber; zıtlık, çelişki, çeşitlilik, iki kişi ya da grup arasındaki görüş ayrılığı, karşı tavır ve aykırı tavır gibi anlam katmanlar tamamen Türkçe'ye geçmemiştir.⁴⁵ Türkçe'ye geçişte anlam oldukça daralmış, “iki kişi ya da grup arasındaki görüş ayrılığı” olarak

⁴² Musa Bilgiz, “Kur'an'da İhtilaf, Tefrika ve Hizip İfadeleri”, *Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Mart 2016, Karaman, 2017, ed.Halit Çalış, Ali Bayer, Duran Ali Yıldırım, (Karaman: 2017), s. 35

⁴³ ez-Zerkeşi, a.g.m. 104.

⁴⁴ ez-Zerkeşi, a.g.m. s. 105.

⁴⁵ Zekeriyya Pak, Fatih Tiyek, *Kur'an'da 'İhtilaf' Kavramı ve Türkçe Çeviri Sorunu* = The Concept of 'Ikhtilâf' (Conflict) in the Qur'an and the Problem of Translating into Turkish, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi], 2018, cilt: XXII, sayı: 2, s. 1276.

genel ka. Bundan ötürü ayetlerin meallerinde de bu durumu göz önünde bulundurmak gerekmektedir.⁴⁶

1.2.1. *İhtilâfın* Olumsuz Kullanımları

İnsanoğlunun Hz. Adem'den beri süregelen ihtilâflarından dolayı Allah Teâla ihtilâf'ın çözümünü için peygamberler gönderip ilahi mesajlar indirmiştir.⁴⁷ Fakat ayrılıklar ve çatışmalar gönderilen peygamberler ve ilahi mesajlardan sonra tekrar vuku bulmaktır. İlahi mesaja muhatap olan insanların bu tutumlarından vazgeçmelerini, tefrika ve ihtilaftan kaçınmalarını Allah Teâla şu ifadeler ile ikaz etmektedir, *“kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”*⁴⁸ *“İnsanlar (başlangıçta tevhit inancına bağlı) tek bir ümmet idiler; sonra ayrılığa düştüler. Eğer (azabın ertelenmesiyle ilgili olarak ezelde) Rabbinden bir söz geçmiş olmasaydı, ayrılığa düştükleri hususlarda aralarında derhal hüküm verilir (işleri bitirilir)di.”*⁴⁹

Kur'ân'da Allahu Teâla insanlar arasındaki münasebette vaki olan anlaşmazlığı ihtilâf kavramı ile ifade etmektedir. Yüce Allah yeryüzünde yaşayan insanları ilahî mesaja ittiba veya red yönünden iki ümmete ayırır, ilki *“Kim Allah'ı, peygamberini ve iman edenleri velî edinirse bilsin ki Allah'tan yana olanlar mutlaka galip geleceklerdir.”*⁵⁰ Diğeri ise *“Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah'ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır!”*⁵¹ İlahi mesajın belirlediği temel konuları kabul ettikten sonra geriye ayrıntılar kalmaktadır. İnsan, bahşedilmiş

⁴⁶ Pak, Tiyek, a.g.m., s. 1276.

⁴⁷ Bakara 2/213.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/105.

⁴⁹ Yûnus 10/19.

⁵⁰ Mâide 5/56.

⁵¹ Mücâdele 58/19.

fitri yeteneği gereği meraklı bir varlıktır. Bu durumda her araştırmacı, kendi bilgi, görgü ve tecrübesini aktarır. Kur’ân, “gerçeğin bilgisine” ulaşmak için yapılan tüm zihnî, kalbî ve bedenî faaliyetleri, hiç şüphesiz “bilgi üretme” ve “düşünme” eylemi olarak değerlendirir. Bunun yanı sıra “hakikate ulaşma” çabalarını da ibadet olarak görür. Çünkü düşünme, araştırma ve tecrübe, dinî, ahlakî ve toplumsal hayatın gelişme ve ilerlemesi için olmazsa olmaz şartlardandır. Bu kavramların en önemlilerinden bazıları şunlardır: Taakkul, tefekkür, zikir/tezekkür, tedebbür, fikh/tefakkuh, istinbat, rü’yet, nazar ve seyahat.⁵² Bakara suresi 143. ayetinde yüce Allah’ın buyurduğu üzere Allah, vasat yani adil, her konuda aşırılıklardan uzak ve dengeli bir ümmet olmamızı emretmektedir. Irkçılık, taassup, bencillik, inatçılık, itibar, şöhret ve dünyevi faydalar gibi ahlâka aykırı sebeplerle temel Kur’anî esaslardan bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmeyi hiçbir şekilde kabul etmez.⁵³ Hz. İsa ümmetine birlik olmayı ve tevhidden kopmamayı tavsiye etmesine rağmen⁵⁴ bir grup bu uyarıya onun vefatından sonra uymamıştır. “(Fakat hıristiyan) gruplar, aralarında ayrılığa düştüler. Büyük bir günü görüp yaşayacakları için vay kafirlerin haline!”⁵⁵, “ama aralarından çıkan gruplar ayrılığa düştüler. Elem dolu bir günün azâbından vay o zulmedenlerin haline!”⁵⁶. “Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkar edenler de.”⁵⁷ Dolayısıyla ihtilâf kavramı bazen iki grup arasında cereyan eden düşünce ve davranış farklılığı yani anlaşmazlık anlamına gelmektedir.

Düşünce ve davranış ayrılıklarının fiili çatışmaya kadar gidebildiğini Allah Teâla bizlere şu sözler ile bildirmektedir, “eğer Allah dileseydi, bunların arkasından gelen (millet)ler, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkar edenler de. Yine Allah dileseydi, birbirlerini öldürmezlerdi. Lakin Allah dilediğini yapar.”⁵⁸

---

⁵² Bilgiz, a.g.m., s. 45.

⁵³ Bilgiz, a.g.m., s. 45, 49.

⁵⁴ Meryem 19/36.

⁵⁵ Meryem 19/37.

⁵⁶ Zuhuruf 43/65.

⁵⁷ Bakara 2/253.

⁵⁸ Bakara 2/253.

Kur’ân-ı Kerîm’de genelde *beyne* zarfı ile *yehtelifûn* veya *tehtelifûn* kullanıldığında iki veya daha fazla kişi ve grup arasındaki çatışmanın hükmünü Allah’a/ahirete kaldığı ifade edilmektedir.⁵⁹ İhtilâf kavramı Kur’ân’da bazen çelişki ve tutarsızlık manasına da gelmektedir. “*Hâlâ Kur’an’i düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki (ihtilâfen) bulurlardı.*”⁶⁰ “*Muhakkak siz, (peygamber hakkında) çelişkili (muhtelifen) sözler söylüyorsunuz.*”⁶¹

Kur’ân’da ihtilâf kavramı Hz. Peygamber ve ona (s) inanmayanların arasında geçen durumlar için de kullanılmaktadır, “*Kitab’i hak olarak indirmiş olması (ve onların bunu inkar etmesi) sebebiyledir. Kitap konusunda anlaşmazlığa düşenler ise derin bir ayrılık içindedirler.*”⁶² İhtilaf kavramı ihtelefe fiili Ehl-i Kitab veya müşrikler ile zikredildiğinde “karşı tavır koymak” anlamına gelmektedir:

“*Gerçek şu ki, Allah katında din İslam’dır. Bununla birlikte Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra, sadece içlerindeki ihtiras yüzünden ona karşı tavır koymuşlardır. Kim Allah’ın âyetlerini reddederse, bilsin ki Allah hesabı hızlı görendir.*”⁶³

“*Ey Peygamber! Biz bu Kur’an’ı sana hem kâfirlerin karşı çıktıkları hususları açıklaman hem de inananlar topluluğuna rahmet ve hidâyet kaynağı olması için indirdik.*”⁶⁴

İhtilâf’ın bazen de inkar etme anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Nebe sûresi 3. ayette geçen *ellezî hum fîhi muhtelifûn*⁶⁵ ifadesinde geçen muhtelifûn kelimesi birçok anlamı içersinde barındırmaktadır. Bu anlamlar arasından şunları zikredebiliriz; Nebe sûresinde geçen ‘büyük haber’in Zariyât Sûresi 51/8. âyetinde ifade edildiği gibi ya Kur’ân’a veya Peygamber’e (s) haksız ithamlarda ve temelsiz iddialarda bulunmak: “*(Ey Peygamber!) O müşrikler birbirlerine neyi sorup duruyorlar?! İçlerinden bir kısmının kâhin sözü, bir kısmının şair sözü,*

⁵⁹ Bakara 2/113; Âl-i İmrân 3/55; Yûnus 10/19; Yûnus 10/93; Nahl 16/39; Nahl 16/92; Nahl 16/124; Hac 22/69; Secde 32/25; Zümer 39/3; Zümer 39/46; Zuhruf 43/63; Câsiye 45/17

⁶⁰ Nisâ 4/82.

⁶¹ Zariyât 51/8.

⁶² Bakara 2/176; Âl-i İmrân 3/105; Nahl 16/64; Câsiye 45/17.

⁶³ Âl-i İmrân 3/19.

⁶⁴ Nahl 16/64.

⁶⁵ الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ

bir kısmının da eskilerin masalları yakıştırmasında bulunduğu o önemli haberi, sana vahyedilen Kur'an'ı sorup soruşturuyorlar, değil mi?!"⁶⁶ Diğer bir yorum ise 'büyük haber'in mead ile ilgili olan kıyamet ve yeniden dirilme olup inananlar ve inanmayanlar arasında kabul-red hususunda ihtilaf edildiğidir. Kabul etmeyenlerin (inkar edenlerin) "Allah'ın ölen kimseyi diriltmeyeceğine dair yeminleri"⁶⁷, "hayat bu dünya hayatımızdan ibarettir"⁶⁸ iddiaları ve "doğru söylüyorsanız hani nerede kaldı bu tehdit"⁶⁹ ifadeleri ve tepkileri, ihtilâfin red ağırlıklı bir meyil olduğunu göstermektedir. Ayetin devamında "Hayır, ileride bilecekler. Yine hayır; ileride bilecekler"⁷⁰, ifadesi ise muhtelifün'un yeniden dirilme manasını da barındırdığını göstermektedir.⁷¹

Kur'an'da ihtilaf kavramı *bağyen beynehum*⁷² kalıbı ile de zikredilmektedir. Ayette geçen *bağyen* ifadesi kıskançlık, aşırılık, haset anlamlarına gelmektedir. Câsiye Sûresi 17. ayette "kendilerine bilgi geldikten sonra, aralarındaki hasetten dolayı ayrılığa düştüler" ifadesinden de anlaşılacağı üzere ilim ehlinin takınmış olduğu ayrılığa sebebiyet veren tavırlar tenkit edilmektedir.

İhtilâf kavramı insanlar arasında çekişme (*nizā*'), anlaşmazlık (*şikāk*), ayrılma (*iftirāk/tefrīka*) anlamlarında kullanıldığında menfî anlam içermektedir. Bunun yanında ilahi mesajın tevhide tesis ettikten sonra hırs, kıskançlık ve haset gibi sebeplerden dolayı parçalanmayı ifade ederken yine ihtilâf olumsuz manada kullanılmaktadır. Diğer inanç sahiplerinin Hz. Peygambere karşı sergilemiş oldukları tavrı Kur'an yine ihtilâf kavramı ile izah etmektedir. Dolayısıyla, bu tarz kullanımlarda Kur'an ihtilâf kelimesine olumsuz mana yüklenmektedir.

⁶⁶ Nebe 78/1-3.

⁶⁷ Nahl 16/38

⁶⁸ Câsiye 45/24

⁶⁹ Yûnus 10/48; el-Enbiyâ 21/38; en-Neml 27/71; es-Sebe' 34/29; Yâsin 36/48; el-Mülk 67/25

⁷⁰ Nebe 78/4-5.

⁷¹ Pak, Zekeriya - Fatih Tiyek, a.g.m. s. 1289-1290.

⁷² Bakara 2/213; Âl-i İmrân 3/18; Şûrâ 42/13; Câsiye 45/17; بَغْيًا بَيْنَهُمْ

1.2.2. İhtilâfın Olumlu Kullanımları

Yukarıda ifade edildiği gibi ihtilâf kavramı ilk bakışta menfi içerikli bir kavram olarak kullanılmaktadır. Fakat ihtilâfın kendisi aslında hayatımızın birçok yerinde mevcuttur. İhtilâf genel bir kavram olup aynı zamanda farklılığı, çeşitliliği ve değişimi de ifade eder. “Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde (ihtilâf el-leyl ve ’n-nehâr), insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah ’ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.”⁷³ Bizlerin her gün şahit olduğumuz zamanın akışından ötürü değişen gece-gündüz Kur’ân’da ihtilâf kavramı ile açıklanmaktadır.

Allah Teâla insanların farklı renklerde ve dillerde yaratılmasını kendi kudretinin delillerinden sayarken bunu şöyle ifade etmektedir: “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması (ihtilâf) da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”⁷⁴ Elmalılı, bu ayeti tefsir ederken dillerin ve renklerin farklılığı ihtilâf elsinetikum ve elvânikum⁷⁵ ifadesinin hikmetini “Sizleri çeşitli milletlere ve kabilelere ayırdık”⁷⁶ (ve ce ’alnâkum şu ’üben ve kabâ’il) ayeti ile birleştirerek yayılma içinde karşılıklı tanışma için olduğunu ifade eder. Aynı zamanda farklı dilleri ve ırkları barındıran bir toplumu oluşturmanın bilgi ve ilim gerektirdiği ayetin sonunda geçen “Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır” ifadesi ile delillendirir. Elmalılı’nın bilgi tanımı ise

⁷³ Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190; Yûnus 10/6; Mü’minûn 23/80; Câsiye 45/5.

⁷⁴ er-Rûm 30/22.

⁷⁵ واختلاف اللبنيكم والوانكم

⁷⁶ Hucurât 49/13.

şöyledir: “Bilgi, varlıkları birbirinden ayırabilmeyi ifade eder. Ayırma ve ayrılma da bölme ve farklılık ile olur.”⁷⁷ Elmalılı vermiş olduğu bu tanım ile bilgi edinme yolunu farklılık (ihtilâf) ve bu farklılığı ayırabilme (tefrika) olarak ifade etmiş, dolayısıyla bu tanımdan hareketle ihtilâf ve tefrika kelimelerinin yukarıda da ifade ettiğimiz üzere birbiri ile yakın bir bağı olduğunu ve bu bağın bilgi ifade ettiğini görmekteyiz.

Allah Teâla insanoğluna sunmuş olduğu çeşit çeşit balları izah ederken yine bunu ihtilâf kavramı ile açıklamaktadır: “*Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git! Onların karınlarından çeşitli (ihtilâfen) renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir (toplum) için bir ibret vardır.*”⁷⁸ Dikkatlerimizi bir yandan gökten indirilen yağmurla rengârenk, çeşitli niteliklerde meyvelerin nasıl yetiştirildiğine, tabiatın ihtişamına, diğer yandan da bu muhteşem görünümü meydana getiren farklılıkların tek kaynaktan neşet ettiğine ve bunu sağlayan yüce kudrete vurgu ile dolu bu âyetlerde renk ve tür farklılığı göze çarpmaktadır: “O, çardaklı, çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit (*muhtelifen*) hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı (herbiri) birbirine benzer ve (herbiri) birbirinden farklı biçimde yaratandır. Bunlar meyve verince meyvelerinden yiyin. Hasat günü de hakkını (öşürünü) verin, fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”⁷⁹ “Görmüyor musun ki Allah gökten su indirdi. Biz onunla türlü türlü (*muhtelifen*) ürünler çıkardık. Dağlardan da beyaz, kırmızı (birbirinden farklı) çeşitli renklerde yollar (katmanlar) var, simsiyah taşlar da var.”⁸⁰ “Sizin için yeryüzünde çeşitli (*muhtelifen*) renk ve biçimlerle yarattığı şeyleri de sizin hizmetinize verdi. Öğüt alan bir toplum için bunda ibretler vardır.”⁸¹

Netice olarak, Kur’ân-ı Kerîm’de birden fazla anlam barındıran (*vücûh*) kelimelerden bir tanesi de ihtilâf kavramıdır. İhtilâf ve muhtelif kelimeleri Kur’ân’da insanların dikkatini

⁷⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili Tefsiri*, 4. bs. (Ankara: Akçağa Yayım) s. 455.

⁷⁸ en-Nahl 16/69.

⁷⁹ el-En’âm 6/141; el-Fâtır 35/27-28; ez-Zümer 39/21.

⁸⁰ el-Fâtır 35/27.

⁸¹ en-Nahl 16/13.

doğanın büyüleyici insicamına ve bunu meydana getiren farklılıklara çekmektedir. Bu çeşitliliği meydana getiren farklılıkların kaynağını bir yerden alması aynı zamanda tevhid inancını da gözler önüne sermektedir.⁸² Verilen örneklerde ihtilâf kavramının bu meydana kullanıldığında “bir şeyin diğer birşeyin peşinden gelmesi”, “eşit olmamak” gibi kök anlamları arasında da mevcut kelimelere denk olduğunu, bundan dolayı olumsuz bir anlam içermediğini, aksine olumlu manada kullanıldığını görmekteyiz. Yapmış olduğumuz bu değerlendirme neticesinde ihtilâf kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de her daim olumsuz içerik olarak kullanılmadığına, aksine ihtilâf kelimesinin olumlu olarak birçok yerde kullanıldığını ve bunun tevhidin delili olarak yansıtıldığını görmekteyiz.

Kur’ân’da ihtilâf konusu adı altında tespit ettiğimiz çalışmaları kısaca şöyle özetleyebiliriz; Halil Aldemir, “*Kur’ân-ı Kerîme Göre İhtilâf*” adlı eserinde Kur’ân’da ihtilâf kavramını tahlil etmekle beraber ihtilâfin sosyolojik durumu⁸³ ve sosyolojik açısından kaçınılmazlığı,⁸⁴ ihtilâf’ın insanlık tarihi kadar eski olduğunu ifade eder.⁸⁵ Bunu ise şöyle izah etmektedir: “İhtilâfı gidermek için gönderilen kitaplar, bir müddet sonra ihtilâf’ın kaynağı olmuştur. Kanaatimize göre buradaki ihtilâf iki şekilde tezâhür etmiştir. Birincisi yeni gönderilen vahyi kabul ve red şeklinde toplumda tezâhür eden ayrılık; ikincisi ise vahyi kabul eden insanlar arasında meydana gelen yorum farklılıklarıdır.”⁸⁶ Aldemir Kur’ân’ın ihtilâf ile ilgili ihtilâf eden baba-oğul ihtilâflarına dair Hz. Nuh ve oğlu, Hz. İbrahim ve babası, Hz. Yakub ve oğulları ve iki peygamber olan Hz. Davud ve Hz. Süleyman örneklerini vermektedir. Bununla beraber Habil ile Kabil, Hz. Musa ile Hz. Harun, bahçe sahibi kardeşler ve Hz. Yakub’un oğullarının kendi arasında düştüğü ihtilâfları kardeşler arası ihtilâfa örnek olarak vermektedir. Yine Kur’ân’ın diğer dinlerin kendi arasında yapmış oldukları ihtilâfa yer verdiğini Aldemir eserinde ifade etmektedir.⁸⁷

⁸² Halil Aldemir, *Kur’ân-ı Kerîme Göre İhtilâf: Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları*, s. 266-267.

⁸³ Aldemir, a.g.e., s. 51-56.

⁸⁴ Aldemir, a.g.e., s. 61-62.

⁸⁵ Aldemir, a.g.e., s. 57, 70-71.

⁸⁶ Aldemir, a.g.e., s. 72.

⁸⁷ Aldemir, a.g.e., s. 156-188.

Aldemir eserinde ihtilâfın sosyalsikolojik açıdan olumlu yönlerinin olduğunu, ihtilâfın çeşitli felsefî, sosyal ve iktisadî mezhepler meydana getirmesinden dolayı medeniyeti yükselttiğini ifade eder.⁸⁸ Daha sonra Kur’ân’ın tek ümmet vurgusu ile ihtilâfa karşı gelmediğini, ümmetten maksatın tür birliği olduğunu ve ihtilâfın da bu birliğin özelliği ve parçası olduğunu, ihtilâfı yok etmeye çalışmanın yeni ihtilaflara sebebiyet vereceğini ifade eder.⁸⁹

Karadâvî “*İhtilâf ve Tefrikalar Karşısında İslamî Tavr*” adlı eserinde fikhî ihtilafların ahlakî sebeplerinin bazıları gurur, su-i zan, egoistlik, insanın hevâ ve hevesine uyması, hırs, mevki-makam, taassup, fanatizm ve önyargının olduğunu ifade eder. Bu vasıfların hepsi insanı helaka götüren düşüncelerin olduğunu söyleyip Müslüman’ın nefsiyle mücadele etmesi gerektiğini ifade eder.⁹⁰ Müslümanların Kur’ânî emirler ve nebevî öğretiler gereği birlik ve beraberlik içinde olmalarının dini bir vecibe olduğunu ifade eder.⁹¹

Karadâvî “dinin tabiatı, dilin yapısı, insan karakteri, hayat ve kâinat sisteminin durumu farklı düşünceler sergilemeyi (ihtilâfı) zaruri kılmıştır” der ve Allah’ın ihtilâfı ortadan kaldıracak tek tip, tek kalıpta bir din yapmadığını, Âl-i İmrân suresinin 7. ayetinde “Biz ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır” ifadesiyle inananların akıllarını bileyip hüküm çıkarmalarını murad ettiğini ifade eder. Ayrıca içtihadî konularda ihtilâfın zarurî, rahmet ve genişlik olduğunu, müslümanların ortak paydada buluştuktan sonra teferruatta farklı görüşlere tahammül edememenin ihtilâfları derinleştirmekten başka bir işe yaramadığını söylemektedir. Bu tarz içtihadî ihtilafların sahabeler arasında da cereyan ettiğini ve onlardan sonra gelen tabiin ve tebe-i tabiin’in sahabenin bu durumunun ümmet için rahmet ve genişlik olduğuna inandıklarını, mezheplerin oluşumu döneminde bir konuda farklı uygulamada bulunanların eleştirilmediğini ve sair mezheplere saygı gösterildiğini nakleder. Akabinde bu kuşakların

---

⁸⁸ Aldemir, a.g.e., s. 266-271.

⁸⁹ Aldemir, a.g.e., s. 330-333.

⁹⁰ Yusuf el-Karadâvî, *İhtilâf ve Tefrikalar Karşısında İslamî Tavr*, 4. bs., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2018), s. 16.

⁹¹ el-Karadâvî, a.g.e., s. 25-47.

namaz-abdest gibi dinin temel meselesi olan hususlarda dahi ihtilâf ettiklerini ifade eder. Hoş görülmeyen ihtilâfın ise yukarda geçtiği gibi kıskançlık, taassup ve hevaya uymak gibi vasıfların olduğunu ayetler ışığında nakleder.⁹²

Karadâvî eserinde müslümanların asıl olarak birbirlerine kenetlenmeleri gerektiğini ve ümmetin birincil sorunları ve sıkıntılarıyla meşgul olmaları gerektiğini, teferruat olan ihtilaflarda mutlak tasdik ve mutlak inkardan kaçınmaları gerektiğini, başka görüşte olanlara saygı duymanın ve ittifakı bozmayan farklı görüşlere hoşgörülü olmanın zaruri olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Netice olarak Karadâvî müslümanların farklı düşüncelere itibar etseler de düşman karşısında yekvücut olmalarının şart olduğunu o vakit teferruattaki farklı düşüncelerin kardeşliğe zarar vermeyeceği görüşündedir. Yine ona göre ihtilâf'ın hüküm çıkarma hususunda; ilmin genişliği, farklı kültürlerin sunmuş olduğu farklılık, rivayetlere bakış ve değerlendirme, delilleri sıralanması açısından son derece önemli olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴

“*Kur’ân’da İhtilaf, Tefrika ve Hizp İfadeleri*” adlı makalede İslam kültür ve eğitim tarihine bakıldığında, salih amelin toplumda yerleşmesine değil de teorik ve tartışmalı konulara ağırlık verildiği hakikatinin altını çizer. Bu durum, örnek gösterilecek bir toplum inşa etmekten ziyade, düşünce ve yorum farklılıkları içinde adeta boğulmuş, hatta ihtilaflı bir tarafı bulunmayan bir din algısı oluşturmuştur. Hatta bununla da kalınmamış, Kur’an ayetlerinin ictihadla yürürlükten kaldırılmasına kadar gidilmiştir. Bu da nihayetinde ümmetin birliğini ve dirliğini bozan bir durumun oluşmasına neden olmuştur. İslam dünyasındaki ihtilaf ve karmaşalar, Müslümanların sadece maddi yönden kaybetmelerine yol açmadı; aynı zamanda İslam’ın gülen ve emniyet veren yüzünü de kirletti; Müslümanları küçük düşürdü, şeref ve haysiyetlerine de onarılması güç zararlar verdi. Müslümanlar, dinamizm, cesaret, ahlak, bilim,

---

⁹² el-Karadâvî, a.g.e., s. 51-86.

⁹³ el-Karadâvî, a.g.e., s. 87-144.

⁹⁴ el-Karadâvî, a.g.e., s. 193-198.

kültür, ekonomi, siyaset ve askeri alandaki üstünlüklerini geri kazanırlarsa, sadece kendilerine değil, tüm insanlığın gelişimine katkıda bulunacak ve örnek bir topluluk olacaklardır.⁹⁵

M. Zeki Duman'ın "*Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilâfları*" adlı makalesini kısaca şöyle özetleyebiliriz. Hz. Peygamber Kur'an'dan ancak yüce Allah'ın tebliğ ve beyanını murad edip kendisine açıkladığı kadarını açıklamış, ilim ve tefekkürle ilgili ayetlerin beyanını ilme ve kulların tefekkürüne bırakmıştır.⁹⁶ Sahabe'nin Kur'an tefsiri hakkında ihtilafları üç konu altında ele alınmaktadır. 1. Kur'anın tefsirinin yapılıp yapılmayacağı, (Duman bazı sahâbenin kendilerine sorulan ayetin tefsirini tam anlamıyla yapamama endişesiyle yapmayacaklarını bunu "kendi reyimle bir şey söyleyemem" sözü ile izah ettiklerini ifade eder.)⁹⁷ 2. Dil ve gramer anlayışından doğan ihtilaflar, (sahabe bazen garip lafızlar hakkında ittifak edememiş ve müteşabih ayetlere mana vermekten kaçınmışlardır. Buna mukabil sahabenin eğitimi ve anlayışından dolayı ortaya çıkan ihtilaflar içtihadın doğuşuna sebep olmuştur ve yine nakilden dolayı ortaya çıkan ihtilaflar vuku bulmuştur. Kıraat farklılıkları farklı tefsir anlayışına neden olmuştur.⁹⁸) 3. Sahabe'nin özelliğinden doğan ihtilaflar (anlayış ve kültür seviyesinde görülen farklılık ve Hz. Peygamber'in huzurunda müdavim olma durumu.)⁹⁹

"*Gazali'ye Göre Kur'an'da İhtilaf Sorunu*" adlı makalede Gazzâlî'nin Nisâ suresi 82. ayetinin Kur'âna muhalefet edenler, Kur'an'ın içinde fesahat ve nazm açısından çelişkilerin olduğunu söyleyenlerin üzerine inzal olduğunu ifade ettiği aktarılır. Ona göre insanlar Kur'an hakkında ihtilâfa düşebilirler. Ayette ifade edilmek istenen ise Kur'an'ın kendi içinde çelişkiye düşmediği ve kendi içinde ihtilâfın olmadığı hakikatidir.¹⁰⁰ Gazzalî nüzülü yirmi üç yıl süren Kur'an'ın tek bir amaç ve yöntem üzere indiğini, iddia edenlerin iddia ettiği gibi Hz. Peygamberin sözü olmuş idi insan tabiatı gereği çelişki ifadelerin olabileceğini fakat vakianın

⁹⁵ Bilgiz, a.g.m., s. 50-51.

⁹⁶ M. Zeki Duman, "Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilâfları". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı: 2 (Ağustos 1985): s. 295.

⁹⁷ Duman, a.g.m., s. 296.

⁹⁸ Duman, a.g.m., s. 299-304.

⁹⁹ Duman, a.g.m., s. 304-308.

¹⁰⁰ ez-Zerkeşi, a.g.m. 104.

böyle olmadığını, yani Kuran'ın Hz. Allah'ın sözü olduğunu ifade eder. İnsanların Kuran hakkında ihtilaf etmelerinin ise bu insanların farklı görüşlerinden kaynaklandığını söyler. Bununla beraber Bakara suresi 26. ayetine işaret ederek insanların Kuran hakkında ihtilaf etmemeleri durumunda ayetin dolayısıyla Kuran'ın hatalı olacağını söylemektedir. Gazzâlî İbnu's-Sîd'e atfen hakkın kendi özünde bir olduğunu fakat ona götüren yolların farklı olabileceğini bunun muarız olmadığını nakleder. Bundan dolayı muhakkak surette ittifakı elde edecek ve ihtilafı bertaraf edecek bir çözümün olmadığını vurgular.¹⁰¹

“*Kur'ân'da İhtilâf Kavramı ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu*” adlı makalede ifade edildiği gibi çokanlamlılık Arapça'da da görüldüğü gibi birçok dilde olan bir durumdur. Kur'an'ın Arapça olarak nazil olması bu tür bağlamları göz önünde bulundurmaya anlam açısından zorunlu kılmaktadır.¹⁰² Çokanlamlı kelimeler bağlamına göre anlam değişikliğine uğrar. Kapsam ve bağlam itibari ile hangisi anlamın tercih edileceği, tercümede çıkan problemler, karşı dilde söz konusu kelimenin mukabilinin olmaması, anlam daralmasının gerçekleşmesi¹⁰³ ve bunların meallere yansması son derece önemli bir konudur.¹⁰⁴ İhtilâf ve muhtelif kelimeleri Türkçe'de sadece sabit bir anlamıyla kullanılmaktadır. Bu sebepten dolayı yapılan meal çalışmalarında buna özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ ez-Zerkeşi, a.g.m. 103-105.

¹⁰² Pak, Tiyek, a.g.m., s. 1276.

¹⁰³ Pak, Zekerîya, “Kur'an'daki Kelimelerin Türkçe'ye Geçiş Sürecinde Uğradıkları Anlam Değişimleri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3 (Haziran 2004): 94-100.

¹⁰⁴ Pak, Tiyek, a.g.m., s. 1277-1279.

¹⁰⁵ Pak, Tiyek, a.g.m., s. 1280.

1.3.Hadis ve Tarih Literatüründe *İhtilâf*

Bir önceki bölümde “Kur’an-ı Kerim’de ihtilaf” kelimesi ve delaleti, anlam içerikleri tahlil edildi. Bu bölümde ise İslamî ilimlerin en temel iki kaynağından birisi olan “hadislerde ihtilaf” kelimesinin anlam ve bağlamı ele alınacaktır. Bu bölümde ana referans kaynağı “Kütüb-ü Sitte” olup, söz konusu eserler birincil kaynak olarak kullanılmıştır. İhtilâf kelimesi hadis literatüründe sıklıkla ele alınmıştır, bu açıdan yoğun bir kullanımla karşı karşıyayız. “Hadis kaynaklarının” ihtilafa yaklaşımı ile Kur’ân’ın yaklaşımı arasında birtakım benzerlikler keşfedilebilir. Kütüb-i Sitte’de “ihtilâf” kavramı başlıca “*iẖtilâf*”, “*iẖtelefe*”, “*iẖtelefû*”, “*tehtelifu*”, “*yehtelifu*”, “*yehtelifun*” ve “*tehtelifun*” kalıplarında geçmektedir ve ilk bakışta rivayetlerde geçen ihtilâf kelimesi negatif bir içerik sergiler. İhtilâf kelimesi hadislerde sosyal ayrılık ile bağdaştırıldığında akla ilk meşhur “yetmiş üç fırka hadisi”¹⁰⁶ gelmektedir. Fakat biz burada “Kur’ân’da ihtilâf kavramı” başlığı altında yaptığımız gibi sadece ihtilâf kelimesi ve türevlerini tahlil edeceğiz.

1.3.1. Hadis Literatüründe *İhtilâf* (Kütüb-i Sitte Özelinde)

İhtilafa dair olumsuz görüş serdeden hadislerin sayısını artırmak pekâlâ mümkündür. Mesela “*Aralarında anlaşmazlık ve kızgınlık yoktur. Kalpleri, tek bir kalp gibidir. Onlar, sabah ve akşam Allah’ı tesbih ederler.*” hadisinde cennet ehli tasvir edilirken “ihtilaftan” uzak olma şeklinde tarif edilmiştir. Cennet ehlinin ahlaki karakterini niteleyen bu hadis “ihtilafın” esasında

¹⁰⁶ Bu hadis üzerine başarılı bir tahlil ve çalışma için bkz. Muhammed Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum, 73 fırka hadisi üzerine bir inceleme*, KURAMER Yayınları: 27, Araştırma- İnceleme Serisi: 7, (İstanbul: KURAMER, 2017)

kâmil bir Müslümana yarışır şey olmadığını vurgular.¹⁰⁷ Bu kullanım ahlaki kapsamda olup kişilerarası ilişkide ön plana çıkar. Bu tarz kullanıma bir örnek de şu Hadis-i Şerif'tir: *“Rasulullah (s) zamanında halk (olgunlaşmamış) meyveleri alıp satarlardı. Meyveyi toplayıp da karşılığını ödeme zamanı gelince müşteri, mahsule duman (küf, cürüme), hastalık ve afetler arız oldu diyerek; türlü bahanelerle dava açarlardı. Bu konuda Rasulullah'a (s) başvurular çoğalınca, Hz. Peygamber, ihtilaflarının çoğalması, onlara öğüt kabilinden şöyle buyurdu: 'Eğer siz olgunlaşmamış meyvenin alım-satımını bırakmayarak birbirinizi dava etmekten vaz geçmeyecekseniz, (ağac üzerindeki) meyve olgunlaşmadan alış-veriş yapmayınız!'”¹⁰⁸ Bir kabile reisinin Hz. Peygambere, *“Kabilem bir şeyde ihtilafa düştükleri zaman bana gelirler, ben de aralarında hükmederim. İki taraf da benim hükmüme razı olurlar,”* ifadesine Hz. Peygamberin sevinmesi gibi.¹⁰⁹ Ayrıca Hz. Peygamber ile de kişisel ihtilaf hoş karşılanmamıştır. *“Herhangi bir konuyu size emredip yasaklamadığım sürece, siz de beni kendi halime bırakınız. Sizden önceki ümmetleri çok sual sormaları ve peygamberlerine karşı münakaşaya dalmaları helâk etti. Size herhangi bir şeyi yasakladığım zaman ondan kesinlikle sakınız, bir şeyi emrettiğimde de onu, gücünüz yettiği ölçüde yerine getiriniz.”¹¹⁰ Burda ise sadece ümmetin fertleri arasındaki kişisel ilişki değil, Allah Resulü (sav) ile ümmet arasındaki kişisel ilişkide ihtilâfın kullanımı söz konusudur. Ayrıca kişiler arası ihtilâf Kur'ân konusunda da göze çarpar. Örneğin, *“Abdullah b. Mes'ud, bir adamın, bir ayeti okuduğunu işitti. Hz. Peygamber'in o ayeti daha farklı şekilde okuduğunu işitmişti. Abdullah der ki: 'Adamın elini tuttum, Rasulullah'a (s) götürdüm, meseleyi anlattım. Hz. Peygamber'in yüzünde bir memnuniyetsizlik ifadesi gördüm'. Buyurdu ki: 'İkiniz de okuyun. İkinizin okuyuşu da güzeldir. (Kur'ân'da) ihtilâf etmeyiniz. Çünkü sizden önceki ümmetler, ihtilâf ettiler de helak oldular,”* hadisinde Kur'ân hakkında**

¹⁰⁷ el-Buḥārī, Bed' u'l-ḥalq, bāb mā cā' fi siffat al-cennet, no. 3245, IV, 118.; el-Buḥārī, el-Merdā, bāb Kavlu'l-merīd: kũmũ 'annī, no. 5669, VII, 120.; Müslim, el-Cennet ve-şifāt na'imihā ve-ehlihā, Bāb fi şifāt el-Cennet ve-ehlihā, no. 7253, VII, 221; İbn Mâce, el-Muḥaddime, bāb fi l-īmān, no. 70, I, 207.

¹⁰⁸ Ebü Dāvūd, el-Buyū' ve-l-icārāt, Bāb fi bey' eş-şimār kabile en yebdu ve-şalāḥuhā, no. 3372, V, 433.

¹⁰⁹ en-Nesā'ī, Ādāb el-ḫudāt, izā ḥakkemũ raculen faḫadā beynehum, no. 5431, VIII, 281.

¹¹⁰ el-Buḥārī, I'tiṣām bi-l-Kitāb ve-sünnet, bāb el-iḫtidā' bi-sunen Rasüllullah, no. 7288, IX, 94; Müslim, el-Hacc, bāb Farḍ el-ḥacc merra fi l-'umra, no. 3236, III, 582; Müslim, el-Faḍā'il, bāb Tevḫīruhu (s) ve terku iḫşār su'ālihi 'ammā lā ḫarūra ileyh, ev lā yete'allāku bihi teklīf ve-mā lā yeka'u ve-naḫvi zālik, no. 6184, VI, 185; Müslim, el-Faḍā'il, Bāb kem ekāme en-Nebī bi-mekke ve-l-medīne, no. 6171, VI, 179; en-Nesā'ī, Menāsik el-ḥacc, bāb vucüb el-ḥacc, no. 2639, V, 7.

farklı kişisel yargılarla tartışmak da ihtilâf olarak negatif içerikli değerlendirilmiştir.¹¹¹ Kur’ân hakkında ihtilâfa dair bir hadis de şöyledir: “*Kur’ân’ı, kalpleriniz kaynaştığı müddetçe okuyup müzakere edin. Ayrılığa düştüğünüzde ise onun başından kalkın.*”¹¹² Hz. Peygamberin bu tutumu kader tartışmaları için de geçerlidir, Ebû Hureyre anlatıyor: “Bizler kader konusunda munakaşa ederken Rasulullah (s) yanımıza geldi. Öyle kızdı ki, yüzü kıpkırmızı olmuştu. Sanki yanaklarına nar (suyu) sürülmüş gibiydi. Şunları söyledi: “*Siz, bununla mı emrolundunuz? Yoksa ben size bunun için mi gönderildim? Sizden öncekileri, ancak dini meselelerde çok çekişmeleri ve Peygamberlerine muhalefet etmeleri helak etmiştir.*”¹¹³

Ancak bazı hadislerin ihtilâf tanımını kişisel ilişki sınırını da aşar ve böylece ihtilâfın sınırı kişisel sınırdan sosyal sınıra taşar. Mesela, “Ali (r.a.) dedi ki: ‘*Daha önce nasıl hükmediyorsanız öyle hükmediniz. Çünkü ben ayrılıktan hoşlanmam; ta ki insanların bir cemaati olunca ya da ben de arkadaşlarım öldüğü gibi ölünceye kadar.*’”¹¹⁴ Hadisinde ihtilâf kelimesi negatif içerikli sosyal bir olgu olarak kullanılmıştır. Tabi sosyal olguların içerisinde topluca ibadet de sayılabilir. İbadet başlı başına birlik ve beraberliği yansıtan sosyal olgudur. Birliği temsil eden imam hakkında Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: “*İmam ancak kendisine uyulmak için vardır. Öyleyse (namazda) ondan farklı davranmayın. O rükûa varınca siz de rükûa varın. ‘Semiallâhü limen hamideh.’ dediği zaman ‘Rabbenâ leke’l-hamd’ deyin. Secdeye gittiği zaman siz de secdeye gidin. Oturarak namaz kıldığı vakit siz de hep birlikte oturarak kılın. Namazda safi düzgün tutun. Çünkü safi düzgün tutmak namazın güzelliğindedir.*”¹¹⁵ hadisini zikretmiştir. Diğer yönden yöneticiye karşı “*itaat ediniz ihtilaf etmeyiniz*”¹¹⁶ hadisi ön plana çıkar.

¹¹¹ el-Buḥārī, fî’l-ḥuşûmât, bâb mâ yuzkaru fî’l-işḥâş ve-l-mulâzemet ve-l-ḥuşûmet beyne’l-muslim ve-l-yahûd, no. 2410, III, 120; Müslim, el-‘İlm, bâb en-nehyu ‘an ittibâ’ mutaşâbih el-Ḳur’ân, no. 6870, VII, 32.

¹¹² el-Buḥārī, Faḍâ’ilu’l-Ḳur’ân, bâb Ekrû el-Ḳur’ân mâ intefet kulûbukum, no. 5060, VI, 198.

¹¹³ et-Tirmizî, Abvâb el-‘ilm ‘an rasûlillah, bâb el-intihâ’ ‘ammâ nehâ ‘anhu rasûlillah, no. 2679, IV, 43.

¹¹⁴ el-Buḥārī, Faḍâ’il aṣḥâb en-nebî, bâb manâkib ‘Alî b. Ebî Tâlib, no. 3707, V, 19.

¹¹⁵ el-Buḥārī, Faḍâ’il el-Ḳur’ân, bâb Cem’u’l-Ḳur’ân, no. 4987, VI, 183; Müslim, eṣ-Şalât, bâb i’timâm el-me’üm bi-l-imâm, no. 860, II, 167; Müslim, eṣ-Şalât, bâb tesviye eṣ-şufûf ve-iḳâmetuhâ ve-faḍlu l-evveli fe-l-evveli minhâ, no. 903, II, 186; en-Nesâ’î, el-Imâm, Men yelî el-imâm şümme l-lezî yelîh, no. 819, II, 259.

¹¹⁶ el-Buḥārī, el-Cihâd ve-s’siyer, bâb mâ yekrahu min t-tanâzu’ ve-l-ihtilâf fî l-ḥarb, no. 3038, IV, 65.

Buna mukabil hadisler topyekün “ihtilaf” olgusuna karşı negatif görüş sunmaz. İhtilafın tabi bir vaka olduğunu belirten hadisler de mevcuttur. “İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibidir. İslâm öncesi dönemde hayırlı olanlar, İslâm döneminde de İslâm’ı kavramak kaydıyla hayırlıdırlar. Ruhlar, askerî birlikler gibidir. Birbirleriyle tanışan ruhlar, birbirleriyle kaynaşırlar, tanışmayanlar da ayrılığa düşerler.”¹¹⁷ Hz. Âişe ve İbn Abbas şöyle dediler: “Rasûlullah (s) vefat edip yıkanınca, defni konusunda insanlar ihtilafa düştüler. Neticede Hz. Ebû Bekr şöyle dedi: Ben, Rasûlullah’ın (s); ‘Yüce Allah bir Peygamber’in rûhunu, ancak defnedilmesini arzu ettiği yerde alır’ dediğini unutmadım. Binâenaleyh, O’nu yatağının bulunduğu yerde defnediniz!”¹¹⁸ hadisleri ihtilâfin fitrî olduğunun altını çizer. “İbn Abbas’a dedim ki: ‘Ey Ebû’l-‘Abbâs! Rasûlullah’ın (s), telbiye getirmeyi ne zaman gerekli gördüğü hakkında sahabelerin ihtilâf etmelerine hayret ediyorum.’ İbn Abbas da dedi ki: Rasûlullah (s), sadece bir defa hac yaptı. İşte ashab, bundan dolayı ihtilafa düştü.”¹¹⁹ Hadisi böylesi bir ihtilafa sahabenin de düştüğünü belirtir. “Huzeyfe Medâin’de idi ve orada, Rasûlullah’ın (s) kızgınlık halinde iken ashâbdan bazılarına söylediği sözleri naklediyordu. Bunları Huzeyfe’den duyan bazıları Selmân’a gidip Huzeyfe’nin söylediklerini naklederler. Selman da, ‘Huzeyfe söylediğini daha iyi bilir’ der. Tekrar Huzeyfe’nin yanına gelirler ve ‘Senin söylediklerini Selmân’a anlattık; seni ne doğruladı ne de yalanladı’ derler. Bunun üzerine Huzeyfe, sebze bahçesinde iken Selmân’a gider ve ona; ‘Ya Selmân! Rasûlullah’dan (s) işittiğim sözleri tasdik etmekten seni alıkoyan ne idi?’ diye sorar. Selman; ‘Şüphesiz Rasûlullah (s) da öfkelenirdi ve öfkeli iken ashâbından bazılarına bazı şeyler söylerdi. Bazen de memnuniyet halinde bulunur ve bu halde iken de ashâbından bazılarıyla konuşurdu’ dedi ve sonra Huzeyfe’ye şunları söyledi: ‘Sen, bazı insanların bazılarını sevmesine ve bazı kişilerin de bazılarından nefret etmesine, hatta aralarında ihtilaf ve tefrika meydana gelmesine sebep olacak sözlerden vazgeçmeyecek misin? Sen de biliyorsun ki, Rasûlullah (s) bir gün hutbede şöyle demişti: ‘Kızgınlık hâlimde

¹¹⁷ el-Buhârî, Ahādîs el-anbiyâ’ şalavâtullah ‘aleyhim, bâb el-Ervah cunüd mucennede, no. 3336, IV, 133.

¹¹⁸ et-Tirmizî, Ebvâb el-canâ’iz ‘an rasûlillah, bâb mâ câ’ e fî defni n-nebbiyyi haşu gubiğe, no. 1018, II, 278.

¹¹⁹ Ebû Dāvūd, el-Menâsik, bâb fî vakti l-ihrâm, no. 1770, III, 545.

ümmetimden kime ağır söz söylemiş ve kime lanet etmişsem, şüphesiz ben de ancak bir Âdemoğluyum, onlar gibi ben de öfkelenebilirim. Ancak Allah beni âlemlere rahmet olarak göndermiştir. Ya Rabbi, onlar hakkında söylediğim bu sözleri kıyâmet gününde kendileri için rahmet kıl!’ Allah’a yemin ederim ki, ya bu tutumundan vazgeçersin, ya da mutlaka Hz. ‘Umer’e yazacağım!’¹²⁰

İhtilaf kavramının nötr anlam içerdiğini ise “Ben, Rasulullah’ın (s) parmaklarının birbirine geçişini hala görür gibiyim”¹²¹ hadisinde geçtiği gibi unsurlar arasındaki etkileşimi aktarır, burada gördüğümüz haliyle parmakların ihtilaf etmesi gibi. Bazı hadisler ise bu nötr içeriği pozitif yönde değiştirir.

“‘Umer b. Hattab, Şam’a gitmek üzere yola çıkmıştı. Serğ mevkiine varınca, ordu komutanları Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve arkadaşlarına rastladı. Kendisine Şam’da veba salgını başladığını haber verdiler. Ibn Abbas, devamla der ki; Hz. ‘Umer; ‘Bana ilk muhacirleri çağır!’ dedi. Ben de gidip onları çağırdım. Hz. ‘Umer onlarla istişare etti. Onlara, Şam’da veba salgını baş gösterdiğini haber verdi (ne yapmak gerektiğini sordu). Onlar da konuyu tartıştılar. Bazıları; ‘Sen bir iş için yola çıktın, bundan geri dönmeni doğru bulmayız’ derken, bazıları da ‘Yanında insanların bakıyyesi ve Rasûlullah’ın (s) ashâbı var; onları vebânın kucığına atmanı doğru bulmayız’ dediler. Hz. ‘Umer; ‘Gidebilirsiniz!’ dedi. Sonra da ‘Bana Ensârı çağır!’ dedi. Gidip onları çağırdım. Onlarla da istişare etti. Onlar da Muhâcirler gibi davrandılar ve onlar gibi tartıştılar. Hz. ‘Umer onlara da ‘Gidebilirsiniz!’ dedi. Sonra; ‘Bana, fetih muhacirlerinden burada bulunan yaşlıları çağır!’ dedi. Onları da çağırdım. Onlardan iki kişi bile ihtilafa düşmeden dediler ki: ‘İnsanları geri çevirmeni, onları; bu vebanın içine atmamanı uygun buluyoruz.’ Bunun üzerine Hz. ‘Umer, halka ‘Ben sabahleyin hayvanıma binip (dönüyorum), siz de binin!’ dedi. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, ‘Allah’ın

¹²⁰ Ebû Dâvûd, Evvelü kitâb es-sunne, Bâb fi n-nehyi ‘an sebbe aşhâbi rasûlillah, no. 4659, VII, 166.

¹²¹ Müslim, el-Mesâcid ve-mevâdi’ eş-şalât, Bâb en-Nedb ilâ vad’ el-eydi ‘alâ r-rukabi fi r-rukû’, no. 1128, II, 266.; Ebû Dâvûd, aş-Şalât tafîr’ ebvâb ar-rukû’ ve-s-sucûd, Bâb veğ’u l-yedeyn ‘alâ r-rakbeteyn, no. 868, III, 9; en-Nesâ’î, bâb et-taṭbîk, no. 1041, II, 425.

kaderinden mi kaçıyorsun?’ der. Hz. ‘Umer de ‘Bunu, senden başka biri söylemeliydi, ya Ebû Ubeyde!’ ‘Umer, ona muhalefet etmeyi hoş görmezdi. ‘Evet, Allah’ın kaderinden, Allah’ın kaderine kaçıyorum. Senin develerin, iki yakası bulunan bir vâdiye inseler, vâdinin bir yakası yeşil otlak, diğeri kıraç olsa; sürünü yeşil otlakta otlatınca da, kıraç yakada otlatınca da Allah’ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?’ Sonra Abdurrahman b. Avf geldi. Bir ihtiyacı sebebiyle o zamana kadar gelememişti. Abdurrahman şöyle dedi: ‘Bu konuda bende bir bilgi var; Rasûlullah’ın (s) şöyle söylediğini işittim: ‘Bir yerde veba olduğunu işiterseniz, oraya girmeyin. Bulduğunuz yerde veba çıkınca da kaçmak amacıyla oradan çıkmayın!’ Bunu üzerine Hz. ‘Umer, Allah’a hamd etti ve döndü.’¹²²

Bu aktarım insanları topyekün ilgilendiren hususlara dair karar verme sürecinde, ihtilafın uygun olduğunu belirtir. Bir diğer hadiste ise ihtilâf çeşitlilik ve farklılık (muhtelif) manası barındırmaktadır: “*Benu Haşim’in azadlısı Ammar b. Ebi Ammar’dan rivayeti de şöyledir: ‘İbn Abbas’a sordum: Hz. Peygamber peygamber olduğunda kaç yaşında idi?’ ‘Senin gibi birinin bunu bilemeyeceğini sanmıyorum. Ben halka sordum, bana muhtelif cevaplar verdiler. Bu konuda senin fikrini öğrenmek istedim.’ ‘Hesap bilir misin?’ ‘Evet.’ ‘Kırk yılı (aklında) tut! Hz. Peygamber o yaşta iken Peygamber olarak gönderildi. On beş yıl boyunca Mekke’de, kimi güvenle, kimi de korku ile yaşadı. On yıl da Medine’de muhacir olarak yaşadı.’¹²³*

Hadis metinleri ihtilâfa dair çok yönlü yaklaşım sergilemiştir. Bunlardan ilki kişiler arası ihtilâfi olumsuzlar. Kişilerarası ihtilâf, iki kişi arasında ortaya çıkabilecek herhangi bir ihtilaf türü olup Hz. Peygamberle veya Kur’ân hakkında farklı kimseler arasında gelişebilecek ihtilâf türünü içerir. İkinci olarak “hadisler” sosyal bölünmeye sebebiyet verecek her türlü ihtilafa karşı negatif tutum sergiler. Bunlar arasına sosyal bir olgu olan ibadet ve yönetici-halk

¹²² el-Buḥārī, el-Tıbb, bāb mā yezkuru fī t-ṭā’ūn, no. 5729, VII, 130.

¹²³ Müslim, el-Faḍā’il, Bāb kem ekāme en-Nebī bi-mekke ve-l-medīne, no. 6171, VI, 179.

ilişkisi de girer. Bu negatif içerik yanı sıra hadisler ihtilâfa karşı nötr bir tutum da sergiler. Bu kapsamda hadisler kişilerarasında ortaya çıkabilecek ihtilâfın esasında fitrî niteliğine vurgu yapar. Bunu kişinin fitratı ile ilişkilendirir. Diğer yandan “cansız unsurlar” arasındaki çatışma hali de ihtilâf kelimesi ile açıklanmıştır. Son olarak hadislerde kişilerarası (fikri) ihtilâfa dair olumlu bir görüş de yakalanabilir. Veba konusundaki fikir ayrılığı ihtilafın olumlu getirisine vurgu yapar. Özetle, rivayetlerde sosyal ihtilafa hiçbir şekilde olumlu bir yaklaşım sergilenmezken, özellikle veba, yönetim, idare gibi dini olmayan konularda kişilerarası ihtilafa dair pozitif tavır keşfedilebilir.

1.3.2. Tarih Literatüründe *İhtilâf*

Biz bu bölümde tarih literatüründeki ihtilâf kelimesinin kullanımlarını risalet dönemi ve risalet sonrası şeklinde iki bölümde ele alacağız.

1.3.2.1. Risalet Döneminde *İhtilâf*

Resulullah zamanında sahabe arasında ihtilâf söz konusu olduğunda, hakkında tartıştıkları hususu hemen Hz. Peygambere müracaat ederlerdi Hz. Peygamber de onlara doğruyu gösterir ve hidayete götüren yolu tavsiye ederdi. O herkes için başları sıkıştığında başvurdukları bir merci idi. Sahabe bazı hususlarda ihtilafa düşerdi, akabinde Hz. Peygamber'in yanına gittiklerinde ona ihtilafa düştükleri konuyu danışır ve Hz. Peygamber onlara doğruyu

açıklardı. Bu tartışmaların bir kısmını “kütüb-i sitte’de ihtilâf kavramı” başlığı altında gösterdik. Bu bölümde ise sahâbe ihtilâf ettiklerinde Hz. Peygamber’in tutumunu tahlil edeceğiz.

Hz. Peygamber, “Benî Kurayza’ya kadar kimse ikinci namazını kılmasın!” ifadesinden hareketle yolda ikinci vakti girince, bir grup sahâbe namaz vakitinin eda edilmesini söyledi. Diğer grup sahâbe ise Hz. Peygamber’in buyruğu gereğince davranıp namazlarını Benî Kurayza’ya vardıktan sonra eda etmelerini söyledi. Sahabe’nin bu ihtilâfı daha sonra Hz. Peygambere bildirildiğinde o hiçbir tarafı kınamamıştır.¹²⁴ Bu olay sahabenin hem nassın zahirine göre hem de nassın delalet ettiği muhtemel olan manalara göre hareket ettiğini göstermesi yönüyle önemlidir. Sahabe’nin “ihtilâf”ı neticesinde Peygamber (s) her iki icthadı zımnen uygun bulmuştur. Diğer bir örnekte ise ‘Abdullâh b. Mes‘ūd, bir adamın, bir ayeti okuduğunu işitti. Fakat İbn Mes‘ūd o ayeti Hz. Peygamberden farklı şekilde okuduğunu işitmişti. Bunun durum sonrası ‘Abdullâh b. Mes‘ūd adamın elini tutar ve Hz. Peygambere giderler. İbn Mes‘ūd (ra) konuyu izah eder ve “İkiniz de okuyun. İkinizin okuyuşu da güzeldir” buyurur.¹²⁵

Bu ve benzeri misaller örneğinde Hz. Peygamber hayatta iken sahâbe arasında ihtilâfın vuku bulduğunu, fakat onların hemen Resûlullah’a müracaat edip ihtilâfın çözüme kavuşturulduğunu görmekteyiz. Bununla beraber sahâbenin icthad’ta bulunmasını Hz. Peygamber’in olumlu karşıladığını anlamaktayız. Kütüb-i Sitte bağlamında hadislerde ihtilâf kavramını beraber değerlendirdiğimizde Hz. Peygamber şikak ve nifaka sebep olacak ihtilâfa karşı çıkmış, aynı zamanda kader konuları gibi zandan müteşekkil olan hususlarda birbirini

¹²⁴ ‘Abdurrezzâk, *et-Tefsîr*, I, 333; eṭ-Ṭaberânî, *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*, XIX, 80; Diğer başka konular için bkz. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Fıkhî İhtilâflarda Ölçü*, çev. Musa Hüb (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006) s. 54-74; Cabir Alvani, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığı ve İslâm’da İhtilaf Usulü*, çev. Ömer Ubeyd Hasene (İstanbul: Risale, 2017) s. 34-35, 58-72.

¹²⁵ el-Buḥārî, *fi’l-ḥuşûmât*, bâb mâ yuzkaru fi’l-işhâş ve-l-mulâzemet ve-l-ḥuşûmet beyne’l-muslim ve-l-yahûd, no. 2410, III, 120.

kırarcasına fazla münakaşa etmeyi de tasvip etmemiştir. Bununla beraber meydana gelen düşünce farklılıklara ilahi mesaja aykırı olmadığı takdirde izin verirdi.

1.3.2.2.Risalet Sonrası İhtilâf

İslam literatüründe Hz. Peygamber sonrası ilk ihtilâf hakkında farklı olaylar işaret edilmektedir. Bu ihtilâflar ilk olmaları hasebiyle “fitne” olarak vasıflandırılmıştır. Bundan dolayı bu ilk meydana gelen ihtilâfları kısa bir şekilde tahlil edeceğiz.

İslam düşünce tarihini etkileyen en önemli sahnelerden biri şüphesiz Hz. Peygamberin vefatıdır. Peygamber (s) ölüm döşeginde olduğu vakit müslümanlara, “sizlere uyacağınız vakit sapmayacağınız vasiyet yazayım” buyurması üzere kalem ve kağıt(kırtas) istedi. Fakat Hz. ‘Umer’in de aralarında olduğu bazı sahabiler Hz. Peygamber’in sağlığı hakkında tartışmaları neticesinde Hz. Peygamber, huzurda bulunan herkesin ayrılmasını istedi ve dolayısıyla vasiyeti yazamamış oldu. Bu konu ile ilgili bazı rivayetlerde Hz. Peygamber vasiyet mahiyetinde bazı tavsiyelerde bulunuyor. Fakat Şîa, bu konuda Hz. Peygamber’in vasiyet olarak kendinden sonra Hz. Ali’yi halife tayin edeceğini fakat bunu Hz. ‘Umer bildiği için engellediği düşüncesini savunmaktadır.¹²⁶

İslam tarihini etkileyen ve hilâfet kurumunu meydana çıkaran ilk ihtilâflardan biri Sakîfe toplantısıdır. Hz. Peygamber’in vefâtından sonra ensarın ileri gelenleri Hazrec kabile reisi Hz. Sa’d b. ‘Ubâde’yi, Hz. ‘Umer önderliğinde olan bir grubun da Hz. Ebū Bekr’i devlet başkanı olarak tavsiye ettiği, netice olarak Ebū Bekr’in halife olarak seçildiği bu olay aynı

¹²⁶ Mehmet Salih Arı, *Sünnî ve Şîî Kaynaklarına Göre Hz. Ömer Ve Kırtâ Olayı*, Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, cilt 2, 2018, s. 323-332.

zamanda Ensâr ile Muhâcir arasındaki ilk ihtilâf olarak değerlendirilmektedir.¹²⁷ Ensâr ile Muhâcir arasında cereyan eden bu ihtilâf siyasi bir ihtilâftır ve bu ihtilâf ‘oy birliği’ ile bertaraf edilmiştir. Fakat daha sonra hilâfeti imân esaslarından biri olarak şiar edinen Şîa, müslümanlar arasındaki ihtilâfî usûl/akide zeminine taşımış ve müslümanlar arasında itikadi bir ihtilâfa sebep olmuştur.¹²⁸ Ümmetin arasında cereyan eden diğer bir ihtilaf Hz. Peygamber’in vefat haberidir.¹²⁹ Hz. Peygamber’in vefat haberi birçok sahabeyi derinden etkilemiş hatta Hz. ‘Umer gibi seçkin bir sahabe ölüm haberinden dolayı şaşkınlığa düşmüş ve Hz. Peygamber’in ölmediğini ve tekrar döneceğini söylediği rivayet edilir.¹³⁰ Hz. Peygamberin ölüm döşeğinde olmasını kimileri bu durumu bir fırsat bilip peygamberlik iddiasında bulunup isyana kalkışmışlar, kimileri de Hz. Peygamber’in vefatıyla beraber irtidat etmişler. Hz. Peygamber’in vefatı ardından nereye defnedileceği konusu da tartışmaya yol açmıştır.¹³¹

Hz. Ebû Bekr döneminin en önemli olaylardan biri de ridde olaylarıdır. Ridde olayları henüz Hz. Peygamber daha hayatta iken sahte peygamberler ve onlara uyanlar ile başlamıştır. Hz. Peygamber’in vefatından sonra kabile asabiyeti ile hareket edip halife seçilen Hz. Ebû Bekr’e itaat etmeyenler, İslam’ı yeterince anlamamış ve gönlen bağlanamamış, bir kısmı ise merkezi otoriteye bağlılığı reddetmiştir.¹³² Son bir kısım ki bunlar müslüman oldukları halde zekat vermek istememişlerdir. Bu kısım müslümanlara karşı savaşmak müslümanları ikiye bölmüştür,¹³³ fakat Hz. Ebû Bekr bunlara sadece zekat vermeyen müslümanlar gözüyle bakmayıp devletin siyasi otoritesinin tanınması ve bu düşünceden dolayı güvenliğin tesis edilmesi konusu olmuştur. Tüm bu tutumlarından anlaşılacağı üzere ridde olayları aslında bir nevi başkaldırmadır. Hz. Osman’ın hilafetinde çıkan ihtilaflara baktığımızda bunun da siyasi bir ihtilaf olduğunu görmekteyiz. Hz. Osman’ın önemli devlet görevlerine akrabalarını vali

¹²⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Sakîfetü Benî Sâide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), XXXVI, 11.

¹²⁸ Fırlalı, Ethem Ruhi, “*Sakîfe*” Olayı Veya Hz. Ebû Bekir’in Halife Seçimi, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 5/3, s. 7-27.

¹²⁹ Fırlalı, Ethem Ruhi, a.g.m., s. 7-27.

¹³⁰ Fırlalı, Ethem Ruhi, a.g.m., s. 7-8.

¹³¹ Hüseyin Güneş, *Hz. Muhammed’in (sav) Vefatı*, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, 2019, s. 87, 103.

¹³² Sahip Beroje, *İslam Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım*, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/4 (2004), s. 314-316.

¹³³ el-Buhârî, *Kitabu’z-Zekât*, Bab 1, no. 1399, 1400.

tain etmesi, bu tainlerden ve valilere karşı tutumundan mütevellit ordugahlarda şikayetlerin başlaması, Hz. ‘Umer zamanından farklı bir iktisadi sistemin yönetilmesi ve bazı önde gelen sahabelere karşı tutumu Hz. Osman zamanında ihtilafa sebep olmuştur.¹³⁴

1.4. Siyasî İhtilâfların Fıkhî ve İtikâdî İhtilâfa Etkisi

Şimdiye kadar anlattığımız Hz. Peygamber ve sonrası dönem ile alakalı ihtilâf kelimesinin geçtiği kullanımlar ve bu kullanımların bağlamları üzerine durduk. Bu bölümde, sonradan tevellüd eden siyasi ihtilâfa değineceğiz. Yukarıda siyasi ihtilaf ile ilgili bazı misaller vermiştik. Zehebi bu ekollerin oluşumunu şöyle anlatmaktadır: “Sahabe kendisinden sonra gelenlere nazaran aralarında en az fitnede olanlar idi. Nübüvvetten sonra geçen her asırda bir öncekine nazaran hilaf ve tefrika daha çok meydana gelmekteydi. Bundan mütevellit Hz. Osman’ın hilafeti sırasında açık bir bidat olmadı. Fakat Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra birbirine karşı iki bidat ortaya çıktı. Bir tarafta Hz. Ali’yi tekfir eden Harici bidati diğer taraftan da onun imametini, ismetini, nübüvvetini veyahut uluhiyetini iddia eden Rafizi bidati. Sonra Mürcie ve Kaderiye bidati sahabenin son asırlarında İbnü’z-Zübeyr ve Abdulmelik hilafetinde zuhur etti. Daha sonra tabiin asrının ilk zamanlarında ve Emevi saltanatın son döneminde Cehmiye, Müşebbihe ve Mümessile bidatleri oluştu. Sahabe zamanında bunlardan hiçbiri olmamıştı. Silah kullanılan fitneler de böyle idi. İnsanlar Hz. Muaviye’nin hilafeti altında düşmana karşı birlik halinde savaşıyorlardı. Hz. Muaviye vefat ettikten sonra Hz. Hüseyin şehit edildi, Mekke’de İbn’z-Zübeyr kuşatıldı, Medine’de Harra fitnesi meydana geldi, Yezid öldükten sonra Şam’da Mervan ile Dahhak arasında bir fitne zuhur etti. Daha sonra Muhtar

¹³⁴ İsmail Yiğit, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), XXXIII, 438-443; Mustafa Demirci, Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları, *İslâmiyât VII/I*, s. 155-170.

İbni'z-Ziyad'a saldırması ve onu katletmesi, Musab ibn'z-Zübeyr'in Muhtarı öldürmesi, Abdülmelik'in de Musab'ı öldürmesi ve Haccac'ın İbnu'z-Zübeyri kuşattıktan bir müddet sonra öldürmesi, İbnu'l-Eşas'ın büyük bir kuvvet ile Irak valisi Haccac'a saldırması ve daha niceleri büyük fitneye sebep olmuştur.”¹³⁵

Netice olarak Hz. Peygamber'in vefâtından sonra vuku bulan olaylar siyâsî ve sosyal bölünmeye sebep olmuştur. Aslında bu bölünmeleri hem Kur'ân hem de Hz. Peygamber yukarıda zikrettiğimiz üzere nehyetmişlerdi. Bununla beraber Peygamber (s) ümmeti arasında ihtilâfin olacağını öngörmüş ve bu durumlarda ne yapılacağına dair yol sunmuştur. “Benden sonra yaşayanlarınız (din konusunda) pek çok ihtilâfa şahit olacaklardır. Onun için, benim sünnetime ve hidâyete erdirilmiş olan râşid halifelerin sünnetine yapışınız. Bunlara sımsıkı tutununuz ve bunları hiç bırakmayınız! Sonradan ortaya çıkmış (Kur'ân ve Sünnete uymayan) şeylerden sakınınız! çünkü her sonradan ortaya çıkan, bidattir ve her bidat sapıklıktır.”¹³⁶ “Ümmetim dalalet üzerine birleşmez. Öyleyse bir konuda ihtilaf olduğunu gördüğünüzde *Sevad-ı azama tâbi olun.*”¹³⁷ İnsanlar arasında meydana gelen ihtilâflar hayatın en tabii olaylarından. Kur'ân ve rivayetler bağlamında ihtilâfin sosyal-siyasal ayrılığa ve insana maddi-manevi zarar verecek boyuta ulaştığı vakit kınandığını, bunun islami bir yaklaşım olmadığını anlamaktayız.

¹³⁵ Ez-Zehabî, *el-Munteka*, s. 386-387.

¹³⁶ İbn Mâce, *el-Mukaddime*, bâb ittibâ' sunneti l-hulefâ' er-râşidîn el-mehdiyyîn, no. 42, I, 192.

¹³⁷ İbn Mâce, *el-Fiten*, bâb es-sevâd el-a'zam, no. 3950, III, 542.

BİRİNCİ BÖLÜM: İHTİLÂF RİVAYETİNİN TESPİTİ VE TAHRİCİ

1. Ümmetin İhtilafını Rahmet Olarak Sunan Rivayetler

Kur’ân’da ve kütüb-i sitte eserlerinde “ihtilâf” kelimesi insanlar arası münasebetle kullanıldığı zaman menfi bir anlama sahip olduğunu daha önce tespit etmiştik. Bununla beraber Hz. Peygamber zamanında sahâbe ayet, kıraat veya kader gibi dinî konularda ihtilâf ettiklerinde şiddetli bir şekilde Hz. Peygamber tarafından kınandıklarını tespit ettik. Hz. Peygamber (s)’in vefatıyla beraber ümmetin birliği bozulup siyâsî ve itikâdî bölünmeler meydana geldi. Bu bölümde ise birçok islamî kaynaklarda yerini bulan ve ümmet arasında ihtilâf’ı onaylayan *İhtilâfu Ummetî Rahmetun* (Ümmetimin ihtilâfı rahmettir) rivayetini tahlil edeceğiz. Biz bu rivayeti sıklıkla kullanacağımızdan ötürü bunu “asıl form” veya “ihtilâf rivayeti” olarak adlandıracağız.

İhtilâfu Ummetî Rahmetun rivayeti ile ilgili yapacağımız araştırmada “ihtilâf rivayeti”nin sünnî ve şîî literatürde ağırlıklı olarak hangi kaynaklarda yer bulduğunu görebilmek için başta rivayetin geçtiği tüm kaynakları listeleyeceğiz. Burada ilk önce sünnî daha sonra şîî literatürüne yer vereceğiz. Akabinde rivayetin tarih içerisinde hangi formlar aldığını ve bu formların ne tür değişikliğe uğradığını göstereceğiz.

1.1.Sünnî Literatür

Bu bölümde rivayetin asli formun olarak nitelediğimiz *İhtilâfu Ummetî Rahmetun* kalıbı ile sünnî kaynaklarda zikredilen merfû‘ rivayete öncelik vereceğiz. Önce biz merfû‘ olarak

gelen fakat isnadı verilmeyip doğrudan Hz. Peygambere atıfla nakledilen rivayetleri ele alacağız ve kronolojik olarak sıralayacağız. Bununla beraber burada *İhtilāfu Ummetī Raḥmetun* rivayetinin listesini vermekle yetineceğiz. Bu kaynaklarda geçen ilgili rivayetin söz konusu kaynaklarda hangi başlıklar altında ve hangi bağlamda zikredildiği meselesini diğer bölümde ele alacağımız için burada ayrıca değinmeyeceyiz. Bu listedeki rivayetlerin tamamının ortak noktası metnin *İhtilāfu Ummetī Raḥmetun* şeklinde gelmesidir.

İhtilāfu Ummetī Raḥmetun rivayetini Tesir Literatürü, Hadis Literatürü, Fıkıh Literatürü, Ahlak ve Tasavvuf Literatürü, Kelam ve Reddiye Literatürü, Dil ve Belâgat Literatürü, Siyer ve Tarih Literatürü başlıkları altında sıraladık.

1.1.1. Merfû ‘ Rivayetler

Tefsir Literatürü

1. el-Ceşşâş (ö. 370/981), *Âḥkâmu ’l-Ḳur ’ân*¹³⁸.
2. Ebû ‘ Abdullâh el-Ḥalîmî (ö. 403/1012), *eş-Şehādât*¹³⁹.
3. el-Kiyâ’l-Herrâsî (ö. 504/1110), *Aḥkâmu ’l-Ḳur ’ân*¹⁴⁰.
4. İbn Fers (ö. 597/1203), *Aḥkâmu ’l-Ḳur ’ân*¹⁴¹.
5. el-Ḳurtubî (ö. 671/1273), *Aḥkâmu ’l-Ḳur ’ân*¹⁴².
6. el-Beydâvî (ö. 685/1286), *Envāru ’t-Tenzîl*,¹⁴³.
7. Nizâmuddîn en-Nisâbüri (ö. 730/1329), *Ġarâibu ’l-Ḳur ’ân*¹⁴⁴.

¹³⁸ II, 37.

¹³⁹ el-Cuveynî, *Nihāyetu ’l-Matlab*, s. 157; İbnu ’r-Rif’a, *Kifāyetu ’n-Nebîh*, s. 117; es-Suyûtî, *el-Câmi ’u ’ş-Şağîr*, s. 1243, *Nevāhidu ’l-Ebkār*, II, 572 ve ez-Zebîdî, *Tahrîcu Eḥādîşi İḥyâ’i ’Ulûmi’d-Dîn*, s. 107.

¹⁴⁰ s. 300.

¹⁴¹ II, 34.

¹⁴² IV, 159.

¹⁴³ II, 32.

¹⁴⁴ s. 69.

8. İbn ‘Ādil (ö. 775/1374), *el-Lubāb*¹⁴⁵.
9. eṣ-Şe‘ālibī (ö. 875/1470), *el-Cevāhiru’l-Ḥisān*¹⁴⁶.
10. es-Suyūṭī (ö. 911/1505), *Nevāhidu’l-Ebkār*¹⁴⁷.
11. Ebū’s-Su‘ūd (ö. 982/1574), *İrşādu’l-‘Aklı’s-Selīm*¹⁴⁸.
12. Şihābuddīn el-Ḥafācī (ö. 1069/1659), *Ḥāşīyetu’s-Şihāb ‘alā’l-Beydāvī*¹⁴⁹.
13. İbn ‘Acībe (ö. 1224/1809), *el-Baḥru’l-Medīd fī Tefsīri’l-Ḳur’āni’l-Mecīd*¹⁵⁰.
14. el-Ālūsī (ö. 1270/1854), *Rūḥu’l-Me‘ānī*¹⁵¹.
15. Nevevī, Muḥammed b. ‘Umer (ö. 1316/1898), *Nihāyetü’z-zeyn fī irşādi’l-mübtedi’İN bi-şerḥi Ḳurreti’l-‘ayn*¹⁵².
16. Saīd Havvā (ö. 1409/1988), *el-Esās fī’t-Tefsīr*¹⁵³.

Hadis Literatürü

“İhtilâf rivayeti”ni burada Hadis Şerhleri, Garību’l-Hadīs, Hadis Usulü, Cāmi’ler, Mevzuât, Müştehir, Tahric ve Şemâil olarak başlıklara ayırdık ve eserleri bu başlıklar altında sıraladık.

Hadis Şerhleri

1. el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998), *A’lāmu’l-Hadīs*¹⁵⁴.
2. en-Nevevī (ö. 676/1278), *Şerḥu’n-Nevevī ‘alā Muslim*¹⁵⁵.

---

¹⁴⁵ V, 438.

¹⁴⁶ II, 85.

¹⁴⁷ II, 572.

¹⁴⁸ II, 68.

¹⁴⁹ III, 53.

¹⁵⁰ s. 391, 582.

¹⁵¹ s. 240.

¹⁵² s. 362.

¹⁵³ s. 856.

¹⁵⁴ I, 218, 221.

¹⁵⁵ s. 91, 92.

3. et-Tıbbī (ö. 743/1343), *Şerhu't-Tıbbī 'alā Mişkāti'l-Meşābīh*¹⁵⁶.
4. el-Munāvī (ö. 1031/1622), *et-Teyşir bi Şerhi'l-Cāmi 'i's-Şağır*¹⁵⁷.
5. Azīzī (ö. 1070/1659), *es-Sirācü'l-münir bi-şerhi'l-Cāmi 'i's-şagīr*¹⁵⁸.
6. es-Suyūfī (ö. 911/1505), *Tedribu'r-Rāvī fī Şerhi Takrību'n-Nevāvī*¹⁵⁹.
7. 'Abdulḥak ed-Dihlevī (ö. 1052/1642), *Lema 'ātü't-tenkīḥ fī şerhi Mişkāti'l-Meşābīh*¹⁶⁰.
8. ez-Zurkānī (ö. 1122/1710), *Şerhu'l-Muvaṭṭa'*¹⁶¹.
9. el-Munāvī (ö. 1031/1622), *Feyḍu'l-Ḳadīr*¹⁶².
10. Enver Şah el-Keşmīrī (ö. 1353/1934), *Feyḍu'l-Bārī 'alā Şaḥīḥ el-Buḥārī*¹⁶³.

Garību'l-Hadīs

1. el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998), *Ġarību'l-Ḥadīs*¹⁶⁴.
2. el-Fettenī (ö. 986/1578), *Mecma'u Biḥāri'l-Envār fī Ġarā'ibi't-Tenzīl ve Leṭā'ifi'l-Aḥbār*¹⁶⁵.

Hadis Usulü

1. el-Beyḥakī (ö. 458/1066) *el-Medḥal*¹⁶⁶
2. el-Beyḥakī (ö. 458/1066), *er-Risāletu'l-Eş'ariyye*¹⁶⁷.

¹⁵⁶ VIII, 2591; XII, 3821.

¹⁵⁷ I, 49.

¹⁵⁸ I, 64.

¹⁵⁹ II, 625.

¹⁶⁰ III, 377; IX, 591; X, 250.

¹⁶¹ IV, 396.

¹⁶² I, 209.

¹⁶³ I, 523.

¹⁶⁴ İbn el-Kayyim, *Baḥş fī'l-Eḥādīsi'd-Da'ife*, s. 11; eş-Se'ālibī, *el-Cevāhiru'l-Hisān*, II, 85; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Makāsīdu'l-Hasene*, s. 70; 'Alī l-Ḳārī, *el-Esrāru'l-Merfū'a fī'l-Aḥbārī'l-Mevdū'a*, s. 84; ez-Zurkānī, *Şerhu Mevāhibi'l-Ledunniye*, VII, 470; el-'Aclūnī, *Keşfu'l-Ḥafā'*, s. 65 ve ez-Zebīdī, *Tahrīcu Eḥādīsi lḥyā'i 'Ulūmi'd-Dīn*, s. 108. Zikrettiğimiz bu eserler el-Ḥaṭṭābī'nin *İhtilāfu Ummetī Rahmet* rivayetini *Ġarību'l-Ḥadīs*'de naklettiğini aktarmaktadırlar fakat bu bilgi yanlıştır. el-Ḥaṭṭābī bu rivayeti yukarıda gösterdiğimiz şekilde *Almu'l-Ḥadīs*'inde rivayet etmektedir.

¹⁶⁵ V, 221.

¹⁶⁶ s. 64.

¹⁶⁷ İbn el-Kayyim, *Baḥş fī'l-Eḥādīsi'd-Da'ife*, s. 11; Taḳıyyuddīn es-Subkī, *el-İbhāc*, III, 18; es-Suyūfī, *el-Cāmi'u's-Şağır* s. 1243; el-'Aclūnī, *Keşfu'l-Ḥafā'*, I, 76.

3. Şemsuddīn es-Seḥāvī (ö. 902/1497), *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fī mā Su'ile's-Seḥāvī 'anhu mine'l-Eḥādīsi'n-Nebeviyye*¹⁶⁸.

Câmi'ler

1. Naşr el-Maḳdisī (ö. 490/1096), *el-Ḥucce*¹⁶⁹.
2. İbnu'l-Eşīr (ö. 606/1210), *Câmi 'u'l-Uşûl*¹⁷⁰.
3. es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Câmi 'u's-Şağīr*¹⁷¹.
4. es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Fethu'l-Kebīr fī Ḍammi'z-Ziyādeti ile'l-Câmi 'i's-Şağīr*¹⁷².
5. el-Muttaḳī el-Hindī (ö. 975/1567), *Kenzu'l- 'Ummāl*¹⁷³.
6. Saīd Havvā (ö. 1409/1988), *el-Esās fī's-sünne ve fiḳhihā*¹⁷⁴.

Mevzuât

1. İbn el-Ḳayyim (ö. 751/1350), *Baḥş fī'l-Eḥādīsi'd-Ḍa'īfe*¹⁷⁵.
2. el-Fettenī (ö. 986/1578), *Tezḳiratu'l-Mevḏū 'āt*¹⁷⁶.
3. 'Alīu'l-Ḳārī (ö. 1014/1605), *el-Esrāru'l-Merfū 'a fī'l-Aḥbāri'l-Mevḏū 'a*¹⁷⁷.

Müştehir

1. ez-Zerkeşī (ö. 794/1392), *et-Tezḳire*¹⁷⁸.
2. Şemsuddīn es-Seḥāvī (ö. 902/1497), *el-Maḳāşidu'l-Ḥasene*¹⁷⁹.
3. es-Suyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dureru'l-Munteşira*¹⁸⁰.

¹⁶⁸ s. 104.

¹⁶⁹ İbn Teymiyye, *Ref'u'l-Melām 'ani'l-E'immeti'l-A'lām*, s. 94; İbn el-Ḳayyim, *Baḥş fī'l-Eḥādīsi'd-Ḍa'īfe*, s. 11; Taḳiyyuddīn es-Subkī, *el-İbhāc*, III, 18; es-Suyûtî, *el-Câmi 'u's-Şağīr* s. 1243; el-'Aclūnī, *Keşfu'l-Ḥafā'*, I, 76.

¹⁷⁰ I, 182.

¹⁷¹ s. 1243.

¹⁷² I, 54.

¹⁷³ s. 136.

¹⁷⁴ s. 63.

¹⁷⁵ s. 1, 3, 4, 11, 20.

¹⁷⁶ s. 90.

¹⁷⁷ s. 84, 388.

¹⁷⁸ s. 64.

¹⁷⁹ s. 69, 731.

¹⁸⁰ s. 44.

4. İbn ed-Deyba' (ö. 944/1537), *Temyizu't-Ṭayyib min el-Ḥabīṣ*¹⁸¹.
5. el-'Aclūnī (ö. 1162/1749), *Keşfu'l-Ḥafā*¹⁸².
6. el-Ḥūt (ö. 1277/1860), *Esnā'l-Meṭālib fī Eḥādīsīn Muhtelifeti'l-Merātib*¹⁸³.

Tahrir

1. Zeynuddīn el-'Irākī (ö. 806/1404), *Tahrīcu Eḥādīsī'l-İhyā*¹⁸⁴.
2. İbn el-Mibrad (ö. 909/1503), *et-Tahrīcu 'ş-Şağīr ve't-Tahrīru'l-Kebūr*¹⁸⁵.
3. ez-Zebīdī (ö. 1205/1790), *Tahrīcu Eḥādīsī İhyā 'i 'Ulūmi'd-Dīn*¹⁸⁶.
4. İbn el-Mulaḳḳın (ö. 804/1402), *Tezkiretu'l-Muḥtāc*¹⁸⁷.

Şemal

1. es-Suyūfī (ö. 911/1505), *el-Ḥaṣāīşu'l-Kubrā*¹⁸⁸.
2. Nebhānī, Yūsuf b. İsmāil (ö. 1350/1932), *Vesā'ilu'l-Vuṣūl ilā Şemā'ili'r-Rasūl*¹⁸⁹.

Fıkıh Literatür

1. eṭ-Ṭaberī (ö. 310/923), *İḥtilāfu'l-Fuḳahā*¹⁹⁰.
2. İbn Ḥazm (ö. 456/1064), *el-İḥkām fī Usūli'l-Aḥkām*¹⁹¹.
3. el-Cuveynî (ö. 478/1086), *el-Ġiyās*¹⁹².

¹⁸¹ s. 13.

¹⁸² s. 64, 374.

¹⁸³ s. 33.

¹⁸⁴ s. 36, 529.

¹⁸⁵ s. 28.

¹⁸⁶ s. 106-108.

¹⁸⁷ s. 71, 72.

¹⁸⁸ II, 370.

¹⁸⁹ s. 297.

¹⁹⁰ *İḥtilāfu'l-Fuḳahā*, s. 6. Halil İbrahim Kutlay, *Keşfu'l-Ğumme bi-Tahrīc Hadīs İḥtilāfu Ummetī Rahmet* adlı makalesinde rivayeti ilk defa eṭ-Ṭaberī *İḥtilāfu'l-Fuḳahā* adlı eserinde rivayet ettiğini ifade eder, fakat bu bilgi doğru değildir. eṭ-Ṭaberī'nin eserine baktığımızda rivayeti onun değil eseri tashih eden Friedrich Heinrich Kern'in rivayeti eserin önsözünde naklettiğini görmekteyiz.

¹⁹¹ V, 61-67.

¹⁹² s. 189.

4. el-Cuveynî (ö. 478/1086), *Nihāyetu'l-Maṭlab*¹⁹³.
5. İbn el-Hācib (ö. 646/1249), *el-Muhtaşar*¹⁹⁴.
6. el-Beydāvî (ö. 685/1286), *Metn Minhāci'l-Vuşül ilâ İ'lmi'l-Uşûl*¹⁹⁵.
7. İbn er-Rif'a (ö. 710/1310), *Kifāyetu'n-Nebîh*¹⁹⁶.
8. el-Hindî (ö. 715/1315), *el-Fā'ik*¹⁹⁷.
9. el-Hindî (ö. 715/1315), *Nihāyetu'l-Vuşül*¹⁹⁸.
10. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Ref'u'l-Melām 'ani'l-E'immeti'l-A'lām*¹⁹⁹.
11. Taḳıyyuddīn es-Subkî (ö. 756/1355), *el-İbhāc*²⁰⁰.
12. Taḳıyyuddīn es-Subkî (ö. 756/1355), *Ḳaḍā'u'l-Ereb fî Es'ileti Haleb*²⁰¹.
13. Şemsuddīn İbn Muflih (ö. 763/1362), *el-Furu' ve Taşhîhu'l-Furu'*²⁰².
14. Tācuddīn es-Subkî (ö. 771/1370), *el-İbhāc*²⁰³.
15. el-İsnevî (ö. 772/1371), *Nihāyetu's-Sûl*²⁰⁴.
16. ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Bahru'l-Muḥîṭ*²⁰⁵.
17. ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Le'ālî'l-Mensûra*²⁰⁶.
18. ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *es-Sirācu'l-Vehhāc*²⁰⁷.
19. el-Fenārî (ö. 834/1431), *Fuşûlu'l-Bedāi'*²⁰⁸.
20. İbn İmām el-Kāmiliyye (ö. 874/1470), *Teystru'l-Vuşül*²⁰⁹.
21. er-Recrācî (ö. 899/1494), *Ref'u'n-Nikāb*²¹⁰.

¹⁹³ s. 54, 157.

¹⁹⁴ Şemsuddīn es-Seḫāvî, *el-Ecvibetu'l-Merḍıyye fî mâ Su'ile's-Seḫāvî 'anhu mine'l-Eḫādîşî'n-Nebeviyye*, s. 104

¹⁹⁵ s. 42

¹⁹⁶ s. 117.

¹⁹⁷ II, 242.

¹⁹⁸ s. 3156.

¹⁹⁹ s. 26, 93-95, 98, 99, 457.

²⁰⁰ III, 17, 18.

²⁰¹ 262-264.

²⁰² XI, 103.

²⁰³ s. 2212, 2218.

²⁰⁴ s. 309-310.

²⁰⁵ VIII, 282.

²⁰⁶ s. 64.

²⁰⁷ s. 227.

²⁰⁸ II, 244.

²⁰⁹ V, 199.

²¹⁰ VI, 56.

22. Zekerıyyā el-Enşārī (ö. 926/1520), *Esne'l-Metālib fī Şerhi Ravdi'd-Tālib*²¹¹.
23. Şihābuddīn er-Remlī (ö. 957/1550), *Fetāve'r-Remlī*²¹².
24. 'Abd el-Vehhāb (ö. 973/1565), *'Ulemā'u'l-Muslimīn ve'l-Vahhābiyyūn*²¹³.
25. İbn Hacer el-Heytemī (ö. 974/1566), *Tuhfetu'l-Muhtāc*²¹⁴.
26. el-Ḥaṭīb eş-Şirbīnī (ö. 977/1569), *Muğni'l-Muhtāc*²¹⁵.
27. Şemsuddīn er-Remlī (ö. 1004/1596), *Nihāyetu'l-Muhtāc*²¹⁶.
28. 'Alīu'l-Ḳārī (ö. 1014/1605), *Resā'ilu'l-Ḳārī*²¹⁷.
29. eş-Şurunbulālī (ö. 1069/1659), *el-İkdu'l-ferīd li-beyāni'r-rāciḥ min cevāzi't-taklīd*²¹⁸.
30. Aḥmed b. Aḥmed el-Manḳūrī (ö. 1125/1713), *el-Fevākihu'l-'adīde fī'l-mesā'ili'l-mufīde*²¹⁹.
31. Muḥammed el-Ḥalīlī (ö. 1147/1734), *el-Fetāvā*²²⁰.
32. Cemel (ö. 1204/1790), *Fütūḫātü'l-Vehhāb bi-Tavzīhi Şerhi Menheci't- Tullāb*²²¹.
33. el-Buceyrimī (ö. 1221/1806), *Tuhfetu'l-Ḥabīb 'alā Şerhi'l-Ḥaṭīb*²²².
34. eş-Şinkīti (ö. 1233/1818), *Neşru'l-Bunūd 'alā Merākī's-Su'ūd*²²³.
35. er-Ruḫeybānī (ö. 1243/1827), *Meṭālibu Ulā'n-Nuhā*²²⁴.
36. eş-Şevkānī (ö. 1250/1834), *el-Fetḫu'r-Rabbānī min Fetāvā'l-İmām eş-Şevkānī*²²⁵.
37. İbn 'Ābidīn (ö. 1252/1836), *Reddu'l-Muhtār*²²⁶.
38. Dāvud el-Müsevī el-Bağdādī (ö. 1299/1882), *Eşeddu'l-Cihād*²²⁷.

²¹¹ IV, 181.

²¹² IV, 340.

²¹³ s. 28.

²¹⁴ IX, 222.

²¹⁵ VI, 13.

²¹⁶ VIII, 50.

²¹⁷ s. 202.

²¹⁸ s. 34.

²¹⁹ II, 131.

²²⁰ II, 48.

²²¹ V, 183.

²²² III, 228.

²²³ II, 328.

²²⁴ VI, 446.

²²⁵ V, 2156.

²²⁶ I, 68.

²²⁷ s. 33.

39. Ebü l-Hasenât el-Leknevî (ö. 1304/1886), *İmāmü'l-kelām fîmâ yete 'allaku bi'l-kırâ'ati halfe'l-imâm*²²⁸.

40. el-Kettânî (ö. 1382/1962), *et-Terātübü'l-idāriyye*²²⁹.

Ahlak ve Tasavvuf Literatürü

1. el-Ğazzālî (ö. 505/1112), *İhyā'*²³⁰.

2. el-Ğazzālî (ö. 505/1112), *Mizānu'l-'Amel*²³¹.

3. el-Ĥuseyn b. el-Mansūr el-Yemenî (ö. 1050/1640), *Ādābu'l-'Ulemā' ve'l-Mute'allimîn*²³².

4. Necmuddîn el-Ğazzî (ö. 1061/1651), *Ĥusnu't-Tenebbuh lemma Verede fî't-Teşebbuh*²³³.

5. Muḥammed el-Ĥādîmî (ö. 1156/1743), *el-Berīkatu'l-Maḥmūdiyye*²³⁴.

Kelam ve Reddiye Literatürü

1. İbn 'Asâkir (ö. 571/1176), *Tebyīnu Kızbi'l-Mufterî*²³⁵.

2. el-İcî (ö. 756/1355), *Kitābu'l-Mevākıf*²³⁶.

3. Muḥammed b. Suleymân el-Ĥalebî (ö. 1228/1813), *Nuḥbetu'l-Leāl-i Şerḥ Bed'i'l-Emālî*²³⁷.

4. Şıddîk Ḥasen Ḥân (ö. 1307/1889), *el-Ĥıttâ*²³⁸.

5. Şıddîk Ḥasen Ḥân (ö. 1307/1889), *Ĥatfu's-Şemer*²³⁹.

²²⁸ s. 3, 5.

²²⁹ II, 8.

²³⁰ I, 27; II, 83.

²³¹ s. 360.

²³² s. 2.

²³³ IX, 332, 333.

²³⁴ I, 77; III, 83.

²³⁵ s. 106.

²³⁶ I, 21.

²³⁷ s. 55.

²³⁸ s. 232.

²³⁹ s. 144.

6. Ālūsī, Nu‘mān b. Maḥmūd (ö. 1317/1899), *Cilā‘u’l-‘Ayneyn fī Muḥākemati’l-Aḥmedeyn*²⁴⁰.

Dil ve Belâgat Literatürü

1. Usāme b. Munķız (ö. 584/1188), *el-Menāzilu ve’d-Dīyār*²⁴¹.
2. ed-Demīrī (ö. 808/1406), *Ḥayātu’l-Ḥayevān el-Kubrā*²⁴².
3. Tāşkopriżāde (ö. 968/1561), *Miftāḥu’s-sa‘āde ve mişbāḥu’s-siyāde fī mevḍū‘āti’l-‘ulūm*²⁴³.

Siyer ve Tarih Literatürü

1. eş-Şāmī (ö. 942/1535), *Subulu’l-Hudā*²⁴⁴.
2. el-Ḥalebī (ö. 1044/1634), *İnsānu’l-‘Uyūn*²⁴⁵.
3. ez-Zurķānī (ö. 1122/1710), *Şerḥu Mevāhibi’l-Ledunniye*²⁴⁶.

Buraya kadar farklı literatür altında sıralamış olduğumuz “ihtilâf rivayeti” en çok fıkıh ve hadis eserlerinde geçtiğini tesbit etmiş olduk. “İhtilâf rivayeti” hadis literatüründe muteber hadis kaynakları arasında geçmemektedir. Aynı zamanda “ihtilâf rivayeti” erken dönem eserlerde geçmeyip hicri dördüncü yüzyılın sonlarına doğru ilk defa kaynaklarda yer edinmektedir.

Buraya kadar sıraladığımız başlıklar ve bu başlıkların altında yer alan eserlerin ortak noktası, hiçbirinde “ihtilâf rivayeti”nin isnadı verilmemesidir. Dolayısıyla sünnî kaynaklarda *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayet formunun isnadı tespit edebildiğimiz kadarıyla yoktur.

---

²⁴⁰ I, s. 198.

²⁴¹ s. 76.

²⁴² II, 443.

²⁴³ II, s. 198.

²⁴⁴ X, 364.

²⁴⁵ III, 429.

²⁴⁶ X, 451.

1.2.Şîî Literatür

Bu bölümde sünnî literatür başlığı altında olduğu gibi burada da şîî literatürde kaynağı itibariyle merfû´ rivayetleri ele alacağız. Şîî literatüründe sünnî literatürün aksine munkatı´ da olsa isnadın olmasıdır. Bu rivayetler içerisinde ağırlıklı olarak *ḳultu li-‘Abdullāh (a.s): inne ḳavmen yervūne enne rasūlallāh (s.ā.) ḳāle: ihṫilāfu ummetī rahmetun fe-ḳāle: şadaḳū*²⁴⁷ kalıbı ile Ca´fer eş-Şādık (ö. 148/765)‘a nispet edilmektedir.²⁴⁸ Fakat Ca´fer eş-Şādık‘tan Hz. Peygambere hangi raviler aracılığı ile geldiği noktası meçhuldür.²⁴⁹

1.2.1. Merfû´ Rivayetler

1. el-Faḳl b. Şāzān el-Ezdī (ö. 260/874), *el-İḳḳāh*²⁵⁰.
2. Şeyḫ Sadūk (ö. 381/991), *‘İlelü’ş-şerā’i‘ ve ‘l-aḫkām*²⁵¹.
3. Şeyḫ Sadūk (ö. 381/991), *Me‘āni ‘l-aḫbār*²⁵².
4. Muḫammed b. Cerīr eṫ-Ṭaberī el-İmāmī (ö. 411/1020), *el-Müsterşid*²⁵³.

²⁴⁷ حدثنا علي بن أحمد بن محمد (رحمه الله)، قال: حدثنا محمد بن أبي عبد الله الكوفي، عن أبي الخير صالح بن أبي حماد، عن أحمد بن هلال، عن محمد بن أبي عمير، عن عبد المؤمن الأنصاري، قال: قلت لأبي عبد الله (عليه السلام): إن قوما يروون أن رسول الله (صلى الله عليه و آله) قال: اختلاف أممي رحمة فقال: صدقوا.

²⁴⁸ Şîî inançına göre hadisler, Hz. Peygamber‘in yanı sıra imamların söz, fiil ve takrirlerini de kapsamaktadır. Bu sebeple bir imam bir söz rivayet ettiğinde veya söylediğinde, isnadı muttasıl olmasa dahi değerinden hiç bir şey kaybetmez. Şîî hadis kaynaklarına baktığımızda rivayetlerin çoğunun Muḫammed el-Bākır (ö. 114/732) ve Ca´fer Şādık‘tan (ö. 148/765) geldiğini görmekteyiz. Bekir Kuzudişli, “Şia ve Hadis”, *Hadis*, ed. Zişan Türan, (Ankara: Grafiker, 2017) s. 624.

²⁴⁹ Bir hadis ister Hz. Peygamber, isterse bir imam kaynaklı olsun veya imamla Hz. Peygamber arasındaki isnad ister muttasıl olsun isterse munkatı olsun önemli değildir; son tahlilde imamlar masumdur ve onlar Hz. Peygamber‘den tevarus ettikleri bir otorite ile konuşurlar. Bu bağlamda Ca´fer Şādık‘ın şu sözüne yer vermemiz yerinde olacaktır; “Benim hadislerim babamın hadisleridir, babamın hadisleri büyük babamın hadisleridir. Onun hadisleri Hüseyin‘in hadisleridir. Hüseyin‘in hadisleri Hasan‘ın, Hasan‘ın hadisleri Mü‘minlerin Emiri (a.s.)‘in hadisleridir. Onun hadisleri ise Allah Resulünün (s.ā) hadisleridir. Allah Resulünün (s.ā) hadisleri ise yüce olan Allah‘ın sözleridir.” el-Kuleyni, *el-Kāfi*, I, 53.

²⁵⁰ s. 39, 280.

²⁵¹ s. 88, bab 79, nr. 4.

²⁵² s. 157, bab 1, nr. 1.

²⁵³ s. 572.

5. Ebū'l-Feth el-Karāckī (ö. 449/1058), *Kenzu'l-Fevā'id*²⁵⁴.
6. Şeyh eṭ-Ṭebriṣī (ö. 548/1154), *el-İhticāc*²⁵⁵.
7. el-'Allāme el-Ḥillī (ö. 726/1325), *er-Risāletu's-Sa'adiyye*²⁵⁶.
8. 'Alī b. Yūnus 'Āmilī (ö. 877/1472), *eş-Şirāṭu'l-Mustekim*²⁵⁷.
9. İbn Ebī Cumhūr el-Aḥsā'ī (ö. 909/1504), *'Avālī el-Le'ālī*²⁵⁸.
10. el-Manşūr Billāh el-Ḳāsim b. Muḥammed (ö. 1029/1620), *el-İrşād ilā Sebīli'r-Reşād*²⁵⁹.
11. el-Feyd el-Kāşānī (ö. 1091/1680), *et-Tefsīru's-Şāfi*²⁶⁰.
12. el-Ḥurr el-'Amilī (ö. 1104/1693), *Vesāilu's-Şī'a*²⁶¹.
13. el-Baḥrānī (ö. 1107/1598), *el-Burhān*²⁶².
14. el-Meclisī (ö. 1111/1699), *Bihāru'l-Envār*²⁶³.
15. el-Ḥuveyzī (ö. 1112/1701), *Tefsīr Nūri's-Şekakeyn*²⁶⁴.
16. Ni'metullah el-Cezāirī (ö. 1112/1701), *Nūru'l-Berāhīn*²⁶⁵.
17. eş-Şan'ānī (ö. 1182/1768), *et-Tenvīru Şerhu'l-Cāmi'i's-Şağīr*²⁶⁶
18. eş-Şan'ānī (ö. 1182/1768), *et-Taḥrīr li İdāḥi Me'ānī't-Teysīr*²⁶⁷
19. Ḥāmid en-Naḳavī (ö. 1306/1888), *Huleşāt el-'Abakāt el-Envār*²⁶⁸.
20. Muhammed Riḍā el-Muzaffer (ö. 1335/1916), *es-Sakīfe*²⁶⁹.
21. 'Ali el-Ḥuseyin el-Mīlānī (ö. 1368/1949), *Nefehāt el-Ezhār*²⁷⁰.
22. 'Alī Muhammed Fethu'd-Dīn el-Ḥanefī (ö. 1371/1952), *Fulku'n-Necāt fī'l-İmāme ve's-Şalāt*²⁷¹.

²⁵⁴ s. 298, 300.

²⁵⁵ II, 105.

²⁵⁶ s. 30, 33.

²⁵⁷ III, 181.

²⁵⁸ I, 286. Rivayet eserin kendisinde mevcut olmayıp şârih tarafından şerh yaparken eklenmiştir.

²⁵⁹ s. 30. Rivayet eserin kendisinde mevcut olmayıp şârih tarafından şerh yaparken eklenmiştir.

²⁶⁰ II, 389.

²⁶¹ XXVII, 141.

²⁶² s. 302.

²⁶³ I, 227, 228.

²⁶⁴ II, 283.

²⁶⁵ II, 404, 405. Rivayet eserin kendisinde mevcut olmayıp şârih tarafından şerh yaparken eklenmiştir.

²⁶⁶ I, 66, 448.

²⁶⁷ I, 96, 118.

²⁶⁸ III, 148.

²⁶⁹ s. 47.

²⁷⁰ VI, 267.

²⁷¹ s. 14.

23. el-Burūcirdī (ö. 1380/1961), *Cāmi ' Eḥādīsī 'ş-Şī'a*²⁷².
24. Āga Bozork eṭ-Ṭehrānī (ö. 1389/1970), *eṭ-Zerī'a*²⁷³.
25. Muştafā el-Ḥumeynī (ö. 1397/1977), *Tefsīru 'l-Ḳurāni 'l-Kerīm*²⁷⁴.
26. Muḥammed Cevād Mağniya (ö. 1399/1979), *Hazī Hiye el-Vehābiyye*²⁷⁵.
27. 'Alī n-Namāzī eṭ-Şāhrūdī (ö. 1405/1985), *Müstedreku Sefīneti 'l-Bihār*²⁷⁶.
28. Maḥmūd eṭ-Şihābī el-Ḥurāsānī (ö. 1406/1986), *el-İslām ve-ş-Şi'atu 'l-İmāmiyye fī Esāsihā et-Tārīhi*²⁷⁷.
29. Muhammed er-Reyşehrī (ö. 1422/1989), *Mizānu 'l-Ḥikme*²⁷⁸.
30. el-Ḥumeynī (ö. 1422/1989), *er-Resāil*²⁷⁹.
31. 'Ali el-Ḥuseyin el-Mīlānī (ö. 2012), *el-İmāma fī Ehemmi 'l-Kutubi 'l-Kelāmiyye*²⁸⁰.
32. Ḥāmid Ḥifnī Dāvud (d. 1918), *Nazarāt fī 'l-Kutubi 'l-Ḥālide*²⁸¹.
33. Mīrmuḥammedī (d. 1924), *Buḥūs fī Tārīhi 'l-Ḳurān ve 'Ulūmih*²⁸².
34. el-Ḥāc Ḥuseyin eṭ-Şākiri (d. 1925), *Münāzarāt el-İmām eṭ-Şādīk*²⁸³.
35. el-Ḥāc Ḥuseyin eṭ-Şākiri (d. 1925), *Mevsūatu 'l-Muştafā ve 'l- 'İtre*²⁸⁴.
36. Ca'fer es-Subḥānī (d. 1929), *Tehzību 'l-Uşūl*²⁸⁵.
37. Muḥammed et-Tīcānī (d. 1943), *Li-Ekūne me 'a 'ş-Şādīkīn*²⁸⁶.
38. 'Ali eṭ-Şehristānī (d. 1958), *Vuḍū' en-Nebi*²⁸⁷.
39. Es'ad Vaḥīd el-Ḳāsım (d. 1965), *'Ezmetu 'l-Ḥilāfe ve 'l-İmāme ve 'Esārihā el-Mu'aşıra*²⁸⁸.

²⁷² I, 91.

²⁷³ X, 172.

²⁷⁴ IV, 184.

²⁷⁵ s. 50.

²⁷⁶ III, 159.

²⁷⁷ s. 44.

²⁷⁸ I, 765.

²⁷⁹ II, 138.

²⁸⁰ s. 500, 489.

²⁸¹ s. 54.

²⁸² s. 234.

²⁸³ s. 62.

²⁸⁴ X, 64.

²⁸⁵ III, 179.

²⁸⁶ s. 22, 126.

²⁸⁷ II, 10.

²⁸⁸ s. 235.

40. Tāmir Bācinoğlu (ö. ?), *Hukūk Ehli 'z-Zimme fī'l-Fiḫhi 'l-İslāmī*²⁸⁹.

41. Muḥammed Huseyin el-Enṣārī (ö. ?), *el-İmāma ve 'l-Hukūma*²⁹⁰.

1.3.İhtilāf Rivayeti'nin Farklı Formları

“İhtilāf rivayeti”nin asıl forumu ile sünnî ve şîî literatürde pek çok defa geçtiğini görmekteyiz. Aslında bu başlık altında değerlendirdiğimiz bazı rivayet formlarının bir kısmı bir üst başlık altında değerlendirilebilecek rivayetler olmakla beraber, burada bazı lafız ziyadeleri olduğu için bunları ayrıca değerlendirdik. Bu lafız ziyadelerinin farklı bir amacının olabileceği ve bunların ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz için ayrıca sınıflandırdık. Burada tespit ettiğimiz otuz farklı varyant Hz. Peygamber'le birlikte altı alime daha isnad edilmektedir.

1.3.1. Merfū' Olarak Nakledilen Formlar

Burada merfū' rivayetleri zikredeceğiz, bu rivayetler sahabe dahil hiçbir ravinin zikredilmediği doğrudan Hz. Peygambere nakledilen rivayet formlar oluşturmaktadır. Fakat bunlar arasında bir kaç rivayet varki İbn 'Abbās sahâbe ravisi açıkca zikredilir ve onun nakliyle Hz. Peygambere atfedilir. Önce onları zikredeceğiz sonra diğerlerine geçeceğiz.

- اختلاف أصحابي رحمة

²⁸⁹ s. 51.

²⁹⁰ s. 36.

İhtilāfu Aşhābī Raḥmetun²⁹¹

- اختلاف أصحابي لكم رحمة

İhtilāfu Aşhābī lekum Raḥmetun²⁹²

- اختلاف أصحابي بكم رحمة

İhtilāfu Aşhābī bi-kum Raḥmetun²⁹³

- اختلاف أمتي رحمة للناس

İhtilāfu Ummetī Raḥmet li'n-Nās²⁹⁴

- اختلاف أمتي وأصحابي رحمة للناس

İhtilāfu Ummetī ve-Aşhābī Raḥmet li'n-Nās²⁹⁵

- الاختلاف في أمتي رحمة

el-İhtilāfu fī Ummetī Raḥmetun²⁹⁶

²⁹¹ İbn l-Eşir, *Cāmi 'u'l-Uşūl*, I, 182; es-Suyūfī, *Cāmi 'u'l-Ehādīs*, II, 39; Şemsuddīn er-Remlī, *Gāyetü'l-beyān fī şerhi Zübedi İbn Reslān*, s. 21; el-Munāvī, *Feyḍu'l-Kadī*, I, 209; el-Munāvī, *et-Teyşir bi Şerhi'l-Cāmi 'i'ş-Şağır*, I, 49; el-Halebī, *İnsānu'l-Uyūn*, III, 429; Necmuddīn el-Gazzī, *Husnu'l-Tenebbuh lemma Verede fī'l-Teşebbuh*, IX, 332; Azizī, *es-Sirāci'l-münir bi-şerhi'l-Cāmi 'i'ş-Şağır*, I, 64.

²⁹² Ebū l-'Abbās el-Eşam, *Mecmū' fīhi Muşannefāti Ebī'l-'Abbās el-Eşam ve İsmā' il eş-Şaffār*, s. 98; Ebū l-'Abbās el-Eşam, *es-Şānī min Hadīş Ebū'l-'Abbās el-Eşam*, s. 43; el-Beyhakī, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kubrā*, s. 162; Haṭīb el-Bağdādī, *el-Kifāye*, I, 172; İbn Ebī Hāfız el-Makdisī, *Tahrīmu Nikāhi'l-Mut'a*, s. 79; ed-Deylemī, *el-Firdevs bi' Me şūri'l-İhtāb*, IV, 160; Ebū Bekr İbnu'l-'Arabī, *el-'Avāşim mine'l-Kavāşim*, s. 33; İbn 'Asākīr, *Tārīhu Dimeşk*, XXII, 359; İbn Teymiyye, *Ref'u'l-Melām 'ani'l-E'immeti'l-A'lām*, s. 26; el-'Alā'ī, *İcmālu'l-İşābe*, s. 60; ez-Zeyle'ī, *Tahrīcu'l-Ehādīs*, II, 229; Şemsuddīn İbn Muflīh, *el-Furu' ve Taşhīhu'l-Furu'*, XI, 104; Şemsuddīn İbn Muflīh, *el-Furu' ve Taşhīhu'l-Furu'*, VI, 375; İbn Hacer el-'Askalānī, *el-Garā'ibü'l-mültekaṭa min Müsnedi'l-Firdevs*, s. 2425; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fī mā Su'ile's-Seḥāvī 'anhu mine'l-Ehādīs'i'n-Nebeviyye*, s. 105; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Makāşidu'l-Hasene*, s. 69; el-Maẓharī, *et-Tefsīru'l-Maẓharī*, s. 116; eş-Şevkānī, *el-Fetḥu'r-Rabbānī min Fetāvā'l-İmām eş-Şevkānī*, I, 214.

²⁹³ İbn Manzūr, *Muhtaşaru Tārīh Dimeşk*, X, 186. Zannımızca bu rivayet formunun aslı *İhtilāfu Aşhābī lekum Raḥmet*'dur. Bu rivayet sadece bir kaynaktan nakledilirken isnadı aynı olan *İhtilāfu Aşhābī lekum Raḥmet* rivayeti bir üstteki dipnotta da görüldüğü üzere birçok kaynaktan mevcuttur.

²⁹⁴ Aslında bu rivayet formunu yukarıda listelediğimiz “asıl form” arasında da değinebiliriz fakat *li'n-Nās* kelimesi ayrıca zikredildiği için biz diğer formlar çerçevesinde aldık tek farkı budur. İbn el-Kayyim, *Bahş fī'l-Ehādīsī'd-Da'ife*, s. 11; ez-Zerkeşī, *el-Mensūr fī'l-Kavā'id-i'l-Fikhiyye*, III, 37; eş-Şe'ālibī, *el-Cevāhiru'l-Hisān*, II, 85; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fī mā Su'ile's-Seḥāvī 'anhu mine'l-Ehādīs'i'n-Nebeviyye*, s. 104; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Makāşidu'l-Hasene*, s. 70; el-Kaştalānī, *el-Mevāhibu'l-Ledunniyye*, II, 414; Zekeriyā el-Enşārī, *Esne'l-Me'alib*, IV, 181; Şihābuddīn er-Remlī, *Fetāve'r-Remlī*, IV, 340; el-Munāvī, *Feyḍu'l-Kadīr*, I, 209; ez-Zurkānī, *Şerhu Mevāhibi'l-Ledunniyye*, VII, 470; el-'Aclūnī, *Keşfu'l-Hafā'*, s. 65; ez-Zebīdī, *Tahrīcu Ehādīsī İhyā' i'Ulūmi'd-Dīn*, s. 107, 108; İbn 'Abīdīn, *Reddu'l-Muhtār*, I, 68; Ebū l-Hasenāt el-Leknevi, *İmāmü'l-kelām fīmā yete'allaku bi'l-kır'ati ḥalfe'l-imām*, s. 3; 'Abdullah b. Sa'īd b. Muhammed 'İbādī, *Muntehā's-Su'āl*, III, 264, 268.

²⁹⁵ ez-Zurkānī, *Şerhu Mevāhibi'l-Ledunniyye*, VII, 469.

²⁹⁶ er-Rāğīb el-İşfehānī, *et-Tefsīr*, II, 779.

- الاختلاف في هذه الأمة رحمة للناس

el-İhtilāfu fī Hāzīhi'l-Umme Raḥmetun²⁹⁷ li'n-Nās²⁹⁸

- اختلاف هذه الأمة رحمة من الله تعالى

İhtilāfu Hāzīhi'l-Umme Raḥmetun min Allāh Te'ālā²⁹⁹

- إن اختلاف الأمة رحمة

İnne İhtilāfe'l-Umme Raḥmetun³⁰⁰

- خلاف أمتي رحمة

Ḥilāfu Ummetī Raḥmetun³⁰¹

- خلاف أمتي رحمة للناس

Ḥilāf Ummetī Raḥmetun li'n-Nās³⁰²

- اختلاف أصحابي لأمتي رحمة

İhtilāfu Aşḥābī li-Ummetī Raḥmetun³⁰³

- اختلاف أصحابي رحمة لأمتي

İhtilāfu Aşḥābī Raḥmetun li-Ummetī³⁰⁴

²⁹⁷ er-Rāğıb el-İşfehānī, *ez-Zerī'a*, s. 191.

²⁹⁸ ez-Zebīdī, *Tahrīcu Eḥādīsi İhyā'ı 'Ulūmi'd-Dīn*, II, 292. Burada rivayet formunun nüshadan kaynaklanan bir hatadan mütevellit س harfı sâkit olmuştur.

²⁹⁹ Rivayet bazı kaynaklarda Hz. Peygambere isnad edilmekle beraber diğer bazı kaynaklarda isnad edilmemektedir. Hz. Peygambere isnad edenler; İbn Teymiyye, *Ref'u'l-Melām 'ani'l-E'immeti'l-A'lām*, s. 104 ve es-Suyūṭī, *Cezīlu'l-Mevāhib fī İhtilāfi'l-Mezāhib*, s. 3. Hz. Peygambere isnad etmeyenler ise; el-Ebyārī, *et-Taḥkīk ve'l-Beyān*, IV, 135; en-Nīsābūrī, *Garāibu'l-Kur'ān*, s. 607; Muḥammed el-Ḥādīmī, *el-Berīkatu'l-Maḥmūdīyye*, I, 77 ve eş-Şevkânī, *el-Fethu'r-Rabbānī min Fetāvā'l-İmām eş-Şevkânī*, X, 5071, 5121.

³⁰⁰ Ḥacvī, *el-Fikrū's-sāmi fī tārihi'l-fikhi'l-İslāmī*, II, 508.

³⁰¹ İbn 'Atīyye, *el-Muḥarreru'l-Vecīz*, s. 484; eş-Se'ālibī, *el-Cevāhiru'l-Hisān*, II, 85; İbn 'Acībe, *el-Baḥru'l-Medīd fī Tefsīri'l-Kur'āni'l-Mecīd*, s. 191; eş-Şevkânī, *el-Fethu'r-Rabbānī min Fetāvā'l-İmām eş-Şevkânī*, V, 2156.

³⁰² *er-Risāle Mecelle*, s. 16.

³⁰³ Ādem b. Ebī İyās, *el-İlm ve'l-Ḥilm*, s. 36; el-Munāvī, *Feyḍu'l-Kadīr*, I, 209; Necmuddīn el-Ğazzā, *Ḥusnu't-Tenebbuh lemma Verede fī't-Teşebbuh*, IX, 332; ez-Zebīdī, *Tahrīcu Eḥādīsi İhyā'ı 'Ulūmi'd-Dīn*, s. 107.

³⁰⁴ Bu rivayetin aslı yukarıda geçen *İhtilāfu Aşḥābī li-Ummetī Raḥmet* olup isimlerini müteakiben zikredeceğimiz müellifler rivayeti eserlerinde yanlış nakletmektedirler. İbn el-Kayyim, *Baḥş fī'l-Eḥādīsi'd-Ḍa'ıfe*, s. 11; Şemsuddīn es-Seḥāvī, *el-Makāşidu'l-Ḥasene*, s. 69; ez-Zurkânī,

- أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ

Aşhābī Ke'n-Nucūm bi-Eyyihim İktedeytum İhtedeytum³⁰⁵

- اختلاف العلماء رحمة

İhtilāfu'l-'Ulemā' i Raḥmetun³⁰⁶

- اختلاف الأئمة رحمة

İhtilāfu'l-E'immeti Raḥmetun³⁰⁷

1.3.2. Bazı Alimlerin Sözü Olarak Nakledilen Formlar

Қасım b. Muḥammed (ö. 107/725)

- اِخْتِلَافُ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ رَحْمَةٌ

İhtilāfu Ummeti Muḥammedin Raḥmetun³⁰⁸

Şerhu Mevāhibi'l-Ledunniye, VII, 470; eş-Se'ālibī, *el-Cevāhiru'l-Hisān*, II, 85; el-'Aclunī, *Keşfu'l-Ḥafā'*, s. 64; Ebū'l-Hasenāt el-Leknevī, *İmāmü'l-kelām fīmā yete'allaku bi'l-kurā'ati ḥalfe'l-imām*, s. 3; 'Abdullah b. Sa'īd b. Muḥammed 'İbādī, *Muntehā's-Su'āl*, III, 264.

³⁰⁵Form olarak benzemeyip manen benzerlik olması ve "ihtilâf rivayeti" ile birlikte sık zikredilmesi hasebiyle burada zikredilmiştir. Ebū Bekr el-Ḥallāl, *el-Muntehab mine'l-İlel*, s. 119; ed-Dāreketünī, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, IV, 1778; es-Sulemī, *Ḥakā'iku't-Tefsīr*, II, 52; el-ābī, *Neşru'd-Durri fī'l-Muḥādarāt*, s. 121; eş-Se'ālibī, *el-İcāz ve'l-i'cāz*, s. 17; İbn Ḥazm, *el-İḥkām*, V, 64; Ebū'l-Huseyn el-Başrī, *el-Mu'temed*, II, 28; el-Māverdī, *el-Ḥāvir'l-Kebīr*, I, 31; el-Ḥuşrī, *Zehru'l-ādāb ve-Semeru'l-Elbāb*, I, 35; İbn Ḥazm, *el-İḥkām*, VI, 244; İbn Ḥazm, *Resālu İbn Ḥazm*, III, 95; İbn 'Abdu'l-Ber en-Nemrī, *Cāmi'u beyāni'l-ilm ve faẓlihī*, II, 91; eş-Şirāzī, *et-Tabṣıra*, s. 368; eş-Şirāzī, *Şerhu'l-Luma'* (I. Cüz), s. 726; el-Cuveynī, *et-Telḥīş*, III, 454; el-Cuveynī, *el-Burhān fī uşūli'l-fikh*, II, 889; es-Seraḥsī, *Uşūlu's-Seraḥsī*, I, 316; er-Rāğib el-İşfehānī, *et-Tefsīr*, II, 765; el-Gazzālī, *el-İktisād fī'l-İ'tikād*, s. 131; el-Gazzālī, *el-Menḥūl*, s. 584; İbn Ebī Ya'lā, *Ṭabakātu'l-Ḥanābile*, II, 21; Kıvāmu's-Sunne et-Teymī, *el-Ḥucce*, I, 298; İbn 'Asākir, *Tebyīnu Kizbi'l-Mufterī*, s. 420; er-Rufā'ī, *el-Burhānu'l-Mu'eyyed*, s. 23; er-Rāzī, *Mefātiḥu'l-Ġayb*, II, 5; er-Rāzī, *el-Maḥşūl*, s. 139; el-Āmidī, *el-İḥkām*, IV, 150; İbnu'n-Neccār, *Ma'ūnetu Ūlī'n-Nehy*, s. 146; İbn Ebī'l-Ḥadīd, *Şeru Nehci'l-Belāga*, I, 5719; el-Ḳarāfī, *el-Furūḳ*, III, 187; el-Ḥazrecī el-Munbicī, *el-Lubāb*, II, 491; İbn Ḥamdān, *Şifatu'l-Fetvā*, s. 55; en-Nesefī, *Medāriku't-Tenzil*, II, 229; el-Hindī, *Nihāyetu'l-Vuşūl*, s. 3986; et-Tūfī, *Şerhu Muḥtasari'r-Ravḍa*, III, 186; İbn Teymiyye, *Minḥācu's-Sunneti'n-Nebeviyye fī Nakḍi Kelāmi's-Şī'a el-Ḳaderiyye*, s. 361; Taqıyyuddīn es-Subkī, *el-İbhāc*, II, 368; el-'Alā'ī, *İcm-ālu'l-İsābe*, s. 58; eş-Şafedī, *el-Vāfi bi'l-Vefeyāt*, VI, 254; İbn 'Ādil, *el-Lubāb*, I, 256; el-Bābertī, *er-Rudūd ve'n-Nuḳūd*, II, 671; Zeynuddīn el-'Irākī, *Zeylu Mīzāni'l-İ'tidāl*, s. 73; İbn Ḥacer el-'Asḳalānī, *Lisānu'l-Mīzān*, II, 137; Ḥalīl b. Şāhīn, *el-İşārāt fī 'İlmi'l-İbārāt*, s. 619; el-Bīkā'ī, *Nazmu'd-Durer*, IV, 302; el-Merdāvī, *et-Tahbīr Şerhu't-Tahrīr*, VIII, 3805; el-'Āmirī, *Behcetü'l-Meḥāfil*, II, 403; er-Reccācī, *Ref'u'n-Nikāb*, VI, 56; es-Suyūfī, *İtmāmu'Dirāye*, s. 72; Ebū's-Su'ūd, *İrşādu'l-'Ākli's-Selim*, V, 135.

³⁰⁶ *Mecelletu'l-Menār*, s. 276,

³⁰⁷ *er-Risāletu's-Sa'adiyye*, s. 33.

³⁰⁸ İbnu'l-Mulāḳḳın, *Tezkiretu'l-Muḥtāc*, s. 72; ed-Demrī, *en-Necmu'l-Vehhāc*, I, 207; Şemsuddīn es-Seḥāwī, *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fī mā Su'ile's-Seḥāwī 'anhu mine'l-Eḥādīş'i'n-Nebeviyye*, s. 105; el-Halebī, *İnsānu'l-'Uyūn*, III, 429; eş-Şurunbulālī, *el-'İkdü'l-ferid li-beyāni'r-rāciḥ min cevāzi't-taklīd*, s. 34; Aḥmed b. Aḥmed el-Manḳūrī, *el-Fevākiḥu'l-'adīde fī'l-mesā'ili'l-mufīde*, II, 131.

- اختلاف أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم رحمة لعباد الله تعالى

İhtilāfu Aşhābi Muḥammedin (s) Raḥmetun li-‘İbādi’lilāh Te‘ālā³⁰⁹

- اختلاف الصحابة كان رحمة للمسلمين

İhtilāfu’ş-Şaḥābe Kāna Raḥmetun li-l-Muslimīn³¹⁰

- اختلاف الصحبة رحمة

İhtilāfu’ş-Suḥbe Raḥmetun³¹¹

- كَانَ اخْتِلَافُ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَحْمَةً لِهَوْلَاءِ النَّاسِ

Kāna İhtilāfu Aşhāb Rasūlillāh (s) Raḥmeten li-Hāulāi’n-Nās³¹²

- كَانَ اخْتِلَافُ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ رَحْمَةً لِلنَّاسِ

Kāna İhtilāfu Aşhābi Rasūlillāhi Raḥmeten li’n-Nās³¹³

- كان اختلاف أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم رحمة للناس

Kāna İhtilāfu Aşhābi Muḥammedin (s) Raḥmeten li’n-Nās³¹⁴

³⁰⁹ Beyhaḳī, *el-Medḡal ilā ‘İlmi’s-Sünen*, s. 456; İbn el-Ḳayyim, *Baḡṡ fi’l-Eḡādīsī ‘d-Ḍa’īfe*, s. 11; Şemsuddīn İbn Muflīḡ, *el-Furu’ ve Taşḡīḡu’l-Furu’*, XI, 104; es-Se‘ālibī, *el-Cevāhiru’l-Ḥisān*, II, 85; Şemsuddīn es-Seḡāvī, *el-Maḳāşidu’l-Ḥasene*, s. 70; el-‘Aclūnī, *Keşfu’l-Ḥafā’*, s. 65; el-Mazḡarī, *et-Tefsīru’l-Mazḡarī*, s. 116; Saīd Havvā, *el-Esās fi’t-Tefsīr*, s. 856; ‘Abdullah b. Sa’īd b. Muḡammed ‘İbādī, *Munteḡā’s-Su’āl*, III, 264.

³¹⁰ Ebū l-Leys es-Semerḡandī, *Bustānu’l-‘Arīfīn*, s. 308.

³¹¹ Ez-Zehebī, *Tārīḡu’l-İslām*, VII, 221; ez-Zehebī, *Tārīḡu’l-İslām*, VII, 136.

³¹² Ebū Nu‘aym, *Ḥilyetu’l-Evliyā’ ve Ṭabaḳātu’l-Aşfiyā’*, VII, 119; İbn el-Ḳayyim, *Baḡṡ fi’l-Eḡādīsī ‘d-Ḍa’īfe*, s. 11; el-‘Aclūnī, *Keşfu’l-Ḥafā’*, s. 66; ‘Abdullah b. Sa’īd b. Muḡammed ‘İbādī, *Munteḡā’s-Su’āl*, III, 266.

³¹³ İbn Sa’īd, *et-Ṭabaḳāt*, V, 144.

³¹⁴ İbnu’l-Ḳayyim, *Baḡṡ fi’l-Eḡādīsī ‘d-Ḍa’īfe*, s. 11; Şihābuddīn el-Ḥafācī, *Ḥāşiyetu’ş-Şihāb ‘alā’l-Beyḡāvī*, III, 53.

Yaḥyâ b. Sa‘îd (ö. 143/760):

- اختلاف اهل العلم توسعة

İhtilâfu Ehli'l-‘İlm Tevsi‘atun³¹⁵

Mâlik b. Enes (ö. 179/795):

- اختلاف العلماء رحمة

İhtilâfu'l-‘Ulemâ’ Raḥmetun³¹⁶

- اختلاف العلماء رحمة لهذه الأمة

İhtilâfu'l-‘Ulemâ’ Raḥmetun li-Hâzihi'l-Umme³¹⁷

- اختلاف العلماء رحمة من الله تعالى على هذه الأمة

İhtilâfu'l-‘Ulemâ’ i Raḥmetun min Allâh Te‘âlâ ‘alâ Hâzihi'l-Umme³¹⁸

eş-Şâfi‘î (ö. 204/820)

- اختلاف العلماء رحمة

İhtilâfu'l-‘Ulemâ’ i Raḥmetun³¹⁹

³¹⁵ İbn Teymiyye, *Ref‘u'l-Melâm ‘ani'l-E‘immeti'l-A‘lâm*, s. 27; İbn l-Kayyim, *Bahş fî'l-Ehâdisi'd-Da‘îfe*, s. 11.

³¹⁶ Feyḍu'l-Bârî ‘alâ Şahîh el-Buḥârî, I, 523.

³¹⁷ Sūsî, *el-Ma’sûl*, s. 13.

³¹⁸ İbn el-Kayyim, *Bahş fî'l-Ehâdisi'd-Da‘îfe*, s. 11; es-Suyûtî, *Tezyînü'l-memâlik bi-menâkibi'l-İmâm Mâlik*, s. 77; es-Suyûtî, *Cezîlu'l-Mevâhib fî İhtilâfi'l-Mezâhib*, s. 2; eş-Şâmî, *Subulu'l-Hudâ*, X, 364; el-‘Aclûnî, *Keşfu'l-Ḥafâ‘*, s. 66.

³¹⁹ *Mecelletu'l-Menâr*, s. 721.

Bāyezid Bisṭāmī (ö. 234/848)

■ اِخْتِلَافُ الْعُلَمَاءِ رَحْمَةً

İhtilāfu'l-'Ulemā' Raḥmetun³²⁰

Netice olarak “ihtilâf rivayeti”nin asıl formu haricinde diğer varyantların da islam literatüründe birçok defa yaygın bir şekilde geçtiğini görmekteyiz. Rivayetin sadece şii literatürde bir isnadı olmakla beraber diğer bazı formların da isnadı vardır. Araştırmamızın yoğunluğu “ihtilâf rivayeti”nin içeriği olması hasebiyle burada isnadlara kısa bir şekilde değineceğiz. Şii literatüründe “asıl form”un isnadı daha önce yukarıda ifade ettiğimiz üzere Ebū 'Abdullāh Ca'fer eş-Şādık (ö. 148/765)'a “inne kavmen yervūne enne rasūlullāh kâle: ihtilāfu ummeti raḥmetun” (bir kavim Hz. Peygamberin ümmetimin ihtilâfı rahmettir dediğini rivayet etmiştir) ifadesi ile geldiğini belirtmiştik. Ca'fer eş-Şādık imamiyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamı bununla beraber Ca'ferî fikhının kurucusudur.³²¹ Bununla beraber yukarıda ismi geçen Kāsım b. Muḥammed (ö. 107/725) ve Bāyezid Bisṭāmī (ö. 234/848) ile farklı bir bağı vardır. Ca'fer eş-Şādık'ın hadis rivayet ettiği kişilerden biri anne tarafından dedesi olan Kāsım b. Muḥammed (ö. 107/725)'dir.³²² Ca'fer eş-Şādık şii literatürüne göre Bāyezid Bisṭāmī'nin hocasıdır.³²³ Kaynaklarda *İhtilāfu'l-'Ulemā' Raḥmetun* ifadesi genel manada

³²⁰ Bu rivayet Hz. Peygambere, Bāyezid Bisṭāmī'ye, imam Mâlike ve imam Şâfi'ye isnad edilmektedir. En erken kaynaklar Bāyezid Bisṭāmī'yi işaret etmektedir, es-Sulemi, *Ṭabaḳātu's-Şūfiyye*, s. 70; Ebū Nu'aym, *Hilyetu'l-Evliyā' ve Ṭabaḳātu'l-Aşfiyā'*, X, 36; el-Keşeyrî, *er-Risāle*, I, 57; İbnu'l-Cevzî, *Şifatu's-Şafve*, II, 304; İbn Teymiyye, *el-İstikāme*, I, 95; el-Benāketî, *Ravḍātu Üli'l-Elbāb*, s. 166; ez-Zehebî, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, s. 86; İbn el-Ḳayyim, *Medāricü's-sālikîn*, II, 465; eş-Şāṭibî, *el-'İtisām*, s. 125; er-Recrâcî, *Ref'u'n-Nikāb*, VI, 58; eş-Şa'rānî, *Levāmi'u'l-Envār*, I, 65. Hz. Peygambere isnad eden el-Baḳḳālî, *'Arā'isu'l-Beyān*, s. 121; er-Recrâcî, *Ref'u'n-Nikāb*, VI, 56; el-Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, s. 209. İmam Mâlike isnad eden es-Suyûtî, *el-Cāmi'u's-Şağîr*, s. 6; İmam Şâfi'ye isnad eden ise Huseyn el-Mağribî, *Ḳurratu'l-'Ayn bi Fetāvā' Ulemā'i'l-Hārameyn*, s. 127. Bunun dışında rivayeti kaynaklarında kullananlar Ebū Bekr İbnu'l-'Arabî, *Aḥkāmü'l-Kur'ān*, II, 214; Emîr Pâdişah, *Teysîrü't-Tahrîr*, s. 154; el-Buceyrimî, *Tuhfetu'l-Habîb 'alâ Şerhi'l-Haṭîb*, III, 231; Muḥammed b. Ahmed 'İlîş, *Fethu'l-'Aliyyi'l-Mâlik fi'l-Fetāvā' 'alâ Mezhebi'l-İmām Mâlik*, I, 66; Muḥammed b. Ahmed 'İlîş, *Fethu'l-'Aliyyi'l-Mâlik fi'l-Fetāvā' 'alâ Mezhebi'l-İmām Mâlik*, I, 81.

³²¹ Mustafa Öz, “Ca'fer es-Sādık”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), VII, s. 1-3.

³²² Mustafa Öz, “Ca'fer es-Sādık”, s. 1.

³²³ Süleyman Uludağ, “Bāyezid-i Bisṭāmî”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), V, s. 238-241.

Bāyezid Biştāmī'nin sözü olarak geçmektedir.³²⁴ Dolayısıyla bu varyantın oluşumu hoca-talebe ilişkisi neticesinde ortaya çıkmış olabilir.

Yukarıda sıralamış olduğumuz varyantların isnadı olan diğer rivayet ise *İhtilāfu Aşhābī li-Ummetī Raḥmetun*'dur.³²⁵ Fakat bu isnad munkaṭı'ıdır. Form olarak “ihtilāf rivayeti”ne benzemeyen fakat mana itibariyle benzeyen ve isnadı olan diğer rivayet ‘Abd b. Ḥumeyd’in naklettiği *Aşhābī Ke'n-Nucūm bi-Eyyihim İktedeytum İhtedeytum* rivayetidir. Bu rivayet Hamza b. Ebî Hamza’dan dolayı mevzû olarak nitelendirilmektedir.³²⁶ *Aşhābī Ke'n-Nucūm bi-Eyyihim İktedeytum İhtedeytum* diğer isnadı ise Dārekuṭnī'nin eserinde rivayet edilmektedir. Rivayetin isnadı hakkında şu ifadeler kullanılmakta: Sellām b. Haris dışında isnad’da bulunan raviler sikadır. Sellām b. Haris’i sadece Darakutni cerh etmiştir. Ancak cerhin sebebini beyan etmediği için cumhura göre bu cerh kabul görmemiştir.³²⁷ Diğer rivayet formların isnadlarını ise tespit edemedik.

Netice olarak “ihtilāf rivayeti” ve varyantlarının kaynaklarda pekçok defa kullanıldığını görmekteyiz. İsnadın olmaması bu duruma engel teşkil etmemiştir. Aksine “ihtilāf rivayeti” ve varyantları isnadının olmamasına rağmen ümmetin ihtilafı konusu tartışıldığında en çok tercih edilen rivayetlerin başında gelmektedir.

³²⁴ bkz. dn. 277

³²⁵ حدثنا بقیة، قال: حدثنا أبو الحجاج [المهري]، قال: حدثني شيخ من لخم، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اختلاف أصحابي لأمتي رحمة.

³²⁶ Su'ūd b. ‘Abdullāh el-Funaysān, *Hadīşu İhtilāfu Ummetī Raḥmetun: Rivayeten ve Dirayeten*, er-Riyād, Maktabatu'r-Ruşd 1420/1999, s. 14-16.

³²⁷ Su'ūd b. ‘Abdullāh el-Funaysān, a.g.e., s. 14-16.

İKİNCİ BÖLÜM: İHTİLÂF RİVAYETİ’NİN ANLAŞILMA BİÇİMLERİ VE BUNLARIN TAHLİLİ

1. Sünnî Kaynaklarda “İhtilâf Rivayeti”nin Kullanımı ve Tahlili

Bu aşamada “ihtilâf rivayeti”nin sünnî kaynaklarda nasıl değerlendirildiğini ve hangi konular altında işlendiğini tahlil edeceğiz. Rivayetin geçtiği kaynakları Tefsir kaynakları, Hadis kaynakları, Usulü Fıkıh ve Fıkıh Kaynakları, Zühd ve Tasavvuf Kaynakları, Kelam ve Reddiye Kaynakları, Dil ve Belâgat Kaynakları ve Siyer - Tarih başlıkları altında yedi bölüme ayırarak ele alacağız, akabinde aralarındaki bağlantıları göz önünde bulundurarak genel bir değerlendirmeye gideceğiz.

1.1.Tefsir Literatürü

Tefsir literatüründe *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayetini toplam 15 kaynakta tespit ettik. Toplam 15 eserin altı tanesi rivayeti Âl-i İmrân sûresinin 3/103. ayeti’nin tefsiri altında, yine altı tanesi Âl-i İmrân sûresinin 3/105. ayeti’nin tefsiri altında, iki tanesi Âl-i İmrân sûresinin 3/110. ayeti’nin tefsiri altında ve bir tanesi Şûrâ sûresi 42/10. ayeti’nin tefsiri altında nakletmiştir.

‘İhtilâf Rivayetinin Tespiti ve Tahrici’ bölümü altında daha önce de ifade ettiğimiz üzere, tefsir kaynakları arasında rivayeti eserinde en erken nakleden müfessir el-Ceşşâş (ö. 370/981)’dir.³²⁸ Söz konusu âlim, rivayeti Âl-i İmrân Sûresi’nin 3/103. ayetinin tefsirinde

³²⁸ el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 37.

kullanan altı müfessirden biri olup diğerleri el-Kiyā l-Herrāsī (ö. 504/1110), İbn Fers, Ebū Muhammed ‘Abdulmun‘im b. ‘Abdurrahīm (ö.597/1203), el-Kurtubī, Ebū ‘Abdullāh Muhammed b. Aḥmed el-Ḥazrecī (ö.671/1273), İbn ‘Ādil (ö. 775/1374) ve eṣ-Şe‘ālibī (ö. 875/1470)’dir.

İsimlerini zikretmiş olduğumuz müfessirlerin hepsi *ihtilāfu ummeti rahmetun* rivayet formunu Âl-i İmrân sûresi 3/103. ayetinin ilk kısmı olan “Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin”³²⁹ kısmını tefsir ederken rivayet etmişlerdir.

el-Ceşşâş (ö. 370/981) Aḥkāmü’l-Ḳur’ān adlı eserinde önce *ḥabl* ifadesini tefsir eder ve Hz. Peygamberin bu kelimeyi *el-Ḳur’ān* olarak açıkladığını, bazı sahâbelerin Allâh’ın dini veya Allâh’ın ahdi olarak tefsir ettiklerini aktarır. Nasıl ki bir insan bataklığa düştüğünde ancak bir ipe sımsıkı sarıldığı vakit kurtulur ise, aynı şekilde insanlar ancak Allah’ın ipine sımsıkı sarıldıkları vakit kurtuluşa ereceğini ifade eder. Bununla beraber وَلَا تَفَرَّقُوا “Parçalanıp bölünmeyin” ifadesinden de anlaşıldığı üzere birlik ve beraberliğin emir edildiğini, Allâh’ın dini ve elçisinden firkatın nehyolunduğunu aktarır. el-Ceşşâş bu ayete dayanarak iki görüşün zuhur ettiğini ifade eder. Birinci grubun en-Nazzām (ö. 231/845) ve Râfizîler’den bazıları olduğunu, onların bu ayeti delil göstererek *aḥkām-ı ḥavādis*’de (yani sonradan vukû bulan olayların) hükmünde kıyâsın ve icihadın geçersiz olduğunu söyler. Diğer grup ise *aḥkām-ı ḥavādis*’i kabul etmekle beraber icihadî meselelerde farklı görüşler arasında doğru/isabetli görüşün tek olduğunu, diğer görüşlerin doğru olmadığı takdirde hata olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı bu ikinci grubun Allâh’ın dininde ihtilâfın ve ayrılığın caiz olmadığını söylerler. el-Ceşşâş bu iki grubun görüşlerini kabul etmediğini eserinde şöyle ifade eder:

Şer’î hükümlerin asıl itibari ile farklı boyutlarının olmasından dolayı biz bu iki görüşe de katılmıyoruz. Boyutların birinde ihtilaf muhal olması hasebiyle caiz değildir.

Bu aklını kayıtsız şartsız bir şeyin yasak olduğuna ve yapılmaması gerektiğine veya bir

³²⁹ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

şeyin muhakkak yapılması gerektiğine delalet etmesi gibidir. İhtilafın olabileceği hususlara gelince, bunlar bazen yapılması vacip olan, bazen yasaklanan, bazen de mübah olan şeylerde görülmektedir. Nitekim bu hususlardaki ihtilafıta ibadete mani olmaması yönüyle bir incelik vardır. Namaz ve oruç gibi ibadetlerde, kadınların hangi durumlarda temiz veya hayızlı oldukları hususundaki ihtilaf, seferilik ve mukim olma durumlarında namazların kısaltılması hakkındaki ihtilaf ve buna benzer durumlar örnek olarak gösterilebilir. Yukarıdaki örnekleri göz önünde bulundurduğunda, kulluğa ve ibadete ilişkin konular olmalarına rağmen, şer'î hükümlerde dahi ihtilâfin mümkün ve var olduğu görülmektedir. Alimlerin bu konular hakkındaki icthadları göz önünde bulundurduğunda da bu konuda bir icthadta bulunmaya mani bir engelin olmadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, eğer ihtilafın tamamı zemmedilmiş olsaydı, şer'î hükümlerde de ihtilaf caiz olmazdı. Zira şer'î hükümler nass ile belirlenmiştir ve tevkifidir (İslâmiyet'in bildirmesine bağlı olan ve değiştirilmesi câiz olmayan). Şu halde nass hakkında caiz olan ihtilaf elbette icthad hakkında da caizdir. Müctehid alimler icthadî meselelerde, eşlerin nafaka ve yükümlülüklerinin belirlemesi, öldürme veya yaralamaya karşılık belirlenen diyet gibi hükümlerde ihtilâf etmişler fakat bu durum birbirlerini kınamadan ve dil uzatmadan vâki olmuştur. Eğer ihtilâfin bu çeşiti mezmûm olsaydı, o vakit biz bunu Sahâbenin uygulamalarında görmezdik. Nitekim biz onların bazı durumlarda ihtilâf ettiklerine dolayısıyla her konuda hemfikir olmadıklarına şahit olduk. Hatta onlar, bilakis farklı görüşlerin olabileceği ve herkesin kendi görüşü üzere amel edebileceği hususunda hem fikir idiler. Allah Teâla, onların (Ashab) ittifakının sahih olduğuna hükmetmiş ve Kur'ân'ın birçok yerinde buna yer vermiştir. Hz. Peygamber'in de şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "İhtilâfu ummeti rahmetun" (Ümmetimin ihtilâfi rahmettir) ve "Lâ tectemi' ummeti 'alâ d-đalâl" (Ümmetim dalâlet üzere toplanmaz/birleşmez). Tüm bu karînelerden yola çıkarak, Allah'ın "ve lâ tafarraķū" ifadesiyle bu tür ihtilâfi nehyetmediği anlaşılmaktadır.

Ayetteki bölünmenin yasaklanması şu iki husustan birine delalet edebilir: 1- Hakkında sarîh nass bulunan hususlar, 2- Hakkında akli veya sem'î delil bulunup sadece bir tek manaya hamledilebilecek hususlar. Ayrıca ayetin muhtevasına bakıldığında, yasaklanan ihtilaf ve bölünmenin dinin furu'u olan kısmından ziyade asıllarıyla (uşûl) ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ayetin devamında, "Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti" ifadesini, İslam'da birleştirdi (asılda) şeklinde anlamak daha sağlıklıdır. Buradan anlaşılan şudur ki ayette zemmedilen ve yasaklanan ihtilaf, İslam ve dinin asıllarıyla ilgili düşünülen ihtilafıdır, furu' hakkındaki ihtilaf değildir.³³⁰

Ebü'l-Hasen Şemsu'l-İslâm 'İmâdüddîn 'Alî b. Muhammed et-Taberî el-Kiyâ l-Herrâsî (ö. 504/1110)'nin 'ihtilâf rivayeti' hakkında verdiği bilgiler el-Ceşşâş'ın yukarıda vermiş olduğu bilgiler ile örtüşmektedir. Muhtemelen o bu rivayet hakkında fazla bir tahkik yapmadan kendisinden önceki kaynaktan istifade etmiştir. el-Herrâsî farklı olarak sadece fikhî ihtilâflardan dolayı elde edilmiş misalleri çoğaltmıştır. Ayetin tefsirinde ise el-Ceşşâş'dan farklı olarak ve *lâ teferraķū* "Parçalanıp bölünmeyin" ifadesini En'âm sûresi'nin 6/153. ayeti ile tefsir eder: "İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır. İşte size bunları Allah sakınsınız diye emretti." el-Kiyâ l-Herrâsî bu ayet ile sahâbeden bir kısım kimselerin farklı hevâ ve amaç güttüklerini bu sebepten ötürü de birbirlerine sırt çevirdiklerini ve birbirlerinden koştukları için Allâh tarafından böylece ikâz ve yaptıklarından men edildiklerini ve Allâh'ın, İslam'da tekrar kardeş olmalarını arzuladığını aktarır. Akabinde gelen ayetin de buna delil teşkil ettiğini söyler: "Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz."³³¹

³³⁰ el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 36-37.

³³¹ el-Kiyâ l-Herrâsî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, s. 299-300.

İbn Fers³³² (ö. 597/1203) *Ahkāmu'l-Kur'ān* adlı tefsirine “ihtilâf rivayeti”ni el-Ceşşâş’ın yorumunun aynısıyla almıştır. O, Âl-i İmrân sûresi’nin 3/103. ayetini tefsir ederken el-Ceşşâş’ın görüşünü paylaşmış, “Bölünüp parçalanmayın” hakkındaki tefsirini de el-Kiyâ l-Herrâsî’den almıştır.³³³

el-Ğurtubî³³⁴ de (ö. 671/1273) ‘ihtilâf rivayeti’ hakkında yukarıda diğer müfessirlerde de olduğu gibi el-Ceşşâş’ın görüşünden farklı bir beyanatta bulunmamıştır. el-Ğurtubî, sahâbenin bazı hükümler hakkında ihtilâfa düştüğünü belirtir ve *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayetinin bunu desteklediğini ifade eder. Bununla beraber el-Ceşşâş’dan farklı olarak, yasaklanan ihtilâfin fesada yol açan ihtilâf olduğunu Tirmizî’den Ebū Hureyre rivayeti ile delillendirmeye çalışır: “Yahudiler yetmiş bir ya da yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Hiristiyanlar da onlar kadar (ayrıldı). Ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.”³³⁵ Kullandığı bir diğer rivayet ise şudur: İbn ‘Umer Resûlullâh’ın şöyle dediğini nakletmiştir: “Kesinlikle İsrailoğullarının başına ne geldiye benim ümmetimin de başına gelecektir. O kadar ki onlardan açıkça annesine yaklaşan olmuşsa, ümmetinden de aynısını yapanlar çıkacak. İsrailoğulları yetmiş iki millete ayrıldı. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacak. Biri hariç tümü ateştedir. ‘Ey Allah’ın Rasûlü bu [tek fırka] hangisidir?’ diye sorulunca ‘Benim ve ashabımın yolu üzere olanlardır’ buyurdu.”³³⁶ Bir başka rivayette Ebū Dāvūd Mu‘âviye b. Ebî Sufyân’dan şu hadisi naklettiğini söyler, Resûlullâh şöyle dedi: “Dikkat ediniz! Sizden önceki kitap ehli yetmiş iki millete ayrıldılar. Bu millet de yetmiş üçe ayrılacak; yetmiş ikisi cehennemlik biri cennetliktir. Bu da *el-cemâ‘*adır. Benim ümmetinden bazı gruplar çıkacaktır ki kuduz köpek hastalığına yakalanan kişiye (bu hastalığın) işlediği gibi, bu tür sapkın görüşler de (*el-ehvâ‘*) onlara sirayet edecek ve

³³² Ebū Muhammed ‘Abdulmun‘im b. ‘Abdurrahîm, Bedreddin Çetiner, “Ahkāmu'l-Kur’ān”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslām Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), I, 512.

³³³ İbn Fers, *Ahkāmu'l-Kur’ān*, II, 34.

³³⁴ Tayyar Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslām Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), XXVI, 455-457.

³³⁵ رَوَى التِّرْمِذِيُّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: تَفَرَّقَتِ الْيَهُودُ عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً أَوْ اثْنَتَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً وَالنَّصَارَى مِثْلَ ذَلِكَ وَتَفَرَّقَتْ أُمَّتِي عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً

عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لِيَأْتِيَنَّ عَلَى أُمَّتِي مَا آتَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ حَذْوُ النَّعْلِ النَّعْلَ بِالنَّعْلِ حَتَّى لَوْ كَانَ مِنْهُمْ مَنْ يَأْتِي أُمَّةً عَلَيْهِ لَكَانَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ يَصْنَعُ ذَلِكَ (وَأَنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ تَفَرَّقَتْ اثْنَتَيْنِ وَسَبْعِينَ مِلَّةً وَتَفَرَّقَتْ أُمَّتِي عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ مِلَّةً كُلُّهُمْ فِي النَّارِ إِلَّا مِلَّةً وَاحِدَةً) قَالُوا: مَنْ هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: (مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي

³³⁶ el-Ğurtubî eserinde rivayeti Abdullah ibn ‘Umer’in rivayet ettiğini nakletmektedir fakat rivayeti aldığı et-Tirmizî’ye baktığımız da rivayet eden Abdullah ibn ‘Amr olduğunu görmekteyiz. Buradaki hatanın büyük bir ihtimalle nüshâdan kaynaklanan bir hata olduğunu düşünmekteyiz.

yayılacak. Kuduz hastalığı öyle bir hastalıktır ki bulaştığı kişide ne bir damar ne de bir eklem bırakmaksızın (vücudun her tarafına) bulaşır”³³⁷ Bu hadisler Kurtubi’nin, düşüncesini desteklemek için kullandığı rivayetlerdir. el-Ḳurṭubî daha sonra Ebū el-Ferec el-Cevzî (ö. 597/1201)’nin 72 fırkayı bildiğini ve bunların asıl itibarı ile altı ana gruba ayrıldığını, grupların kendi içinde ise on iki mezhebe ayrıldığını bildirmektedir. Bu altı ana grubu *el-Ḥarūriyya*, *el-Ḳaderiyya*, *el-Cehmiyya*, *el-Murci`a*, *er-Rāfiḍiyya* ve *el-Cebriyya* olarak tarif eder ve akabinde bu altı ana grubun on iki alt grubunu tek tek ismini vererek öz bir şekilde tarif eder. 73’üncü fırka (*nāciye*)’den bahsederken En’âm Suresi 6/165. ayeti zikreder eder: “O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hakim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır. Şüphe yok ki O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”³³⁸ Ardından İbn ‘Abbâs (ö. 68/687-88)’ın Simāk el-Ḥanefiyye’ye: “Ey el-Ḥanefiy! Cemâat Cemâat! Geçmiş ümmetler ondan (topluluktan) ayrıldığı için helak oldu, sen ‘Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin”³³⁹ ayetini duymadın mı?” rivayetine yer verir. el-Ḳurṭubî buna binaen Müslim’den Ebū Hureyre hadisini nakleder: “Şüphesiz ki Allah Teâlâ üç şeyi yapmanıza razı olur, üç şeyi yapmanızdan da hoşlanmaz: Ona ibadet etmenize, hiçbir şeyi ortak koşmamanıza, hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılıp bölünmemenize razı olur. Dedikodu yapmanızdan, (lüzumsuz) çok soru sormanızdan, malı ziyan etmenizden de hoşlanmaz.”³⁴⁰ Netice olarak el-Ḳurṭubî, Allâh’ın bizlere, bir hususta ihtilâf ettiğimiz takdirde Kitabına ve Rasûlü’nün sünnetine müracat etmemizi ve onlara tutunmamızı, yine onda birleşmemizi emrettiğini söyler. Bunun hem itikadî hemde amelî olarak dünya ve necâti olduğunu, birlik ve beraberliğin bizi

³³⁷ وَأَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ فِي سُنَنِهِ مِنْ حَدِيثِ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (قَالَ أَلَا إِنَّ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ افْتَرَقُوا عَلَى الثَّنَائِينَ وَسَبْعِينَ مَلَّةً وَإِنَّ هَذِهِ الْمَلَّةَ سَتَقْرُقُ عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ ثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ وَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ وَهِيَ الْجَمَاعَةُ وَإِنَّهُ سَيَخْرُجُ مِنْ أُمَّتِي أَقْوَامٌ تَجَارَى بِهِمْ تِلْكَ الْأَهْوَاءُ كَمَا يَتَجَارَى الْكَلْبُ «1» بِصَاحِبِهِ لَا يَبْقَى مِنْهُ عِرْقٌ وَلَا مِفْصَلٌ إِلَّا تَخَلَّه.

³³⁸ el-Ḳurṭubî, *Aḥkāmū'l-Ḳur`ān*, IV, 160-164.

³³⁹ Āl-i İmrân 3/103.

³⁴⁰ Müslim, *Kitāb el-Aḳḳidiyya* (30), Bâb 5, nr. 1715.

kuvvetlendireceğini, firkatın ise daha önceki Ehl-i Kitâpta olduğu gibi helâk edeceğini söyler.³⁴¹

Daha sonra el-Ğurtubî (ö. 671/1273) ayetin tefsiri hakkında üstte zikredilen eserlerde olmayan ilave bilgiler verir. O *ħabl* ifadesi hakkında el-Ceşşâş'ın bilgilerine dayanmakla birlikte 'Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un "Hep birlikte Allâh'ın ipine sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin" ayetini *el-Cemâ'a* (cemâat/topluluk) olarak tefsir ettiğini açıklar. Allâh'ın ülfeti emrettiği şeylerde olup firkatı ise nehyettiği şeylerden dolayı olduğunu söyler. Daha sonra, *el-Cemâ'a*'nın *en-nâciye* (kurtuluş) olduğunu, firkatın ise helâk olduğunu söyler ardından 'Abdullâh b. Mübârek (ö. 181/797)'in şu mısralarına yer verir: إِنَّ الْجَمَاعَةَ حَبْلُ اللَّهِ فَأَعْتَصِمُوا ... مِنْهُ بَعْرُوتِهِ أَلُوْتَقَى لِمَنْ دَانَا "Şüphesiz cemâat Allah'ın ipidir (ona) tutunun...onda benimseyen için sağlam bir bağ vardır". el-Ğurtubî *ve lâ teferrakū* "Parçalanıp bölünmeyin" ifadesini İbn Mes'ûd'a atfen: "Yahudilerin ve hristiyanların dinlerinde *iftirāk* (firkalaştığı) ettikleri gibi sizde bölünmeyin" manasına geldiğine yorumlar. Diğer bir görüş olarak da el-Kiyâ l-Herrâsî'nin de tefsir ettiği gibi, ayetin devamında gelen ifadeye dayanarak, bazı sahabenin davranışlarından dolayı Allâh'ın onları ikaz ettiği manasına da gelebildiğini aktarmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi el-Ğurtubî usûl'deki ihtilâfa iftirak hadisini örnek olarak verip firka-i nâciye'nin 'Cemâat' ve 'Benim ve ashabımın yolu üzere olanlardır' varyantını vermektedir.

İbn 'Âdil (ö. 775/1374) de 'ihtilâf rivayetine' farklı bir yorum katmaksızın mezkur bilgileri tekrar verir. O bu ayet hakkında daha fazla *te'vîl*, *vucûh* ve *kıyâs* konuları başlıkları altında tefsir eder "Parçalanıp bölünmeyin" ifadesini ihtilâf olarak anlayanlar ile ilgili ihtilâfın -yukarıda daha önce sayılan- çeşitlerini örnek olarak gösterir. Kıyas faslında, daha önce el-Ceşşâş'da gördüğümüz gibi bu ayeti delil olarak gösterip kıyasın geçersiz olduğunu söyleyenlerin görüşüne yer verir. İbn 'Âdil el-Ceşşâş'dan farklı olarak kıyası kabul etmeyenlerin, kıyası kabul edenler hakkında 'yakînî' ve 'zannî' olmak üzere ikiye ayırdıklarını

³⁴¹ el-Ğurtubî, *Aħkâmü'l-Ğur'ân*, IV, 160-164.

söyler. Dolayısıyla bu ayete dayanarak kıyası istinbat edenler yakinî kıyas ile bunu yaptığını söylüyorsa, bu tür kıyasın kıyas için iktifa etmediğini, zannî kıyas olarak kabul edenler için ise yine bu tür kıyasın çekişme ve ihtilâfa sebep olduğundan ve ayette *ve lā teferrakū*³⁴² ve *lā tenāza ‘ū*³⁴³ ifade edildiğinden dolayı kıyasın her türü kabul görmediğini söylediklerini nakleder. Bu iddiaya cevaben İbn ‘Adil ayette zemmedilen umum-husus kaidesince kıyas ile amel edilemeyeceğine delalet etmediğini söylemektedir. Akabinde tahrir edilen ihtilâf ile tahrir edilmeyen ihtilâf hakkında el-Ḳurṭubî ile örtüşen bilgiler vermektedir.³⁴⁴

eş-Şe‘alibî (ö. 875/1470)’nin *el-Cevāhiru'l-Ḥisān* adlı eserinde geçen ‘ihtilâf rivayeti’ hakkında sunduğu görüşleri yukarıdaki bilgiler ile örtüşmektedir. O da diğerleri gibi ihtilâfın nehyedilmiş ile nehyedilmemiş iki kısmından bahseder ve sahâbenin hükümlerde en şiddetli ihtilâf edenler olmasına rağmen düşmana karşı her dâim birlik içinde olduklarını ifade eder.³⁴⁵

Âl-i İmrân sûresi 3/105. ayetinde *ihtilāfu ummeti rahmetun* rivayetini eserlerinde kullanan el-Beydâvî (ö. 685/1286), Ebūs -Su‘ūd (ö. 982/1574), İbn ‘Acîbe (ö. 1224/1809), el-Âlūsî (ö. 1270/1854), Cemâleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914) ve Saîd Havvâ (ö. 1409/1988)’dir.³⁴⁶ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَقَرَّفُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

el-Beydâvî (ö. 685/1286) ayeti tefsir ederken “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın” ifadesinden Ehl-i Kitâbın tevhid, tenzîh ve ahiretin durumu hakkında ihtilâf ettiklerini ve Ümmet-i Muhammed’in bunlar gibi olmaktan nehyedildiklerini söyler. Tartışılan bu hususların dinin aslını teşkil ettiğinden, üzerinde ittifakın vâcib olduğunu ifade eder. el-Beydâvî yukarıda sayılanların *uşûl ed-dîn*’i kapsadığı ve bu tür ihtilâfın nehyedildiğini ifade eder. Fakat buradan genel manada ihtilâfın nehyinin anlaşılmadığını aksine Hz. Peygamber’in (s): “*İhtilāfu ummeti rahmet*“ ve “İçtihad edip isâbet

³⁴² Âl-i İmrân 3/103.

³⁴³ Enfâl 8/46.

³⁴⁴ İbn ‘Adil, *el-Lubâb*, V, 430-438.

³⁴⁵ eş-Şe‘alibî, *el-Cevāhiru'l-Ḥisān*, II, 84-86.

³⁴⁶ Âl-i İmrân sûresi 3/105: ‘Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır.’

edene iki ecir, hata eden bir ecir alır” buyurmasından dolayı *aḥkām*’da ihtilâfın nehyedilmediğini ifade eder.³⁴⁷

Ebū s-Su‘ūd (ö. 982/1574) ‘ihtilâf rivayeti’ hususunda el-Ceşşâş’dan gelen geleneksel yorumu takip etmektedir. Ayetin yorumunda ise Ehl-i Kitâb’ın ihtilâfa düşmelerinin sebebinin onların ayetler hakkında sapkın yorumlar ürettiklerini, apaçık ayetleri gizlediklerini ve ayetleri tahrif ettiklerinin bunu ise (kendilerinden daha câhil olanlara) bir dünya menfaati karşılığında satmalarından ötürü yaptıklarının olduğunu ifade eder. Ebū s-Su‘ūd selefte de bidatçı bir grubun ortaya çıktığını bunların *uşûl ed-dîn*’de ihtilâf ettiklerini ve bunların *el-Ḥarûriyya* olabileceğini söyler.³⁴⁸

İbn ‘Acîbe (ö. 1224/1809) Âl-i İmrân sûresi 3/105. ayetinin tefsirinde diğerlerine zeyl olarak *mā ene ve aşḥābî*’yi barındıran yetmiş üç firka hadisini ekler ve “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır” ayetinden yüzü ağırır’dan Ehl-i Sünnet, yüzü kararır’dan ise Ehl-i Bidat olduğunu söyler.³⁴⁹ İbn ‘Acîbe aynı zamanda ‘ihtilâf rivayeti’ni Mu‘minûn sûresi 23/53. ayetinin³⁵⁰ tefsirinde de nakleder. Orada nehyedilen ve nehyedilmeyen ihtilâfı anlattıktan sonra bazı sûfîlerin ihtilâf hakkında söylemiş olduğu söze yer verir: “Bazı sûfîler dedi: Sûfîlik uyuşmazlık üzere değil iyilik üzere devam ediyor. Eğer uzlaşsaydılar onlar için iyilik olmazdı.” Uyuşmazlığı hak yolunda biri hata ettiğinde nasihatta bulunmakla eğer ikaz edilmezse aralarında bir farkın olmayacağı ile açıklar. Fakat sûfîlerin gönülleri ülfet üzere bir olduğunu ifade eder.³⁵¹

el-Ālūsî (ö. 1270/1854) ‘ihtilâf rivayetini’ verdikten sonra “ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir”³⁵² hadisini nakleder. ‘Umer b. ‘Abdulazîz (ö. 101/720)’in: “Ashab-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim, eğer onlar ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat

³⁴⁷ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 32.

³⁴⁸ Ebū s-Su‘ūd, *İrşâdu’l-‘Aklî’s-Selîm*, II, 67-68.

³⁴⁹ İbn ‘Acîbe, *el-Baḥru’l-Medîd fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, s. 391-392.

³⁵⁰ Mu‘minûn 23/53: “(İnsanlar ise, dîn) işlerini kendi aralarında parça parça ettiler. Her grup kendinde bulunan ile sevinmektedir.”

³⁵¹ İbn ‘Acîbe, *el-Baḥru’l-Medîd fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, s. 582.

³⁵² ويقوله صلى الله تعالى عليه وسلم: مهما أوتيتم من كتاب الله تعالى فالعمل به لا عذر لأحد في تركه فإن لم يكن في كتاب الله تعالى فسنة مني ماضية فإن لم يكن سنة مني فما قال أصحابي إن أصحابي بمنزلة النجوم في السماء فأيا أخذتم به اهتديتم واختلاف أصحابي لكم رحمة

olmazdı.” Fakat İmam es-Subkî (ö. 756/1355)’nin ‘ihtilâf rivayetine’ itiraz ettiğini, bu rivayetin muhaddisler nezdinde aslı olmadığını onu bir kişinin bir zaman söyleyip hadisleştiğini söyler. Ardından Kur’ân ve hadislere arz olduğunu ayet ve rivayetler ile delilendirir. el-Âlūsî daha sonra ihtilâfın üç bölüme ayrıldığını ilkinin *uşûl ed-dîn*’de olup bunun Kur’ân’a muhalif olduğundan kabul edilmediğini aktarır. İkincisinin savaşta olduğu bunun da dinî ve dünyevî maslahata engel teşkil ettiği için yasaklandığını ekler. Hz. Peygamber Mu‘âz ve Ebū Mūsâ’yı Yemen’e gönderdiğinde: “Birbirinize uyum sağlayın, ihtilâfa düşmeyin!” diye ikaz etmiştir. Üçüncü türün *aḥkam*’da olduğunu burada da ittifâkın güzel olduğunu fakat ilk iki ihtilâf gibi değerlendirilemeyeceğini ifade eder.³⁵³

Nizāmuddîn en-Nisābūrî (ö. 730/1329) ‘ihtilâf rivayetini’ eserinde Şûra suresi 10. ayetini tefsir ederken nakletmektedir. *وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ*. Ayyete “Ayrılığa düştüğünüz” ifadesinden yola çıkarak Hz. Peygamber’in ihtilâfı ve çekişmeyi yasakladığını ifade eder. Müteşabih ayette ihtilâfa düşüldüğünde Hz. Peygamber’in beyanına ve sünnetine bakılması gerektiğini söyler. Fakat ruh gibi hususlar hakkında yorumu Allah’a havale etmenin en iyisi olduğunu ifade eder. Müctehitlerin ihtilâfı tahrir olan ihtilâfa girmediğini, icihadın Hz. Peygamber hayattayken caiz olmadığını ve fakat ondan sonra câiz olduğunu ifade etmektedir. Hemen sonra icihadın ve *kıyās*’ın geçerli olduğunu söyler ve her müctehidin icihadında isabet ettiğini ifade eder.³⁵⁴

Buraya kadar elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda yukarıda adı geçen müfessirler Âl-i İmrân suresi 103. ve 105. ayetine dayanarak ehl-i sünnet dışı mezheplerin yanılığında olduğunu ifade etmektedirler. el-Ceşşâs ve onun gibi düşünen müfessirler sahabe’nin ihtilafına ve “ihtilaf rivayetine” dayanarak kıyas ve icihadın (hata da yapılırsa) geçerliliğini kabul ederler. el-Ḳurṭubî ihtilâfın caizliğinden ziyade yetmiş üç fırka rivayetini ön planda tutarak, ehl-i sünnetten olmayanların hata üzerinde olduğunu ifade eder. el-Âlūsî ‘Umer b. ‘Abdulazîz’in

³⁵³ el-Âlūsî, *Rūḥu'l-Me‘ānî*, s. 240.

³⁵⁴ Nizāmuddîn en-Nisābūrî, *Ġarāibu'l-Ḳur‘ān*, 69.

ihtilaf hakkında söylediklerine yer verir ve ihtilâfın çeşitlerine değinir. el-Âlūsî aynı zamanda İmam es-Subkî'nin ifadesi ile isnadı olmayan "ihtilaf rivayetinin" zaman içinde hadisleştiğini ifade etmektedir. Bir önceki bölümde "ihtilaf rivayetinin" farklı versiyonlarını düşündüğümüzde İmam es-Subkî'nin bu ifadesinin ihtimal dahilinde olduğunu ifade edebiliriz.

Tefsir literatüründe 'ihtilâf rivayeti'nin yer aldığı kaynaklara baktığımızda, çoğunun ihtilâfın farklılıklarından, kabul ve red açısından türlerinden bahsedildiğini, 'ihtilâf rivayeti'ni de câiz veya meşru olan ihtilâf çerçevesinde değerlendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Tefsir kaynaklarında bu ayırımı ilk yapanın el-Ceşşâş (ö. 370/981) olduğu, diğer müfessirlerin de bu yorumu kabul ederek sürdürdüklerini görmekteyiz. El-Ceşşâş aynı zamanda Başra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelamcılarında, *en-Nazzâmiyye* kolunun kurucusu olan en-Nazzâm (ö. 231/845) ve *er-Râfîdîler*'den bazılarının kıyas ve ichtihad kabul etmediklerinden bahsetmekte, bu bağlamda 'ihtilâf rivayeti'ni delil göstererek onların bu düşüncelerine reddiyede bulunmaktadır. el-Ğurtubî (ö. 671/1273) el-Ceşşâş'ın zikretmiş olduğu bu iki itikadî grubu altı ana gruba tamamlamaktadır. Bunların *el-Ğarûriyye*, *el-Ğaderiyye*, *el-Cehmiyye*, *el-Murci'e*, *er-Râfîdiyye* ve *el-Cebriyye* olduğunu, akabinde bu altı ana grubun on iki alt grubu olduğunu tek tek ismini vererek öz bir şekilde tarif eder. Böylece iftirak hadisinde geçen 73 fırkanın 72'sini beyan etmiş olmaktadır. Kalan fırka-i nâciye'yi de *el-cemâ'a* ve *mâ ene 'aleyhi ve aşhâbî* ifadeleriyle yani Ehl-i Sünnet olarak tarif eder.³⁵⁵ Tefsir kaynaklarında 'ihtilâf rivayeti' çerçevesinde ihtilâfın câiz olmayana ve câiz olanı olmak üzere ikiye ayrıldığı, câiz olanın konusunun da kıyas ve ichtihad'ın cevazlığı olmuştur. Bu görüşler dışında bir tek İbn 'Acîbe (ö. 1224/1809) farklı bir yorum olarak sûfilerin *el-cem*³⁵⁶ ve *el-fark*³⁵⁷ görüşünü tarif eder ve 'ihtilâf rivayeti'ni çoklukta birlik, birlikte çokluk olarak yorumlar.

³⁵⁵ Muhammet Emin Eren iftirak hadisinin içerik tahlilini yaparken farklı formlar ile rivayet edilen hadisin metinlerinin iki kısımdan oluştuğunu ve asıl değişikliğinin *el-cemâ'a* ve *mâ ene 'aleyhi ve aşhâbî* gibi ifadelerin bu ikinci kısımda ortaya çıktığı kanaatindedir. Muhammet Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 275 vd.

³⁵⁶ Hasan Kamil Yılmaz, "Cem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), VII, 278-279.

³⁵⁷ Süleyman Uludağa, "Fark", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), XII, 171-172.

1.2.Hadis Literatürü

Hadis kaynaklarında tespit edebildiğimiz kadarıyla *ihtilāfu ummeti rahmetun* rivayetini eserinde barındıran on beş müellif vardır bu müellifleri vefat tarihine göre şöyle sıralayabiliriz; el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998), İbn el-Esīr (ö. 606/1210), en-Nevevī (ö. 676/1278), et-Ṭıbbī (ö. 743/1343), İbn el-Ḳayyim (ö. 751/1350), ez-Zerkeşī (ö. 794/1392), İbn el-Mulaḳḳin (ö. 804/1402), Şemsuddīn es-Seḥāvī (ö. 902/1497), es-Suyūfī (ö. 911/1505), ‘Alī el-Ḳārī (ö. 1014/1605), el-Munāvī (ö. 1014/1605), ‘Abdulḥaḳ ed-Dihlevī (ö. 1052/1642), ez-Zurḳānī (ö. 1122/1710), el-‘Aclūnī (ö. 1162/1749) ve eṣ-Şan‘ānī (ö. 1182/1768).

el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998) hadis kaynaklarında *ihtilāfu ummeti rahmetun* rivayetini eserinde en erken zikretmesi hasebiyle onun eserine bir çok defa atıfta bulunulmuştur. Fakat bazı alimler rivayeti Ḥaṭṭābī’nin *A’lāmu’l-Ḥadīṣ* adlı eserine değil *Ġarību’l-Ḥadīṣ*³⁵⁸ adlı eserine dayandırmışlardır. Biz, araştırmamız neticesinde Ḥaṭṭābī’nin *Ġarību’l-Ḥadīṣ* adlı eserinde söz konusu rivayetin kayıtlı olmadığını fark ettik. Bunu iki şekilde izah edebiliriz; öncelikle rivayet daha önceki eserlerde olup elimize ulaşmamış olabilir, ikincisi bilgilerin tahkik edilmeden esere alıntılanmasından kaynaklanmış olabilir. Ḥaṭṭābī rivayeti Kırtas Olayı’nı anlatırken rivayet etmektedir. Daha önce Kırtas Olayı hakkında bilgi verdiğimiz için burada teferruata girmeyeceğiz.³⁵⁹ el-Ḥaṭṭābī bu hususta iki yorumun yapıldığından bahseder. Yorumlardan ilki, Hz. Peygamber halifenin ismini yazmak istediği böylece insanlar arasında ihtilâf ve tartışma kalmayacağı noktasındadır. Diğer yorum ise Hz. Peygamber’in ümmetine olan şefkatinden dolayı aralarında ihtilâfın olmasını istemediği ve dini hükümler hakkında tartışmaların ortadan

³⁵⁸ Bkz. dipnot 102.

³⁵⁹ Bkz. Risalet Sonrası İhtilâf s. 31.

kalkması için bir şeyler yazmak istediği noktasındadır. Fakat baktı ki sahabe yanında tartışıyor onlara yanından ayrılmasını istedi. el-Ḥaṭṭābī ardından kendi görüşünü izah eder ancak Hz. Peygamber’in insanlar arasındaki ihtilâfı giderecek hususları, helal ve haramları ismen yazması insanoğlu için bir imtihanın ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Ve yine bu hakk talebinde ictihadın yokluğuna sebep olur, insanların hepsi rütbe olarak eşit olmakla beraber alimlerin fazileti ortadan kalkar. el-Ḥaṭṭābī bu yolun aynı zamanda ihtilâf eden sahabenin de yolu olduğunu belirtir. Eğer ihtilâf rahmet ise bunun mefhumu muhalifi olan ittifakın azab olmasının gerektiğini ve nasıl olur da ihtilâfın ittifaktan daha hayırlı olduğunu belirtir? el-Ḥaṭṭābī ihtilâfın insanoğlu için zorunlu olduğunu aksi durumda tüm hükümlerin *naşş* ile belirlenmiş olması gerektiğini bunun ise insanın aptallaşmasına ve zekasının zayıflığına sebep olacağına vurgu yapar. Aynı zamanda her konuda ittifakın olmasının da çok çetin olduğunu söyler. Üstelik, ittifak edilen malumatın hepsinin ezberlenmesi ve zabt altına alınması imkansızdır.

el-Ḥaṭṭābī ihtilâfın rahmet olması durumunda ittifakın azap olduğunu ifade edenlerin iki kişi olduğunu söyler bunlar: İshāk el-Mevşilī (ö. 235/850)³⁶⁰ ve el-Cāhız (ö. 255/869)’dır. el-Ḥaṭṭābī bunların ikisini de haz etmediğini belirtir. Bu bağlamda el-Cāhız’a ‘dini konularda gevşek olan’³⁶¹ ifadesini kullanırken İshāk el-Mevşilī’yi ise ‘düşünce zayıflığı’ ve ‘ahlaksız’³⁶² olarak tarif eder. el-Ḥaṭṭābī İshāk el-Mevşilī’nin eserini tanıtır ve genel itibari ile musiki ile alakalı olduğunu, bâtil şeylerle dolu olduğunu ve bâtil olan şeyleri naklettiğini söyler. Bunun dışında eserinde *aşhāb el-ḥadīs*’i zemmettiğini ve *aşhāb el-ḥadīs*’in anlamadıkları şeyleri rivayet ettikleri iddiasında bulunduğunu söyleyerek el-Mevşilī’yi eleştirir. el-Mevşilī “ihtilâf rivayeti” hakkında *aşhāb el-ḥadīs*’in kavrayamadığını ifade eder ve ‘eğer ihtilâf rahmet olsa idi ittifak azab olurdu’ ifadesini kullanır. Akabinde el-Mevşilī ‘ihtilâf rivayeti’nin asıl anlamını şöyle tarif eder. “İhtilâfın rahmet oluşu sadece Hz. Peygamber’in dönemine hâs bir olgudur.

³⁶⁰ Ebū Muhammed İshāk b. İbrāhīm b. Māhān (Meymūn) el-Mevşilī, Ahmet Hakkı Turabi, “İshak el-Mevşilī” Türkiye Diyanet Vakfı *İslām Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), XXII, 536-537.

³⁶¹ مغموص عليه في دينه وهو عمرو بن بحر الذي يعرف بالجاحظ

³⁶² معروف بالسخف والخلاعة في مذهبه

Sahabe kendi aralarında ihtilâf ettiklerinde bunu hemen Hz. Peygamber'e danışır ve hakikati öğrenirlerdi. Ancak ihtilâfın rahmet oluşu Hz. Peygamberin vefatı ile son bulmuştur. Bundan sonra (hadisleri bildiklerini düşünenler, manasını) bilmedikleri hadislere farklı manalar yüklediler.”

el-Ḥaṭṭābī el-Mevşilī'ye cevap olarak ölüm örneğini verir ve ölümün bir fesad olmayıp hayatın da iyilik olduğunu söyler, bir şeyin zıddı ile kaim olması gereği hususunun bazı hikmetleri barındırdığını ve o şeyin maslahatında ittifak edildiği ile cevap verir. Bu minvalde sağlık ve hastalık, gece ile gündüz, hareketlilik ve sakinlik gibi örneklere yer vermektedir. Ardından Kasas sûresi 28/73. ayetini zikreder: “Allah, rahmetinden ötürü geceyi içinde dinlenesiniz; gündüzü de, lütfundan isteyesiniz ve şükredesiniz diye sizin için yarattı.” Bu ayetten hareketle Allah Teâla'nın geceyi rahmet olarak nitelediğini, el-Mevşilī'nin iddiasını çürütmek için bu durumda gündüzün azab olması gerektiğini söyler.

Bu bağlamda el-Ḥaṭṭābī *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayetini şöyle izah etmektedir: “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayeti genel ifade olmakla beraber hususiyet kastetmektedir. Allah'ın varlığı ve vahdaniyeti hakkında ihtilâf küfürdür. Sıfatları ve meşîeti hakkında ihtilâf bidattir ki söz konusu bidatçiler sahabeden sonra ortaya çıkan Hariciler ve Rafizilerdir. Bazı olaylar ve ibadet şekilleri hakkında ihtilâf ise Allah'ın alimlere verdiği kolaylık, rahmet ve keramettir.” el-Ḥaṭṭābī akabinde Hz. 'Umer'in davranışını dinin tamamlandığını bildiği ve Hz. Peygamber'in de insan olması hasebiyle çekmiş olduğu ağrıların artması sebebiyle böyle davrandığını zikreder. Ve daha sonra Hz. Peygamber'in beşer yönlerine hastalık kızgınlık gibi davranışları hakkında hadisler zikreder. Alimlerin Peygamberlerin vahiy haricinde hata yapabileceğini fakat bunda ısrar etmedikleri görüşünde ittifak ettiklerini ifade eder.³⁶³

İbn el-Eşîr (ö. 606/1210) *Cāmi 'u'l-Uşûl* adlı eserinde rivayete, Halife Hārūn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mālîk b. Enes (ö. 179/795)'in arasında geçen bir diyalog çerçevesinde yer

³⁶³ A 'lāmu'l-Ḥadîs, I, 218-226.

vermektedir. İbn el-Eşîr bu rivayeti İmam Mâlik hakkında söylenen sözler ve onun menâkıblarına yer verirken nakleder. Diyalog şöyle anlatılır: “Rivayet edilir ki er-Reşîd Mâlik’e evinin olup olmadığını sordu? (Mâlik’in) evi olmadığını öğrenince, Reşîd Mâlik’e üç bin dinar vermiş ve bununla kendisine bir ev almasını söylemiş. Mâlik parayı alır fakat harcamaz. Reşîd Medine’den ayrılmak istediğinde Mâlik’e: ‘Benimle gelmelisin, zira Hz. Osman insanları nasıl Kur’ân’a yöneltti ise, ben de *Muvaţta*’ya (hüküm kitabı olarak) yöneltmek kararındayım’ der. Mâlik şu cevabı verir: ‘İnsanları Muvaţta’ya bağlamaya gerek yok (*sebîl*). Zira Hz. Peygamber (s)’in ashabı çeşitli şehirlere dağılmışlar ve gittikleri yerlerde bildikleri hadisleri rivayet etmişlerdir. Her şehir ehlinin ilmi vardır (birinin bilmediğini diğeri bilir). Hz. Peygamber de: ‘Ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ buyurmuştur. Seninle beraber gelmeme gelince, buna da gerek yoktur. Çünkü Resulullah (s.a.v.): ‘Kendileri için Medine’nin çok daha hayırlı olduğunu bilselerdi...’ buyurmuştur. Yine ‘Medine kiri pası dışarı atar’ buyurmuştur. (Mâlik) İşte sizin paralarınız burada isterseniz alın isterseniz bırakın.” İbn el-Eşîr bu rivayete sadece bu diyalog çerçevesinde yer vermiş ve başka izahta bulunmamıştır.³⁶⁴

en-Nevevî (ö. 676/1278) rivayeti ‘Kitâb el-Vaşşiyya’ başlığı altında değerlendirir ve Hz. Peygamber’in vasiyet bırakıp bırakmadığını ele alır akabinde el-Ĥaţţâbî’de daha önce gördüğümüz gibi ‘Kırtas’ olayına yer vermektedir. Daha sonra el-Ĥaţţâbî ile aynı bilgileri vermektedir.³⁶⁵

et-Ṭîbî (ö. 743/1343) rivayeti *Şerhu’l-Ṭîbî ‘alâ Mişkâti’l-Meşâbîh* adlı eserinde iki yerde rivayet etmektedir. Biri ‘Valilerin kolaylığı öncelemeleri’ başlığı altında değerlendirmektedir. et-Ṭîbî Hz. Peygamber’in bazı sahabeleri bir yere gönderdiğinde ‘Müjdeleyin, nefret ettirmeyin! Kolaylaştırın, zorlaştırmayın!’ telkininde bulunduğu diğeri bir rivayette ‘Kolaylaştırın, zorlaştırmayın! Müjdeleyin, nefret ettirmeyin! Birlik olun (itaat edin), ayrışmayın/bölünmeyin?!’ buyurduğunu aktarır. et-Ṭîbî bu rivayetleri şerh ederken Hacc sûresi

³⁶⁴ *Câmi’u’l-Uşûl*, I, 182-183.

³⁶⁵ *Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Muslim*, s. 87-92.

22/78. ayete “Size din konusunda hiçbir güçlük yükledi” yer verir ve ictihad konusuna değinir. Daha sonra İbn el-Esîr’de de gördüğümüz gibi Hārūn er-Reşid ve Mālik b. Enes arasında geçen diyalogu rivayet eder. Rivayeti diğer kullandığı yer ise el-Ḥaṭṭābî’de olduğu gibi ‘kırtas’ olayıdır ve burada el-Ḥaṭṭābî’den nakilde bulunur.³⁶⁶

İbn el-Ḳayyim (ö. 751/1350) ‘Sahih olmayan şöhret bulmuş hadisler’ başlığı altında rivayete yer vermiştir. Yine rivayeti ‘Hutbelerde vaazlarda şöhret bulmuş mevzu hadisler’ başlığı altında değerlendirmiş ve burada ‘Umer b. ‘Abdulazîz (ö. 101/720)’in bu manada bir sözünün olduğunu belirtmiştir.³⁶⁷

ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ‘ihtilâf rivayeti’ni ‘Dillerde şöhret bulmuş ahkam hadisleri’ başlığı altında yirmi üçüncü hadis olarak zikretmektedir. ez-Zerkeşî rivayetin Naşr el-Maḳdisî’nin (ö. 490/1096) *el-Hucce*’sinde³⁶⁸ merfu olarak geçtiğini, el-Beyhaḳî’nin (ö. 458/1066) *el-Medḫal*’de bunu Ḳāsim b. Muḫammed’in (ö. 107/725) sözü olarak kaydettiğini, Yaḫyā b. Sa’id’in de (ö. 143/760) buna benzer bir ifadesinin olduğunu zikreder. Akabinde ‘Umer b. ‘Abdulazîz’in (ö. 101/720) “Ashab-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim; eğer onlar ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat olmazdı,” ifadelerine yer vermektedir.³⁶⁹

İbn el-Mulakḳin (ö. 804/1402) *Tezkiretu'l-Muḫtâc* adlı eserinde el-Beyḏāvî’nin *Minhâc el-vuṣûl* adlı eserinde geçen hadisleri tahriç etmiştir. Rivayeti altmış ikinci hadis olarak kaydeder ve bu rivayetin yoğun araştırmalar neticesinde merfu bir rivayet olduğunu göremediğini belirtir. İbn el-Esîr’in eserinde İmam Mālik’in bu hadisi rivayet ettiğini, el-Beyhaḳî *el-Medḫal*’inde Ḳāsim b. Muḫammed’in “*İhtilâf ummet Muḫammed raḫmetun*” şeklinde rivayet ettiğini ifade eder. Fakat daha sonra bazı yazmalarda el-Ḥalîmî (ö. 403/1012)’nin ‘ihtilâf rivayeti’ni naklettiğini gördüğünü³⁷⁰ ifade eder. el-Ḥalîmî ihtilâfi hırfet

³⁶⁶ *Şerhu’l-Tîbî ‘alâ Mişkâti’l-Meşābîh*, VIII, 2590-2591; XII, 3821-3822.

³⁶⁷ *Baḫş fi’l-Eḫādîsi’d-Ḍa’îfe*, s. 1, 3, 4, 11, 20.

³⁶⁸ Bknz. Kaynaklarda rivayetin tespiti

³⁶⁹ *et-Tezkire*, s. 64-65.

³⁷⁰ Bknz. dipnot 6.

(zanaatlarındaki yetenek ve gayretlerinin farklılığı, küçük el sanatları) ve zanaat farklılığı olarak yorumlar.³⁷¹

Şemsuddīn es-Seḥāvī (ö. 902/1497) rivayetin nerede geçtiğini aktardıktan sonra el-Ḥaṭṭābī'nin görüşünü nakleder.³⁷² Akabinde 'ashâbım yıldız gibidir, ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir' rivayetine ve Âdem b. Ebī İyâs'ın (ö. 220/835) rivayetine yer verir.³⁷³ Daha sonra yukarıda da zikretmiş olduğumuz Kâsim b. Muḥammed ve 'Umer b. 'Abdulazîz'in sözlerine yer verir.³⁷⁴

es-Suyūfī (ö. 911/1505) *ed-Dureru'l-Munteşira* adlı eserinde Kâsim b. Muḥammed ve 'Umer b. 'Abdulazîz'in sözlerine yer verdikten sonra ihtilâfdan kastın hükümde ihtilâfın olduğunu belirtir. Yine bazılarının ihtilâftan (el-Ḥalīmī gibi) hırfet (küçük el sanatları) ve zanaatta ihtilâf şeklinde anladıklarını ifade eder ve 'ashâbımın ihtilâfı rahmettir' rivayetini aktarır.³⁷⁵

es-Suyūfī gibi pek çok rivayeti eserinde barındıran biri rivayetin aslının olduğuna sanki emin gibidir. O rivayet hakkında şu ifadeyi kullanmaktadır: "Muhtemel olabilir ki bize ulaşmamış bazı *Huffâz*ların eserlerinde bu rivayet tahrir edilmiştir"³⁷⁶ Bu ifade aslında alimlerin bu rivayeti neden bu kadar çok eserlerinde kullandıklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Sahâbeden günümüze İslam tarihinde müsbet/yapıcı olan ihtilâf her daim hayatımıza katkı sağlamıştır.

'Alī el-Kārī (ö. 1014/1605) *el-Esrâru'l-Merfū'a fi'l-Aḥbâri'l-Mevdū'a* da Nahl suresi 16/43. ayetini "Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun" verdikten sonra Mâlik b. Enes'in hem kendisinin hem de eserinin yüceliğinden bahseder. Daha sonra Hz. Peygamber'in Mu'âz ve Ebū Mūsâ'yı Yemen'e gönderdiğinde "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın! Müjdeleyin, nefret ettirmeyin! Birlik olun (itaat edin), ayrılmayın!" tavsiyesinde bulunduğunu aktarır ve

³⁷¹ *Tezkiretu'l-Muhtâc*, s. 71, 72.

³⁷² *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fi mā Su'ile's-Seḥāvī 'anhu mine'l-Eḥādîsi'n-Nebeviyye*, s. 104.

³⁷³ Bknz. Âlimlere isnad edilen formlar.

³⁷⁴ *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fi mā Su'ile's-Seḥāvī 'anhu mine'l-Eḥādîsi'n-Nebeviyye*, s. 104-105; *el-Makâşidu'l-Hasene*, s. 69-70, 731.

³⁷⁵ *ed-Dureru'l-Munteşira*, s. 44-45.

³⁷⁶ *el-Câmi'u's-Şağîr*, s. 1243; *el-Fethu'l-Kebîr fi Ḍammi'z-Ziyâdeti ile'l-Câmi'i's-Şağîr*, I, 54.

Hacc suresi 22/78. ayeti “Size din konusunda hiçbir güçlük yükledi” altında icihad konusunu tartışırken ‘ihtilâf rivayeti’ni nakleder. Akabinde Halife Hârûn er-Reşîd ile Mâlik b. Enes’in arasında geçen (yukarıda bahsedilen) diyaloga yer vermektedir. Daha sonra ‘Kırtas’ rivayetini şerh ederken ‘ihtilâf rivayeti’ni tekrar nakleder ve el-Ḥaṭṭâbî ile örtüşen bilgilere yer verir. Daha sonra fikhî hususlarda ihtilâfı destekleyen ‘Ashâbım yıldızlar gibidir hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz’ rivayetine ve Hüd suresi 11/118-119’da geçen ‘onlar ihtilâfa devam edeceklerdir. Zaten onları bunun için yarattı’ ayetine yer vermektedir.³⁷⁷

el-Munāvî (ö. 1014/1605) *el-Cāmi’i’ş-Sagîr*’i şerh ederken *ihṭilāfu ummeti rahmetun* rivayetini kelime kelime tahlil etmektedir. İhtilâfın halefe fiilin’in iftial bâbından olduğunu tarif eder, el-Ḥarrânî’den ise ihtilâfın bir konu üzere icma edildikten sonra vaki olduğunu nakleder. ‘Ummetî’ ifadesi ümmetin müctehidleri manasında olduğunu ve icihadın ancak furûda câiz olduğunu ifade eder. Daha sonra el-Kāḍî (Beyḍāvî)’nin tefsirini destek mahiyetinde göstererek: ‘Usûlde firkat nehyedilmiş fakat furûde nehyedilmemiştir.’ es-Subkî de usûlde ihtilâfın dalâlet olduğu Kur’an’ın da buna işaret ettiğini ifade eder. İmam Cüveynî (ö. 478/1085) (*en-Nihāye*’de) ve el-Ḥālīmî (ö. 403/1012) gibi alimler ihtilâfın akidede temel konu haricinde cevazlığını ifade ederler. ‘Raḥmet’ insanlar için olup mezhepteki ihtilâfların büyük nimet olduğunu ve bunların sahâbe ve onlardan sonra gelenlerden istinbat edildiğini ifade eder. Hz. Peygamber’in bunu daha önceden söylemesinin onun mucizelerinden olduğunu belirtir fakat ‘*aḳîde*’de icihadın dalâlet olduğunu, hadiste kastedilen ihtilâfın aḳkām için olduğunu belirtir. ‘Raḥmet’ kelimesinin nekre olarak gelmesi onun siyakının ispatı için olduğunu, dolayısıyla genel bir ihtilâf kastedilmediğini aktarır. İhtilâf vesilesi ile geçmişte, günümüzde ve gelecekte yani her zaman rahmet elde edilmiş ve ediliyor olması onun sıhhati için yeterli olduğunu ifade eder. Daha sonra yukarıda el-Beyhaḳî (ö. 458/1066) *el-Medḥal*’de ‘Umer b. ‘Abdulazîz (ö. 101/720)’in: “Ashâb-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim, eğer onlar

³⁷⁷ *el-Esrāru’l-Merfū’a fi’l-Aḥbārî’l-Mevḏū’a*, s. 84, 388; *Mirḳātu’l-Mefātīḥ*, I, 20; VI, 2422; IX, 3850-3853.

ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat olmazdı,” ifadelerine yer verir; sonra İbn ‘Abbās (ö. 68/687-88)’dan merfu‘ olarak: ‘Ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir‘ hadisini aktarır. Semhūdî (ö. 911/1506) ashâbın ihtilâfının ümmetin ihtilâfı için bir fetva olduğunu söyler ve daha sonra Halife Hārūn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes’in arasında geçen malum diyalogu aktarır. Akabinde sarîh bir şekilde anlaşılacağı üzere ihtilâftan kastın *aḥkām*’da olduğunu bunun İbn Şalâh (ö. 643/1245)’ın da görüşü olarak aktarmaktadır. Fakat buradaki cevazlık durumunun avâm için olmayıp sadece müctehidleri kapsadığını öne sürer. Akabinde İbn Kudāme (ö. 620/1223)’den nakleder: “(Müctehid) İmamların ihtilâfı rahmettir ve onların ittifakı huccettir.“ Daha sonra ihtilâfı zemmeden ayetleri getirip Hz. Allah’ın kalbinde hastalık (fitneye meyilli) olanlara hitap ettiğini ve önceki ümmetlerin gönderilen elçilere ihtilâf ettiğini söyler ve sadece bu tür ihtilâfın azap olduğunu ifade etmektedir. el-Munāvî son aşamada rivayetin hangi kaynaklarda geçtiğini ve kimlerin bu rivayet hakkında bir şeyler söylediğini ifade etmektedir.³⁷⁸

‘Abdulḥaḳ ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) *Lema ‘atü’t-tenkîh fî şerhi Mişkâti’l-Meşâbîh* adlı eserinde rivayeti bir kudsî hadisin şerhinde kullanır. Kudsi hadis şöyledir: “Ey Muhammed. Şüphesiz senin ashâbın benim katımda kimi diğerinden daha kavi olan yıldızlar gibidir. Hepsi nurdur. Kim onların ihtilâf ettiklerinden (dahi) bir şey olsa (onlardan alıp uygularsa) o benim katımda hidayet üzeredir.“³⁷⁹ ‘Abdulḥaḳ ed-Dihlevî bu hadisin şerhinde ‘ihtilâf rivayeti’ne yer verir ve buradan müctehid alimlerin ihtilâfının kastedildiği, ittifaklarının ise daha güzel olacağını nakleder. Daha sonra İmam Mâlik’in özelliklerini saydığı bölümde Halife Hārūn er-Reşîd ile Mâlik b. Enes’in arasında geçen malum diyalogta tekrar ‘ihtilâf rivayeti’ne yer verir.³⁸⁰

³⁷⁸ *Feyḍu’l-Ḳadîr*, I, 209.

³⁷⁹ *Lema ‘atü’t-tenkîh fî şerhi Mişkâti’l-Meşâbîh*, IX, 591. Yukarıda tercüme ettiğimiz rivayet formu olarak başka kaynaklarda bulamadık. Kaynaklarda yaygın olarak rivayet edilen form şöyledir:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلْتُ رَبِّي فِيمَا اُخْتَلَفَ فِيهِ أَصْحَابِي مِنْ بَعْثِي فَأَوْحَى عَزَّ وَجَلَّ إِلَيَّ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ أَصْحَابَكَ عِنْدِي بِمَنْزِلَةِ النُّجُومِ فِي السَّمَاءِ بَعْضُهُمْ أَضْوَأُ مِنْ بَعْضٍ فَمَنْ أَخَذَ بِشَيْءٍ مِمَّا هُمْ عَلَيْهِ مِنْ اِخْتِلَافِهِمْ فَهُوَ عِنْدِي عَلَى هُدًى.

İbn ‘Adiyy, *el-Kāmil*, IV, 151.

³⁸⁰ *Lema ‘atü’t-tenkîh fî şerhi Mişkâti’l-Meşâbîh*, III, 376-377; IX, 590-591; X, 248-251.

ez-Zurkānī (ö. 1122/1710) *Şerhu'l-Muvaţta'* adlı eserinde 'Güzel ahlak' bâbı altında Mâlik'in aktardığı Hz. Peygamber Mu'âz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona "İnsanlar arasında en güzel huylu sensin ya Mu'âz" dediği rivayeti şerh eder. Orada bu rivayetin *Muvaţta'* haricinde olmayan dört rivayetin sonuncusu olduğunu belirtir. Bu durumun İmam Mâlik'in eseri için bir sıkıntı teşkil etmeyeceğini çünkü onun sahih hadis haricinde rivayette bulunmadığını ifade eder. Diğer üç rivayetin daha sonra farklı eserlerde ortaya çıktığını söyler ve bu rivayetin ise tıpkı es-Suyûfî'nin *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayeti için 'muhtemel olur ki bize ulaşmayan kitaplarda tahrir edilmiştir' beklentisi gibi bu hadis için de geçerli olabileceğini ifade etmektedir. Bu sebepten dolayı olmalıdır ki İmam Cüveynî gibi alimler eserlerinde isnadsız bir şekilde 'ihtilâf rivayeti'ni nakletmektedirler.³⁸¹

el-'Aclûnî (ö. 1162/1749) eserinde rivayeti zikreder ve el-Beyhaķî *el-Medhal*'inde *munkaĥi* sened ile İbn 'Abbās'dan: Resulullah (s.a.v.) buyurdu: "Allah'ın kitabında size ne emrediliyorsa onunla amel edin, onunla amel etmeyi terk ettirecek hiçbir mazeret/özür yoktur. Eğer Allah'ın kitabında bulamaz iseniz o vakit benim sünnetime bakınız. Eğer benim sünnetimde de bulamaz iseniz o vakit benim ashabımın söylediğine bakınız. Şüphesiz ki benim ashabım gökteki yıldızlar gibidir hangisine uyarsanız hidayete erersiniz ve ashabımın ihtilâfı sizin için rahmettir,"³⁸² hadisini nakleder akabinde Âdem b. Ebî İyâs'dan: "Ashâbımın ihtilâfı ümmetim için rahmettir," hadisini nakleder. Daha sonra yukarıda vermiş olduğumuz Kâsim b. Muĥammed ve 'Umer b. 'Abdulazîz'in sözlerine yer verir. Ardından el-Ĥaţţabî'nin görüşlerine yer verir. Daha sonra Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)'ten *merfû'* olarak: "Ümmetim dalâlet üzere toplanmaz" hadisini ve et-Tirmizî (ö. 279/892) İbn 'Umer (ö. 73/693)'den: "Allah Teâla ümmetimi dalâlet üzere toplamaz ve Allah'ın eli topluluk (*el-Cemâ'a*) üzeredir" hadislerini nakleder. Son olarak Halife Hârûn er-Reşîd ile Mâlik b. Enes'in arsında geçen diyaloga yer

³⁸¹ *Şerhu'l-Muvaţta'*, IV, 396.

³⁸² حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ سَهْلٍ، ثنا عَمْرُو بْنُ هَاشِمٍ النَّيْرُوتِيُّ، نا سَلْمَانَ بْنَ أَبِي كَرِيمَةَ، عَنْ جُوَيْرٍ، عَنِ الصَّخَالِكِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: «مَهْمَا أَوْتَيْتُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَالْعَمَلُ بِهِ لَا عَدْرَ لأخذ في تركه، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَسُنَّةُ مَنِّي مَاصِيَةً، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ سُنَّةَ مَنِّي، فَمَا قَالَ بِهِ أَصْحَابِي، فَإِنْ أَصْحَابِي يَمْنُرُونَ النُّجُومَ فِي السَّمَاءِ، فَأَيُّمَا أَخَذْتُمْ بِهِ اهْتَدَيْتُمْ، واخْتَلَفَتْ أَصْحَابِي لَكُمْ رَحْمَةٌ» Ebū'l-'Abbās el-Eşam, *eş-Şānī min Ĥadīş Ebū'l-'Abbās el-Eşam*, s. 43.

verir ve tüm bu verilerden bir netice olarak es-Suyûti'nin de ifade ettiği gibi ihtilâftan muradın hırfet (küçük el sanatları), zanaat ve furû'da olduğuna kanaat getirir.³⁸³

Hadis literatürü Tefsir literatürüne nazaran kaynaklarda 'ihtilâf rivayeti'nin yorumlanması açısından pek bir fark sunmamaktadır. Bu kategoride el-Ḥaṭṭâbî (ö. 388/998) eserinde rivayeti ilk nakleden âlimdir. O, el-Ceşşâş (ö. 370/981) gibi furû'da ihtilâfın câiz olduğu yorumunda bulunur ve bunu örneklerle delillendirmeye çalışır. Burada el-Ceşşâş ile yine örtüşen diğer bir nokta ise el-Ḥaṭṭâbî'nin Ehl-i Bidat arasında *el-Hāvāric* ve *er-Rāvāfiḍ* zikretmesi, aynı zamanda Mu'tezilî olan İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850) ve el-Câhız (ö. 255/869)'ı cehâlet ile suçlayıp reddiye mahiyetinde yorumda bulunmasıdır.

Hadis kaynaklarında "ihtilâf rivayeti" birçok defa Halife Hārūn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) arasında geçen bir diyalog zemininde nakledilmektedir. Fakat Mâlik b. Enes'in kendi eserinde bu rivayeti zikretmemesi oldukça ilginçtir. Bununla beraber 'ihtilâf rivayeti'ne Kâsım b. Muḥammed (ö. 107/725) ve 'Umer b. 'Abdulazîz'e (ö. 101/720) atfen, onların görüşleri şeklinde ihtilâfın genişlik, ruhsat ve rahmet olduğuna dair rivayetlere nakledilmektedir. Rivayet hakkında farklı bir yorum ise el-Ḥalîmî (ö. 403/1012)'nin 'ihtilâf rivayeti'ni hırfet ve zanaat olarak ifade etmesidir. 'İhtilâf rivayeti' hadis kaynaklarında genel itibari ile manen benzer rivayetler ile desteklemeye çalışılıp, şeriatta herdaim kolayın tavsiye edildiği bazı hadisler ve ayetlerle göstermeye çalışılmıştır.

"İhtilaf rivayeti" hadis literatüründe ilk el-Ḥaṭṭâbî (ö. 388/998)'nin eserinde nakledilmektedir. Rivayetin bu kadar geç yazılı literatüre girmesinin sebebi itikadî mezheplerin oluşumu ile ilgili olabilir. Yukarıda el-Ḥaṭṭâbî'nin eserinde gördüğümüz gibi o Mu'tezile mezhebine mensup İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850) ve el-Câhız (ö. 255/869)'ı "ihtilaf rivayeti"ni asılsız gördükleri için eleştirmektedir, halbuki muahhar hadisciler de "ihtilaf rivayeti" asıl

³⁸³ *Keşfü'l-Ḥafā'*, s. 64-66, II, 374.

görüyor. Konusu isnad olan hadis alimi el-Ḥaṭṭābī'nin isnadsız bir rivayeti ihtilaf olgusunun varlığından dolayı savunması ilginçtir.

1.3.Fıkıh Literatürü

İhtilāfu ummeti rahmet rivayeti tespitimize göre en çok Fıkıh kitaplarında kullanılmıştır.

Bu kitapların yirmi sekiz müellifini vefat tarihine göre şöyle sıralayabiliriz: İbn Hāzım (ö. 456/1064); el-Cuveynī (ö. 478/1086); el-Beydāwī (ö. 685/1286); İbn er-Rif'a (ö. 710/1310); el-Hindī (ö. 715/1315); İbn Teymiyye (ö. 728/1328); Taḳiyyuddīn es-Subkī (ö. 756/1355); Şemsuddīn İbn Muflih (ö. 763/1362); Tācuddīn es-Subkī (ö. 771/1370); el-İsnevī (ö. 772/1371); ez-Zerkeşī (ö. 794/1392); ed-Demīrī (ö. 808/1406); el-Fenārī (ö. 834/1431); İbn İmām el-Kāmiliyye (ö. 874/1470); Zekeriyā el-Enşārī (ö. 926/1520); Şihābuddīn er-Remlī (ö. 957/1550); İbn Hacer el-Heytemī (ö. 974/1566); el-Ḥaṭṭīb eş-Şirbīnī (ö. 977/1569); Şemsuddīn er-Remlī (ö. 1004/1596); eş-Şurunbulālī (ö. 1069/1659); Aḥmed b. Aḥmed el-Manḳūrī (ö. 1125/1713); Cemel (ö. 1204/1790); el-Buceyrimī (ö. 1221/1806); eş-Şinkītī (ö. 1233/1818); er-Ruḥeybānī (ö. 1243/1827); İbn 'Ābidīn (ö. 1252/1836); Nevevī, Muḥammed b. 'Umer (ö. 1316/1898) ve el-Kettānī (ö. 1382/1962).

Zāhirī âlimi İbn Hāzım (ö. 456/1064) el-*İḥkām* adlı eserinde yirmi beşinci bâb başlığı olan 'İhtilâf'ın Zemmi' konusu altında "ihtilâf rivayetine" yer vermektedir. Burada İbn Hāzım ihtilafın kesinlikle caiz olmadığını, sadece Kur'ân ve sahih sünnete ittiba edilmesi gerektiğini ifade eder bu görüşünü Nahl suresi 44. ayeti³⁸⁴ ve Mâide suresi 3. ayeti³⁸⁵ ile

³⁸⁴ "O peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik."

³⁸⁵ Bugün, kâfirler dininize karşı (mücadelede) ümitlerini yitirmişlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim.

delillendirmektedir. Devamında İbn Hâzım bu düşüncesini şöyle izah eder, “bize düşen ancak Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in öğretilerine ittiba etmektir. Dolayısıyla bu iki nass (Kur’ân ve sünnet) vasıtasıyla bizlere ulaşan bilgiler haklıdır. İnsanların bu bilgiler üzerinde ittifak etmeleri veya onları terk etmeleri ne bu bilgilere bir kuvvet verip güçlendirir ne de onları zayıflatır. Bu sebepten dolayı burada hiçbir şekilde herhangi bir ihtilâfa yer yoktur.”³⁸⁶ Akabinde bazı insanların hata edip ihtilâfın rahmet olduğunu söylediklerini bunu “Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayete erersiniz” rivayetiyle ıspatlamaya çalıştıklarını ifade edip bu yapılan delillendirmeyi eleştirir. Nitekim İbn Hâzım bunun üzerine “eğer ihtilâf rahmet’e sebebiyet veriyorsa, ittifak azab’a sebebiyet verir” der ve bu rivayetin metnini, aklî muhakemeye reddeder. Akabinde İbn Hâzım devamla Kur’ân’dan ayetler ve Hz. Peygamber’in ihtilâfı zemmettiği rivayetleri nakleder.³⁸⁷ Ayrıca bu rivayetin sened itibarıyla da sahih olmadığını ekler. Diğer yandan İbn Hâzım Hz. Peygamber’in hata edene uyulabileceği yönünde bir haberde bulunmayacağını bunun ancak fasık olan birinin söyleyebileceğini ifade eder. “İhtilâf rivayetine” destek mahiyetinde “ashabım yıldız gibidir” rivayetini getirenlere, her yıldızın hidayete erdirmeyeceğini, bazı yıldızların insanı karanlığa sevk edebileceğini söyler ve bu rivayetin de bâtıl olduğunu ifade eder.³⁸⁸

el-Cuveynî (ö. 478/1086) *el-Ğiyâşî veya Ğiyâsu’l-Umem fî İltiyâsi’z-Zulem* adlı eserinde *ihtilâfu ummetî rahmetun* rivayetini ‘Kitâb en-Nikâh’ başlığı ‘Velilerin bir arada ve ayrı bulunmaları’ alt başlığı altında zikreder. Burada nesebin önemine yer verir, dinen muttakî ve sâlih insanlarla evlenmenin şeref bakımından tercih edilmesi gerektiğini ifade eder. Daha sonra düşük kazanç elde eden meslek ve bunların neseple ilgili değerlendirmede bulunduktan sonra Zuhur sûresi 43/32. ayetine yer verir: “Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık.” Bu ayetin tefsiri için el-Ĥalîmî (ö. 403/1012)’nin

³⁸⁶ İbn Hâzım, *el-İhkâm*, V, 61.

³⁸⁷ İbn Hâzım, *el-İhkâm*, V, 62-65.

³⁸⁸ İbn Hâzım, *el-İhkâm*, V, 61-67.

tefsirine müracat eder, o bu ayeti tefsir ederken Hz. Peygamber'in *ihtilāfu ummeti rahmetun* dediğini bundan kastının insanların derece, mertebe ve mevki olarak farklı olduklarını ifade eder.³⁸⁹ el-Cuveynî diğer eserinde (Müctehid) İmamların kelimî ve fikhî görüşlerinin nasıl olması gerektiğini tartışır. Daha sonra âlimlerin dinin fûrû ile ilgili ihtilâfın, bir konuda iyi bir araştırma yapana ve ictihatta bulunana bu yoldan giden selef-i salihinin sevabı verileceğini, çünkü sahâbenin dini hükümlerde ihtilâfının insanoğlu için Allah Teâla tarafından minnet ve nimet olduğunu belirtir ve sonrasında ‘ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ rivayetini nakleder. Dolayısıyla fikhî hükümlerin farklı olmasının doğal olduğunu, tafsilatta farklı düşünmenin ve mezheplerin farklı uygulamalarının birbirlerini ayıplamaya sebep olmaması gerektiğini savunur.³⁹⁰

el-Beydâvî (ö. 685/1286) ‘*el-Kitâb er-râbi’: Fî l-Ķiyâs*’ başlığı altında kıyasın önemine ve kıyası delil olarak kabul gördüğüne değinir. “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim”³⁹¹ ayetinden, fûrû hariç dinin aslı kastedilmektedir. Daha sonra sahâbenin de kıyas yaptığına dair örnekler vermektedir. “ولا تنازعوا”³⁹² ‘Birbirinizle çekişmeyin’ ayetinden kastın siyasi görüş ve harp ile ilgi olduğunu, diğer fûrû konular hakkında Hz. Peygamber’in: ‘Ümmetimin ihtilâfi rahmettir’, buyurduğunu aktarır.³⁹³

İbn er-Rif’a, Ebû’l-‘Abbâs Necmuddîn Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Alî el-Ensârî (ö. 710/1310) ‘*Kitâb eş-Şahâdât*’ bölümü altında kimin şahitliği kabul edilir kimin edilmez hususuna yer verir. Burada az gelirli insanların güvenlik görevlisi, dokumacı ve hacamat yapanların şahitliğinin dini bütün oldukları vakit kabul edileceğini ifade eder bu işi yapmanın farz-ı kifâye olduğu söyler akabinde Hz. Peygamber’in: “Ümmetimin ihtilâfi rahmettir”, rivayetini zikreder ve el-Ḥalîmî’nin bu rivayeti hırfiyet ve zanaat olarak tefsir ettiğini açıklar.³⁹⁴

³⁸⁹ *Nihâyetu'l-Maḥlab*, s. 156-157.

³⁹⁰ *el-Ķiyâsî veya Ķiyâsu'l-Umem fî İltiyâsî'z-Zulem*, s. 189-190.

³⁹¹ el-Mâ'ide 5/3.

³⁹² el-Enfâl 8/46.

³⁹³ *Metnu Minhâci'l-Vuşul ilâ İlmî'l-Uşul*, s. 41-42.

³⁹⁴ *Ķifâyetu'n-Nebîh*, s. 117.

Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdurrahîm el-Urmevî el-Hindî (ö. 715/1315) iki eserinde el-Beydâvî gibi kıyasın öneminden bahseder. Daha sonra ihtilâfın her türlüşünün nehyedilmediğini, Şari’nin muayyen ettiği konular yani dinin usulünde ihtilâfın yasaklanıp muayyen olmayan yani furû‘da yasaklanmadığını hatta sahâbenin dâhi ihtilâf ettiğini ifade eder. Bu sebepten dolayı da ihtilâfın bu kısmının rahmet olduğunu hatta Hz. Peygamber’in: “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir,” dediğini ifade eder.³⁹⁵

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) *Ref‘u’l-Melâm ‘ani’l-Eimmeti’l-A‘lām* adlı eserinde fikhî ihtilâfın rahmet olup olmadığını sorar ve genel kabule göre müctehid imamların fikhî ihtilâfının rahmet ve genişlik olduğunu söyler. Bu görüşte olanlar bunu İbn ‘Abbâs’ın: “Allah’ın kitabında size ne emrediliyorsa onunla amel edin, onunla amel etmeyi terk ettirecek hiçbir mazeret/özür yoktur. Eğer Allah’ın kitabında bulamaz iseniz o vakit benim sünnetime bakınız. Eğer benim sünnetimde de bulamaz iseniz o vakit benim ashâbımın söylediğine bakınız. Şüphesiz ki benim ashâbım gökteki yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayete erersiniz ve ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir.” Yine “Önceki ümmetlere azap olan ihtilâf ümmetime rahmet kılındı” rivayetlerine dayandırmaktadırlar. İbn Teymiyye bu görüşte olanların Kâsim b. Muḥammed (ö. 107/725)’in: “Allah, Resulullah’ın ashâbının yaptıkları ihtilâfı yararlı kıldı. (Ondan sonra gelen) âlimler onların yaptıkları bu ameller ile genişlik buldu. Ve şüphesiz yaptıkları bu amellerin hayır olduğunu gördüler,” sözü ve buna benzer Tabiûn’un bazılarının ve ondan sonra gelenlerin sözlerine aşına olduklarını ifade eder. İbn Teymiyye bu kaide üzere bir ittifakın olmadığını, bazı âlimlerin ihtilâfın her türlüşünü zemm ettiklerini söyler. O kendi görüşü olarak iki tarafın da hak payı olduğunu söyler fakat furû hükümlerde ihtilâfın rahmet olduğunu açıklar ve “Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır“³⁹⁶ ayeti ile “Allah içinizden inananların

³⁹⁵ *Nihâyetu’l-Vuşûl*, s. 3155-3157; *el-Fâ‘ik*, II, 240-242.

³⁹⁶ Yûsuf 12/76.

ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır“³⁹⁷ ayetlerine yer vermektedir.³⁹⁸

Taḳiyyuddīn es-Subkī (ö. 756/1355) şimdiye kadar vermiş olduğumuz müelliflerin aksine bir görüş benimsemektedir. O ‘ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ rivayetinin aslı olmadığını bilakis herhangi bir şahsın sözü olduğunu söyler. Taḳiyyuddīn es-Subkī ‘ihtilâf rivayetini’ benimseyenlerin görüşlerini verir, akabinden ayetler ve hadisler ışığında ihtilâfin her türlüünün zemmedildiğini ispat etmeye çalışır.³⁹⁹ İhtilâfin gönül birliğini bozduğunu ve asıl önemli olanın birlik ve beraberlik olduğunu ifade eder. Fakat her nedense daha sonra, aslında karşı çıktığı görüşü benimser. O da furû konularında ihtilâfı benimseyenler gibi ihtilâfı üç kısma ayırır, ilkinin usûlde ihtilâf olduğunu bu tür ihtilâfin dalâlet olduğunu Kur’an’da yasaklanan ihtilâfin da bu olduğunu söyler. İkinci tür ihtilâfin savaşta veya savaşa yol açacak siyasi görüşlerde olduğu bu da ilki gibi Hz. Peygamber’in “Birlik olun! Birbiriniz ile çekişmeyin“ hadisinden de anlaşıldığı üzere yasaklandığını ifade eder. Bu iki tür ihtilâfin ne dinî ne de dünyevî hiçbir kazancı olmadığını ifade eder. Üçüncü ihtilâfin ise helaller haramlar gibi furû’da olduğunu burada da yine asıl olanın ittifak olduğunu ittifakın ihtilâftan her daim daha hayırlı olduğunu ifade eder. Fakat yine de bu tür ihtilâfin dalâlet bakımından diğer iki türe benzemediğini de belirtir. Taḳiyyuddīn es-Subkī İbn Hâzım (ö. 456/1064) gibi taklit etmenin yasak olduğunu düşünenlerin de bu tür ihtilâfları diğer ikisi gibi gördüklerini ifade eder, fakat kendi görüşünün bu olmadığını cahiller için taklidi cevaz kıldıklarını bu anlamda aslında ruhsat bakımından ihtilâfin rahmet olduğuna kanaat getirir.⁴⁰⁰

Taḳiyyuddīn es-Subkī’nin başlayıp devamında oğlu Tâcuddīn es-Subkī (ö. 771/1370)’nin bitirmiş olduğu *el-İbhâc* adlı eserlerinde de biraz önce ihtilâf ile ilgili ifade ettiğim hususlar zikredilmektedir. Burada kıyasın tartışmaya sebep olduğu için men edilmesi gerektiğini ifade

³⁹⁷ el-Mücâdele 58/11.

³⁹⁸ *Ref’u’l-Melâm ‘ani’l-E’immeti’l-A’lâm*, s. 25-28, 93-108.

³⁹⁹ İhtilâfı nehy eden ayet ve hadislerin hepsini görmek için ‘Kur’ân’da İhtilâf’ ve ‘Hadislerde İhtilâf’ bölümlerine bakabilirsiniz.

⁴⁰⁰ *Ḳaḏā’u’l-Ereb fî Es’ileti Haleb*, s. 262-268.

ederler fakat daha sonra yine ihtilâfin çeşitlerine değinerek zor durumda ruhsattan faydalanılabilineceğine dolayısıyla bu tür ihtilâfin ruhsattan dolayı rahmet olduğunu söylerler.⁴⁰¹

Şemsuddîn İbn Mufliḥ, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Mufliḥ b. Muḥammed er-Râmînî el-Ḥanbelî (ö. 763/1362) rivayeti ‘Vilayet kaydının genel hükmü’ başlığı altında vermekte, burada başta kadı’nın nelerden sorumlu olduğu hakkında farklı alimlerin görüşlerine yer vermektedir. Daha sonra kadı’nın hangi vasıfta olması gerektiği hususunda yine bir çok âlimin görüşüne yer verir. Bu görüşlerden biri İbn Ḥazm (ö. 456/1064)’ın görüşü olup ona göre hâkim veya müftünün mukallit olmaması gerekir. Bu görüşe itiraz olarak dört mezhebin mukallidi olmanın caiz olduğunu ve onların her birinin haktan sapmadıklarını, onların fūrû‘da yapmış oldukları ihtilâfin rahmet ve genişlik olduğunu ve ittifak ettikleri hususların ise kesin bir hüccet olduğunu bazı âlimlerden nakleder. Akabinde el-Ḥaṭṭâbî’den ‘ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ rivayetini, İbn ‘Abbâs (ö. 68/687-88)’ın *merfû‘* olarak ‘Ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir’ rivayetini, Kâsim b. Muḥammed (ö. 107/725)’in sözünü, Yaḥyâ b. Sa‘îd (ö. 143/760)’ın benzer bir ifadesi olduğunu ‘Umer b. ‘Abdulazîz (ö. 101/720)’ın sözünü nakleder.⁴⁰²

el-İsnevî (ö. 772/1371) de daha önce birçok eserlerde şahit olduğumuz gibi ‘ihtilâf rivayeti’ kıyas tartışması altında ele almaktadır. O da diğerleri gibi kıyası savunanlardan olup Enfâl sûresini kıyasın “Birbirinizle çekişmeyin”⁴⁰³ ifadesine sevk ettiği görüşe karşın ayette murad edilenin *uṣûl ed-dîn* ve savaş için geçerli olduğunu buna delil olarak da ayetin devamı olduğunu beyan eder. Fakat hükümlerde çekişmenin caiz olduğunu Hz. Peygamber’in: ‘Ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ rivayeti ile ifade eder.⁴⁰⁴

Şafii fakih Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) fıkıh usulüne dair yazdığı *el-Baḥru'l-Muḥîṭ* adlı eserde ‘Fıkıhî hükümler’ başlığı altında ‘Şer‘î hükümlerde doğru tek midir veya

⁴⁰¹ *el-İbhâc*, s. 2212-2222.

⁴⁰² *el-Furu‘ ve Taṣḥîhu'l-Furu‘*, XI, 100-104.

⁴⁰³ el-Enfâl 8/46.

⁴⁰⁴ *Nihâyetu's-Sûl*, s. 304-310.

birden çok mudur?', sorusuna cevap aramaktadır. ez-Zerkeşî bu soruya üç aşamada cevap verir. O Hz. Peygamber'in kesinlikle haram kıldığı şeylerde ictihat yapmanın küfre sebep olduğu ve bunun cumhûrun görüşü olduğunu bildirir. İkinci aşamada bu hususa benzer fakat küfre sebep olmayan konularda ictihadın günahkarlığa sebep olduğunu, son olarak da sabî'nin zekatı gibi fîrû konularda ictihadın günah olmayıp câiz olduğunu ifade eder. Akabinde bu durumu İbn es-Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muḥammed el-Mervezî (ö. 489/1096)'den şöyle nakleder: "Bu durum kimin fazilet ve ilim bakımından üstün olduğunu tespit etmek için Allah'ın kulları için bir imtihana benziyor, çünkü O 'Allah içinizden inananların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır'⁴⁰⁵ ve 'her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır'⁴⁰⁶ buyurmaktadır." Bu tespitlerden mütevellit bazı rivayetlerde 'ümmetimin ihtilâfî rahmettir' ifadesinin geçtiğini belirtir. Daha sonra ictihatta hepsinin mi veya birinin mi isabet ettiğini tartışmaktadır. ez-Zerkeşî diğer eserinde 'ihtilâf rivayeti' Ebû Abdillâh Huseyn b. Hasen el-Ḥalîmî (ö. 403/1012)'nin de tefsir ettiği üzere *Furûd el-Kifâya* olarak görülen *hirfet* (küçük el sanatları) ve zanaat gibi hayatın düzenini sağlayan dünyevi işlere işaret olarak zikreder.⁴⁰⁷

Mısırlı alim/fakih Ebû'l-Bekâ Kemâluddîn ed-Demîrî (ö. 808/1406) 'ümmetimin ihtilâfî rahmettir' rivayetini *haber el-vâhid* altında değerlendirmektedir. Burada insanlığa rahmet olması cihetinden *haber el-vâhid*'in ictihadın insanlar için kolaylık sağlayabileceğini 'ihtilâf rivayeti' ile bildirmektedir.⁴⁰⁸

İbn İmâm el-Kāmiliyye, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Muḥâmed (ö. 874/1470) kıyası reddedenlere cevap verirken söz konusu hadisi rivayet etmektedir. Kıyas ile amel etmenin müctehidler arası ayrılığa ve tartışmaya yol açacağından ve ayette Allah'ın "Birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz"⁴⁰⁹ ikazında bulunmasından dolayı kıyas ile amel

⁴⁰⁵ el-Mücâdele 58/11.

⁴⁰⁶ Yûsuf 12/76.

⁴⁰⁷ *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, VIII, 281-282; *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*, s. 35-37; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, s. 227-228.

⁴⁰⁸ *Fuṣûlu'l-Bedâi'*, II, 244.

⁴⁰⁹ el-Enfâl 8/46.

edilemeyeceğini söyleyenlere cevap verir. İbn İmām el-Kāmiliyye ayetin devamında gelen “Sonra gevşersiniz ve (*rīḥukum*) gücünüz, devletiniz elden gider,⁴¹⁰ ifadesi aslında burada muradın ‘birbiriniz ile savaşmayın ve (savaşa sebep olacak) siyasi görüş bildirmeyin’ olduğunu, fūrū hükümlerde tartışmanın ‘ihtilâf rivayeti’ ile caiz olduğunu ifade eder.⁴¹¹

Şafii fakih Ebū Yahyā Zeynuddīn Zekeriyā el-Enşārī (ö. 926/1520) “Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya!”⁴¹² ayetinden yola çıkarak üstte bazı alimlerde de gördüğümüz gibi ihtilâfı hırfet (küçük el sanatları) ve zanaat olarak farz-ı kifaye altında değerlendirir.⁴¹³

Zekeriyā el-Enşārī’nin en önde gelen talebelerinden Mısırlı Şâfiî fakih Şihābuddīn er-Remlī (ö. 957/1550) *Fetāvā’r-Remlī* adlı oğlu tarafından derlenen ve fetvalarını ihtiva eden eserinde ‘ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ rivayetini Allah âlim’in fetvasından dolayı kuluna azap etmeye haya eder mi?’ sorusunun cevabı altında nakletmiştir. O bu soruya ‘ümmetimin ihtilâfı insanlar için rahmettir’ rivayeti ile cevap vermektedir ve bunun aslını görmese de mâna itibari ile *şahîh* olduğunu ifade eder. Ardından Kāsım b. Muḥammed (ö. 107/725)’in sözü olduğunu, Yahyā b. Sa‘īd (ö. 143/760)’in benzer bir ifadesi olduğunu zikreder. Sonrasında ‘Umer b. ‘Abdulazīz (ö. 101/720)’in: “Ashâb-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim, eğer onlar ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat olmazdı.” ifadelerine yer vermektedir.⁴¹⁴

İbn Hacer el-Heytemī (ö. 974/1566), el-Ḥaṭīb eş-Şirbīnī (ö. 977/1569), Şihābuddīn er-Remlī’nin oğlu Şemsuddīn er-Remlī (ö. 1004/1596) ve el-Cemel lakabıyla bilinen Ebū Dāvūd Suleymān b. ‘Umer el-Ezherī (ö. 1204/1790) dördü aynı eseri şerh ettiklerinden dolayı olsa gerek benzer ifadeler kullanmaktadırlar. Onlar hırfet ve zanaat sözlerini şerh ederken dini ve

⁴¹⁰ el-Enfâl 8/46.

⁴¹¹ *Teyssiru'l-Vuṣūl*, V, 193-199.

⁴¹² et-Tevbe 9/122.

⁴¹³ *Esne'l-Meṭālib fī Şerhi Ravḍi'd-Tālib*, IV, 181.

⁴¹⁴ *Fetāve'r-Remlī*, IV, 340-341.

dünyevi işlerin görülmesi için bu tarz çalışmanın farz-ı kifaye olduğunu, bir hadiste Hz. Peygamber'in "ümmetimin ihtilâfı rahmettir" buyurduğunu, el-Ḥalîmî (ö. 403/1012)'nin ihtilâfı hırfet ve gayret (Cemel gayret yerine zanaat kullanmış) olarak tefsir ettiğini ifade ederler.⁴¹⁵ Nevevî, Muḥammed b. 'Umer (ö. 1316/1898) de örtüşen konu ve ifadeler ile 'ihtilâf rivayeti' değerlendirmektedir.⁴¹⁶

Mısırlı Hanefî fakih Hasen b. Ammâr eş-Şurunbulâlî (ö. 1069/1659) ve Aḥmed b. Aḥmed el-Manḳūrî (ö. 1125/1713) müctehid imamlara taklid konusuna değinir ve bazı alimlerin bu konu hakkında görüşlerine yer verir. Ardından ahkamda ihtilâfin cevazlığının menşeinin sahâbenin ihtilâf etmiş olması olduğunu ifade eder. Daha sonra Hz. Peygamber'den kolaylığı öven ve kolaylık üzere gönderildiğine dair bazı rivayetlerde bulunur ve 'Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez'⁴¹⁷ ayeti ile 'eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun'⁴¹⁸ ayetine yer verir. Daha sonra 'ihtilâf rivayeti' ve 'ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir' rivayetine yer verir ve Ḳâsim b. Muḥammed (ö. 107/725)'in ve 'Umer b. 'Abdulazîz (ö. 101/720)'in ifadelerine yer verir, sonrasında Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in arasında geçen malum diyaloga yer vermektedir.⁴¹⁹

el-Buceyrimî (ö. 1221/1806) rivayeti eserinde *Kitâb el-Buyû* üst başlığı, 'Müzâraa, muhâbere ve araziye kiralama hakkında' alt başlığında ele almaktadır. Bölümde başta muhâberenin ne anlama geldiğini diğer bazı eserlerden tarif etmektedir, akabinde *İḥyâ* 'ulûm ed-dîn'e kaynak göstererek ticaretin ve zanaatın farz-ı kifaye olduğunu aktarmaktadır. Daha sonra zanaatın tek tip olması veya birinin tekeline olması diğerlerini işsiz ve tembel yapacağı için helâk ettiğini ifade eder akabinde Hz. Peygamber'in "ümmetimin ihtilâfı rahmettir"

⁴¹⁵ *Tuḥfetu'l-Muḥtâc*, IX, 222; *Muḡni'l-Muḥtâc*, VI, 13; *Nihâyetu'l-Muḥtâc*, VIII, 50; *Fütühâtü'l-Vehhâb bi-Tavzîhi Şerhi Menheci't- Tullâb*, V, 183.

⁴¹⁶ *Nihâyetü'z-zeyn fi irşâdi'l-mübtedi'in bi-şerhi Kurreti'l-'ayn*, s. 362.

⁴¹⁷ el-Bakara 2/185.

⁴¹⁸ en-Naḥl 16/43.

⁴¹⁹ *el-'İkdü'l-ferîd li-beyâni'r-râciḥ min cevâzi't-taklîd*, s. 27-36; *el-Fevâkiḥu'l-'adîde fi'l-mesâ'ili'l-mufîde*, II, 127-13.

rivayetini nakleder. Ona göre burada ihtilâftan muradın hırfet ve zanaatta gayretli olunması gerektiğidir.⁴²⁰

eş-Şinkî (ö. 1233/1818) de ‘ihtilâf rivayeti’ ictihad konusu altında değerlendirmekte, ahkamda ictihadın rahmet olduğunu ve eş-Şâfi‘î (ö. 204/820) Ebū Yūsuf (ö. 182/798) Muḥammed (ö. 189/805) gibi alimlerin kesin olmayan tüm konularda ictihad etmenin isabet olacağını söyleyen ilk alimler olduğunu belirtir.⁴²¹

er-Ruḥeybānī (ö. 1243/1827) eserinde dört mezhep imamının ihtilâfının rahmet olduğunu, ittifaklarının ise hüccet olduğunu ifade eder. Akabinde el-Ḥaṭṭābī (ö. 388/998) Hz. Peygamber’in ‘ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ dediğini nakleder ve dört mezhebi taklit etmenin cevazlığının icmaî olduğunu ifade eder.⁴²²

İbn ‘Ābidīn (ö. 1252/1836) müctehid alimlerin ihtilâfının fūrū‘da rahmet ve insanlar için bir genişlik olduğunu söyler. Akabinde İbn ‘Abbās (ö. 68/687-88)’dan: Resulullah (s.a.v.) buyurdu: “Allah’ın Kitab’ında size ne emrediliyorsa onunla amel edin, onunla amel etmeyi terk ettirecek hiçbir mazeret/özür yoktur. Eğer Allah’ın kitabında bulamaz iseniz o vakit benim sünnetime bakınız. Eğer benim sünnetimde de bulamaz iseniz o vakit benim ashabımın söylediğine bakınız. Şüphesiz ki benim ashabım gökteki yıldızlar gibidir hangisine uyarsanız hidayete erersiniz ve ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir“ rivayetini nakleder. Sonra es-Suyūfī (ö. 911/1505)’nin rivayet hakkında: “Muhtemel olur ki bize ulaşmamış bazı Ḥuffāzların eserlerinde bu rivayet tahriç edilir,” nakline yer verir ve diğer bazı alimlerin sözlerini nakleder.⁴²³

“İhtilaf rivayeti” fıkıh literatürde geniş bir yere sahiptir. Yukarda eserlerde görüldüğü gibi ihtilaf rivayeti ictihad, taklit, zanaat gibi birçok alanda kullanılmıştır. İhtilaf’ın caizliği sahabe’nin tutumundan tabiî alimi Kāsım b. Muḥammed (ö. 107/725)’ın ihtilaf hakkında

⁴²⁰ *Tuḥfetu’l-Ḥabīb ‘alâ Şerhi’l-Ḥaṭṭīb*, III, 227-228.

⁴²¹ *Neşru’l-Bunūd ‘alâ Merāki’s-Su’ūd*, II, 326-328.

⁴²² *Meṭālibu Ulā’n-Nuhā*, VI, 445-446.

⁴²³ *Reddu’l-Muḥtār*, I, 68.

söylediklerini delil olarak göstermektedirler. Bir önceki bölümde “ihtilaf rivayeti” ve farklı versiyonları bunların isnad edilen alimlere baktığımızda ekseriyetin fıkıh alimi olduğunu görmeyiz.

Fıkhî kaynaklarda “ihtilâf rivayeti” tefsir ve hadis kaynaklarında da olduğu gibi fûrû konular bağlamında cevaz görmüştür. Genelde kıyas, ictihad, taklit ve farz-ı kifâye konuları etrafında değerlendirilmiştir. Bu konular etrafında tefsir ve hadis kaynaklarında birçok itikadî mezheplere reddiye mahiyetinde ele alındığını daha önce tespit ettik. Fıkıh kaynaklarında ise birçok defa İbn Hâzım (ö. 456/1064)’ın görüşleri ön plana çıkarılıp reddiye mahiyetinde cevaplar verilmektedir. İbn Hâzım ümmet arasında her türlü ihtilâfa ve müctehid imama taklid etmeyi zemmetmiştir. Taqıyyuddîn es-Subkî (ö. 756/1355) ve Tâcuddîn es-Subkî (ö. 771/1370) ilk bakışta da İbn Hâzım’ın görüşlerine katılıyor ve ihtilâfa karşı çıkıyor gibi görünselerde asıl itibari ile onlarda fûrû’da ihtilâfa cevaz verdiklerini görmekteyiz. Fıkıh literatüründe ‘ihtilâf rivayeti’ asıl itibari ile kıyas konusu etrafında döndüğü anlaşılmaktadır.

1.4.Ahlak ve Tasavvuf Literatürü

‘İhtilâf rivayeti’ Ahlak ve Tasavvuf eserlerinde de nakledilmektedir. Bu rivayeti eserlerinde el-Ğazzâlî (ö. 505/1112), el-Hüseyn b. el-Manşûr el-Yemenî (ö. 1050/1640), Necmuddîn el-Ğazzî (ö. 1061/1651) ve Muḥammed el-Hâdimî (ö. 1156/1743) nakletmektedirler.

el-Ğazzâlî (ö. 505/1112) *Mizân* adlı eserinde ‘Mesut (dünya ve ahireti sadete kavuşturan) ilimlerde ‘Hoca ve talebenin vazifeleri’ adlı başlığında 10 temel vazife zikretmektedir. ‘İhtilaf rivayeti’ni ‘Cümlenin lafza, manaya ve salt manaya talluku delalet etmesinden mütevellit hangi ilmin konusu olduğunu bilmesi’ olan dokuzuncu vazife başlığı altında nakletmektedir. O

manaya taalluk edeni iki kısma ayırır ilkinî ilmî mücerred olarak tarif eder buna ma'rifetullah, melekleri, tabiatı, şeytanı, semâyı, yıldızları gibi örneklerin bilgisi olarak tarif eder. İkincisinin ise amelî yani *ahkām eş-şerī'a*, fikhî ilimler ve Hz. Peygamber'in sünneti olduğunu ifade eder. Bu ilmin hem nefsi hem de dünyevi nizamı teşkil ettiğini belirtir ve bunların tariflerini yapar. Daha sonra bilgi ve yakinî bilgiyi (tasavvuf) açıklamış ve fikhın bedene ihtiyacı olduğu gibi tasavvufa da ihtiyacı olduğunu ifade etmiş ve bunu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Akabinde dünveyi işler ile meşgul olmanın da dünya nizamı ve insan maslahatı için önemli olduğunu ifade etmiş ve bunlarla uğraşılmadığı takdirde kaos olacağını söylemiş ve bu sebepten dolayı Allah'ın bazı insanlara bu tarz işleri sevdirdiğini ve Hz. Peygamber'in 'ümmetimin ihtilâfi rahmettir' buyurduğunu ifade eder.⁴²⁴ el-Ğazzālî *İhyā* adlı eserinde ise 'övülen ve zemmedilen ilim ve bunların hükmü' başlığı altında Halife Hārūn er-Reşīd (ö. 193/809) ile Mālik b. Enes'in (ö. 179/795) arasında geçen malum diyalog altında ve diğer başka yerde hırfet ve zanaatın farz-ı kifaye olduğunu ifade ettiği yerde 'ihtilâf rivayeti'ne yer vermektedir.⁴²⁵

el-Huseyn b. el-Manşūr el-Yemenî, el-Huseyn b. el-Manşūr bi'llâh el-Kâsım b. Muhammed b. 'Alî el-Yemenî (ö. 1050/1640) 'ihtilâf rivayeti'ni 'Selef alimleri ilmi nasıl korudu iseler ilmi korumak gerekir' başlığı altında tıpkı üstte el-Ğazzālî'de de gösterdiğimiz gibi Halife Hārūn er-Reşīd (ö. 193/809) ile Mālik b. Enes (ö. 179/795)'in arasında geçen bir diyalog altında rivayet etmektedir.⁴²⁶

Necmuddīn el-Ğazzālî (ö. 1061/1651) 'İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır.'⁴²⁷ Ayetini tefsir ederken bidat ehlinin çok, hakkın ise tek olduğunu ifade eder. Bu durumu Hz. Peygamber bize 73 fırka hadisi ile bildirdiğini ve hakkın Ehl-i Sünnet ve el-Cemâat olduğunu ifade eder. Bu yoldan ayrılanın bidat ehli olacağını, bu yolun sahâbe yolu olduğunu, hevalarına uyararak

⁴²⁴ *Mizānu'l- 'Amel*, s. 341-360.

⁴²⁵ *İhyā*, I, 27; II, 83.

⁴²⁶ *Adābu'l- 'Ulemā* ve'l-Mute'allimīn, s. 1-2.

⁴²⁷ el-En'âm 6/153.

“parçalanıp bölünmeyin”⁴²⁸ ayetine uyulması gerektiğini söyler. Ayetin usulde ihtilâfi kastettiğini fūrû‘da ise sahâbenin yaptığı gibi bir zeval vermeyeceğini ifade eder ve Hz. Peygamber’in ‘ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ rivayetini nakleder. Aynı şekilde ihtilâfin hırfet ve zanaatı da kapsadığını lakin usulde ihtilâfi kapsamadığını tekrarlar.⁴²⁹

Muhammed el-Hâdimî, Ebû Sa‘îd Muhammed b. Muhammed b. Muştafâ b. ‘Osmân el-Hâdimî el-Hanefî (ö.1156/1743), ‘ihtilâf rivayeti’ni *el-Berîkatu'l-Mahmûdiyye* adlı eserinde ‘Sünnete sarılmak’ başlığı altında nakledilmektedir. Yahudilerin yetmiş iki fırkaya ayrıldıkları, bu ayrılışın şeriatlarında ve dinlerinde olduğu, daha sonra Hz. Peygamber’in ‘ümmetim de bölünecek’ dediği ‘iftirak’ hadisi rivayet edilir. İftiraktan kastın usulde olduğunu fūrû‘da olmadığını belirtip *el-Câmi‘u’s-Şagîr*’de ‘ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ rivayetinin nakledildiğini söyler. Hadiste ümmet ifadesinden müctehid alimlerin kastedildiğini ve ihtilâfin itikadda olmayıp fūrû hükümlerde olduğunu nakleder. Akabinde bu rivayete şevahit olarak ‘ashâbımın ihtilâfi sizin için rahmettir’ rivayetini getirir. Ona göre ihtilâf hırfet ve zanaat manasını barındırmaz çünkü hadiste geçen ümmet ifadesi tahsis edilmiştir. Hırfet ve zanaat diğer tüm insanları da kapsar dolayısıyla bu kast edilemez. Aynı şekilde mertebe, makam ve mevki anlamına da gelemeyeceğini beyan eder. Son olarak ‘daha önceki ümmetler peygamberlerine ihtilâf ettikleri için helak oldular’ hadisi ile ‘isabet edene iki etmeyene bir sevap’ hadisi ile düşünüldüğünde fūrû‘da ihtilâfin hususiyeten bu ümmet için mağfıret olduğunu ifade eder.⁴³⁰

Ahlak ve Tasavvuf literatüründe “ihtilaf rivayeti” genel manada zanaat ve hırfet olarak kullanılmaktadır. İhtilaf kelimesi ahlak ve tasavvuf literatüründe farklı bir boyut kazandı. İnsanların farklı halleri ve manevi mertebeleri ile uğraşan tasavvuf ilmi, “ihtilaf rivayetine”de bu manayı yüklemiştir.

⁴²⁸ Âl-i ‘İmrân 3/103.

⁴²⁹ *Husnu’t-Tenebbuh lemma Verede fi’t-Teşebbuh*, IX, 329-333.

⁴³⁰ *el-Berîkatu'l-Mahmûdiyye*, I, 76-77; III, 83.

“İhtilâf rivayeti” Ahlak ve Tasavvuf kaynaklarında genel itibari ile fūrû’da ihtilâf’ın câizliği, insanların farklı mevki ve mertebede olması, bunun dŭnya nizâmı ve insan maslahatına taalluk etmesi hasebiyle farz-ı kifâye olduğu, aynı şekilde Halife Hârŭn er-Reşid (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795)’in arasında geçen malum diyalog ve ‘iftirak hadisi’ etrafında yorumlanmaktadır. Farklı bir yorum olarak Muħammed el-Hâdimî (ö. 1156/1743) ihtilâf’ın mertebe, makam, mevki, hırfet ve zanaat farklılığı gibi tŭm insanlar için bir maslahat teşkil etmesi hasebiyle rivayetin bŭyle yorumlanamayacağını sŭyler. O daha Őnceki ũmmetlere rahmet olmayan ihtilâf’ın sadece bu ũmmete hâs olduğu yŭnŭnde izâhın kabul edilebileceğini sŭylemektedir.

1.5.Kelam ve Reddiye Literatŭrŭ

Kelam kaynaklarında ihtilâf rivayetini beş kaynakta tespit ettik. Bu eserlerin mŭelliflerini vefat tarihine gŭre řŭyle sıralayabiliriz. İbn ‘Asâkir (ö. 571/1176), el-İcî (ö. 756/1355), şıddık Ĥasen Ĥân (ö. 1307/1889) ve Ālŭsî, Nu’mân b. Maħmŭd (ö. 1317/1899).

İbn ‘Asâkir’de (ö. 571/1176) sŭz konusu rivayet *Tebyĭnu Kizbi'l-Mufterĭ* adlı eserin ũŭncŭ bŭlŭmŭnde ‘Ebŭ l-Ĥasan el-Eş‘arĭ’nin şerefli bir kabile ile rızıklandırıldığı ve diğer âlimlerin onun zekâsının ũstŭnlŭđŭ ve faziletinin genişliği hakkında’ başlığı altında geçmektedir. Burada başta Ebŭ l-Ĥasan el-Eş‘arĭ’nin ilmî faziletinden bahsedilmekte daha sonra onun Hz. Peygamber’in de Ővdŭđŭ şerefli bir kabileye mensup olduğu ve Ebŭ Mŭsâ el-Eş‘arĭ’nin nasıl mŭslŭman olduğu anlatılır. Daha sonra Hayber’in fethinden sonra Hz. Peygamber’in Ebŭ Mŭsâ el-Eş‘arĭ’yi Ővdŭđŭnden ve bu Ővgŭ neticesinde onun faziletli, hem dirayet ilminde hem de rivayet ilminde riayet edilen evlatlar ve torunlar ile rızıklandırıldığından ve daha sonra Ebŭ l-Ĥasan el-Eş‘arĭ’nin Ehl-i Hevâ’nın aksine sahâbe, tabiĭ’nin ekvali ile ondan

sonra gelen âlimlere şerhleri ve açıklamaları ile yardımcı olduğu ve bu durumun böyle devam ettiğinden bahsedilir. Daha sonra Hz. Peygamber'den, her yüzyılda bu ümmetin dini işlerini yenileyecek bir müceddid göndereceğine dair bir hadis rivayet eder. Akabinde Maide sûresinin 54. ayetine yer verir ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu ayetin vuku bulduğunu ve Hz. Ebū Bekr, Ebū Mūsā el-Eş'arī ve sâhabeler ile irtidad edenlere ve daha sonra gelen bidat ehline karşı savaştığını aktarmaktadır. Sonra Ehl-i Bidat'ın görüşlerini çürütmek adına Allah, Teâla Ebū Mūsā el-Eş'arī'nin neslinden Ebū l-Hasan el-Eş'arī'yi gönderdi ve o açıklamaları ve şerhleri ile Maide suresinin 54. ayetindeki "Onlar Allah'ı, Allah da onları sever" ayetine mazhar olduğunu ve Eş'arilerin Yemen ehline yardım ettiği gibi Ehl-i Sünneti ihya edip Ehl-i Bidati 'öldürdüğünü' ve bundan mütevellit ümmet onu *uşûlu'd-dîn*'de baştacı edindiğini ifade eder. Akabinde Ehl-i Sünnet alimlerinin usûlde ittifak ettiklerini fakat fūrû'da farklılık gösterdiklerini ifade eder. Tam da bu bağlamda Hz. Peygamber'in 'ümmetimin ihtilâfi rahmettir' rivayetini nakleder. Akabinde Ebū Bekr Kaffāl el-Mervezî (ö. 417/1026) ihtilâfin rahmet oluşunu gayret/yetenek ve niyete (همة) bağladığını, bu gayret neticesinde ihtilâf fıkhıta, kelimada, esnaflık ve zanaatta olduğu gibi her daim insanların maslahatı için olduğunu ifade eder.⁴³¹

el-İcī (ö. 756/1355) rivayeti *el-Mevâkıf* adlı meşhur eserinin mukaddimesinde nakletmektedir. İnsanın diğer canlılardan kuvve-i akıl ile temyiz edildiğini, bunun ise kemalât olduğunu ve bu özellik ile insanların diğer insanlara mahsusât ve diğer idrakların kullanımı vesilesiyle üstün olduğunu ifade eder. Bu durum olayların tahkik edilmesine ve istidlâlin kullanılmasına yol açar ve bilinmeyeni ortaya çıkarmaya yardımcı olur. Eğer bir amel doğrultusunda ahlak güzelleşirse o vakit kemâle ulaşılmış olunur, kemalât ise marifetullahtır. İlmin çok dallara ayrılması ve geniş olması onun zorluk ve özür ihata ettiği ve bundan dolayı ilim ehli arasında farklılaşma ve ayrışma olduğu ve onları kitaba yazdıklarını ifade eder. Bu

---

⁴³¹ *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî*, s. 102-106.

yazılanlardan, onlardan sonra gelen ve onlara tabii olanların usûl ve fûrû ilmini teşekkül ettiklerini nakleder. Akabinde bazı alimlerin: “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir“ rivayetini naklettiğini ifade eder ve Hz. Peygamber’in ilmi kast ettiğini ve ondan sonra bu ilmin tafsilatlı bir şekil aldığı, fıkhıta farklı hükümler elde edildiğini, kelimada ise akaidin hıfz edildiğini ve bunlardan insan hayatını kolaylaştıracak bir çok nizam ve kanun istinbat edildiğini ifade eder.⁴³²

Şiddîk Hasen Hân (ö. 1307/1889) *Ḳatfu’s-Şemer* adlı eserinde rivayeti ‘Sünneti terk eden Ehl-i Bidat’ başlığı altında nakleder. O fırka-i dalâlet olarak gördüğü Ehl-i Sünnet harici tüm itikadî fırkaları yazar ve bunların dalâlette olduklarını ifade eder. Akabinde fûrû‘da ihtilâfın kitap ve sünnete dayandığı sürece câiz olduğunu ve dört mezhebin ihtilâfının rahmet ve genişlik olduğunu ifade eder. Sahâbenin ihtilâfının bu hususa örnek teşkil ettiğini onların ittifakı ise hüccet olduğunu ve sahâbeye ittiba edilmesi gerektiğini şu hadis ile delillendirir: “‘*Aleykum bi-sunneti ve Hulefâ’i r-Râşidin...*’⁴³³ Şiddîk Hasen Hân diğer eserinde rivayete İmam Mâlik’in fazileti hakkında bilgi verirken halife Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795)’in arasında geçen malum diyalogda yer vermektedir.⁴³⁴

Âlûsî, Nu‘mân b. Maḥmûd (ö. 1317/1899), *Cilâ’u l-‘Ayneyn fî Muḥâkemati l-Aḥmedeyn* adlı eserinde “ihtilâf rivayeti”ni ‘bir mezhepten diğer bir mezhebe intikal caiz midir?’ başlığı altında işlemektedir. İmam Şârani *Mizan* adlı eserinde İmam Suyuti’nin bu konu hakkında uzun araştırmalar yaptığını ve itikaden sıkıntı teşkil etmediği sürece ilim ve tercihte farklılık arzemenin rahmet olduğunu ifade etmektedir. Çünkü her türlü sıkıntılı itikadın tercihi ümmetin arasında husumete ve çatışmaya yol açmaktadır. Ümmetin en hayırlıları olan sahabenin fûrû‘da birbirine husumet etmeden ihtilaf ettiğini söyler. “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” rivayeti ihtilâfın daha önceki ümmetler için azab olduğu, bu ümmet için ise rahmet olduğunu ifade eder. Âlûsî bu ifadesini ‘*Ashabım yıldız gibidir hangisine uyarmanız hidayete erersiniz*’ hadisi

⁴³² *Kitâbu l-Mevâkıf*, I, 20-21.

⁴³³ *Ḳatfu’s-Şemer*, s. 144-145.

⁴³⁴ *el-Hiṭta*, s. 231-232.

ile hangi imam seçilirse hidayet üzere olunacağını istidlal eder. Daha sonra Hārūn er-Reşīd ile Mālik b. Enes arasında yukarıda ızah etmiş olduğumuz diyalogu rivayet eder. İmam Mālik Hārūn er-Reşīde, herkesin kendi doğru bulduğu delile tabi olduğu ve Allah'ın rızasını kast ettiklerinden ötürü hidayet üzere olduklarını ifade ettiğini bildirmektedir.⁴³⁵

Kelam ve Reddiye literatüründe de 'ihtilâf rivayeti' sahâbenin yaptığı gibi fūrū'da kabul görmekte olduğu usûlde ise Ehl-i Sünnet haricinde olanların Ehl-i Bidat olduğu ifade edilir. Diğer taraftan hem fikhî ihtilâf'ın hemde hırfet ve zanaat yani makam ve mevki olan ihtilâfın insanların maslahatı için olduğunu beyan ederler.

1.6.Dil ve Belâgat Literatürü

Arap Dili ve Edebiyatı kaynakları altında 'ihtilâf rivayeti' iki eserde tespit ettik bu eserlerin müellifleri Usâme b. Munķız (ö. 584/1188) ve ed-Demīrī (ö. 808/1406)'dir.

Usâme b. Munķız (ö. 584/1188) rivayeti 'Ev/şehir/muhit (*ed-Dār*) hakkında' başlığı altında değerlendirmektedir. Halife Hārūn er-Reşīd'in (ö. 193/809) Mālik b. Enes'e (ö. 179/795): "*Hel leke min dārrin*" diye sorması üzerine başlayan ve daha önce birçok defa eserlerde geçen, ikisi arasında geçen diyaloga yer verir ve "Medine eğer idrak etseniz sizin için daha hayırlıdır" hadisi ile imâm Mālik diyalogunu bitirir.⁴³⁶

ed-Demīrī (ö. 808/1406) rivayeti ise eserinde 'bābu'l-mīm' başlığı altında işlenmektedir. Eserde 'Abdullāh ibn 'Abdulazīz el-'Umerī'nin İmâm Mālik, İbn Ebī Zī'b (ö. 159/776) ve İbn Dīnār'a (ö. 212/828) sert bir yazı yazdığını ve İmâm Mālik'in ona çok latif bir şekilde cevap verdiğini ifade eder. Akabinde İbn 'Abdilberr (ö. 463/1071)'in *Temhīd* adlı eserinden nakille

⁴³⁵ *Cilā'u'l-'Aynayn fī Muḥākemati'l-Aḥmedeyn*, I, s. 198.

⁴³⁶ *el-Menāzilu ve'd-Diyār*, s. 72-76.

aralarındaki tartışmaya yer verir ve İmâm Mâlik'in cevap olarak Allah Teâla'nın rızıkı taksim ettiği gibi ameli de taksim ettiğini, kimine namaz kapısı açılmışken (çok nafîle ve kaza namazı kılma) oruç kapısı açılmadığı, kimine cihat kapısı açılmışken namaz kapısı açılmadığı ve böylece ilmin iyi amellerin fazileti ile öğretildiğini aktarmaktadır. Akabinde *İhyâ*'nın ilim bölümünde Yahyâ b. Yezîd en-Nevfelî'nin İmâm Mâlik'e mektup yazdığını ve bu mektupta gösterişten uzak durmasını ve tevazu sahibi olmasını Mâlik'e telkin ettiğinden bahseder. Bunun üzerine İmâm Mâlik cevaben yazdığı mektupta "Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?" ayeti ile itiraz eder ve davranışlarının farkında olduğunu belirtir. Akabinde başka bir rivayet nakledilir ve bu rivayette Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) Mâlik b. Enes'e insanları tıpkı Hz. Osman'ın Kur'an'da birleştirdiği gibi onun kanun kitabı olarak *Muvaţta* üzere birleştirmek istediğini ifade eder. İmâm Mâlik'in bunu kabul etmediğini ve Hz. Peygamber'in ashâbı onun vefatından sonra farklı bölgelere ayrıldıklarını ve orada bildiklerini naklettiklerini dolayısıyla her bölgede farklı rivayet ve ilim olduğunu ve Hz. Peygamber'in 'ümmetimin ihtilâfı rahmettir' dediğini ifade eder.⁴³⁷

Dil ve Belâgat Kaynaklarında da "ihtilaf rivayet"i, Hârûn er-Reşîd Mâlik b. Enes bağlamında geçmektedir.

1.7.Siyer ve Tarih Literatürü

Siyer ve Tarih kaynaklarını taradığımızda 'ümmetimin ihtilâfı rahmettir' rivayetini üç eserde tespit ettik. Bu eserlerin müellifleri ise eş-Şâmî (ö. 942/1535), el-Halebî (ö. 1044/1634) ve ez-Zurkânî (ö. 1122/1710).

⁴³⁷ *Hayâtu'l-Hayevân el-Kubrâ*, II, 442-443.

Şafii alim Şemsuddin eş-Şāmī (ö. 942/1535) en hacimli siyer kaynaklarından biri olan *Subulu'l-Hudā* adlı eserinde ‘Peygamberler’e (s) ümmeti ve şeriatı için mahsus kılınan’ başlığı altında 148. madde olan Hz. Peygamber (s)’den önceki ümmet için azap olan ihtilâf onun ümmeti için rahmet ifadesinin altında ‘ihtilâf rivayeti’ni nakletmektedir. Hārūn er-Reşīd (ö. 193/809) ile Mālik b. Enes (ö. 179/795)’in arasında geçen diyaloga yer verir fakat bu defa diğerlerinden farklı olarak imâm Mālik’den farklı bir form nakleder: ‘Şüphesiz alimlerin ihtilâfi Allah Teâla tarafından bu ümmet için rahmettir.’⁴³⁸

Nūruddīn el-Ḥalebī (ö. 1044/1634) *İnsānu'l-‘Uyūn* rivayeti eş-Şāmī’de olduğu gibi ‘ihtilâf rivayeti’ ‘Peygamberlere (s) ümmeti ve şeriatı için mahsus kılınan’ başlığında kullanmaktadır. el-Ḥalebī Hz. Peygamber’in ümmeti diğer ümmetlerden üstün olması ve bununla ilgili bazı faziletlerin verilmiş olması hakkında tespitlerde bulunmaktadır. Daha sonra bu özelliklerden biri olarak, müctehid alimlerden iktibasla “ihtilâfın rahmet olduğu” kabulünü aktarır ve bu minvalde “ümmetin dalâlet üzere birleşmeyecekleri” hadisini zikreder. Akabinde “ashâbımın ihtilâfi rahmettir” rivayeti ile bazı usûlcülerin ve fakihlerin Hz. Peygamber’e nispetle “ümmetimin ihtilâfi rahmettir” buyurduğunu belirtir. Fakat yoğun tahkik neticesinde bu rivayetin isnadına ulaşamadığını sadece Kāsım b. Muḥammed’in: “*İhtilâfu ummeti Muḥammed rahmetun*” sözüne ulaştığını ifade eder. Bununla beraber es-Suyūṭī (ö. 911/1505)’nin temmenisini rivayet eder.⁴³⁹

ez-Zurkānī (ö. 1122/1710) de rivayeti üstekiler gibi ‘Hz. Peygamber’in ümmetine mahsus olanlar’ başlığında rivayet etmekte ve benzer değerlendirme ve ifadeler kullanmaktadır.⁴⁴⁰

Rivayeti tespit ettiğimiz Siyer ve Tarih kaynaklarında ‘ihtilâf rivayeti’ tüm kaynaklarda Hz. Peygamberin ümmetinin diğer ümmetlerden daha üstün olduğunu ve onların ihtilâfi diğer ümmetlerin aksine rahmet olduğunu nakletmektedirler.

⁴³⁸ Bkz. İmâm Mālike atfedilen sözler; *Subulu'l-Hudā*, X, 364.

⁴³⁹ *İnsānu'l-‘Uyūn*, III, 415-429.

⁴⁴⁰ *Şerḥu Mevāhibi'l-Ledunniye*, VII, 465-470.

2. Şîî Kaynaklarda “İhtilâf Rivayeti”nin Kullanımı ve Tahlili

Sünnî literatürde *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayetinin kaynaklarda nasıl yorumlandığını ve hangi konular altında değerlendirildiğini görmüş olduk. Bu bölümde ise ‘ihtilâf rivayeti’ni Şîî kaynaklarda nasıl yorumlandığını ve hangi konular altında tartışıldığını tahlil edeceğiz. ‘İhtilâf rivayeti’ni eserinde nakleden 42 Şîî kaynak tespit ettik.⁴⁴¹ Eserleri erken dönem kaynaktan günümüz muasır döneme kadar sıralayıp değerlendirdik ki aralarında bir etkileşimin olup olmadığını veya fikrî/tevilî dönüm noktasının olup olmadığını böylece daha iyi görebilelim.

Şîî İmâmî el-Faḍl b. Şāzān el-Ezdî (ö. 260/874) –tespit edebildiğimiz kadarıyla- genel olarak İslamî literatür içinde özelde ise Şîî literatürde ‘ihtilâf rivayeti’ni eserinde zikreden en erken alim olması itibarıyla önemlidir. O, *el-İdāh* adlı eserinin hemen başlarında ihtilâf hususunda tarih boyunca kendilerini Ehl-i Kible olarak tarif edenlerin birçok defa tartıştıklarını ve her kesimin kendisinin hak üzere olduğunu savunmaya çalıştığını, hatta kendileri gibi düşünmeyen diğer grupları tekfir ettiğini iddia eder. Daha sonra bu görüşleri iki grupta toplar. Birinci grubun kendilerini, sünnete müntesip olarak gördüklerinden mütevellit, *el-Cemā‘a* olarak adlandırdıklarını ifade eder. Bunlar vehimlerinde, ahkâmlarda, görüşlerinde, helal ve haramlar konusunda ihtilâf halindedirler. Bunlardan bir kısmı diğerlerinden razı olduklarını ve ihtilâf etmelerine rağmen birbirlerinin arkalarında namaz kıldıklarını, hadislerini kabul ettiklerini ve şهادetlerini kabul ettiklerini naklederler. Diğer grubun ise *eş-Şî‘a* olduğunu, diğerlerin aksine bunların hadislerinin kabul edilmediğini, arkalarında namaz kılınmadığını ve şهادetlerinin kabul edilmediğini aktarır. Ardından birinci grubun görüşünü tarif etmeye başlar

⁴⁴¹ Bkz. ‘İhtilâf Rivayetinin’ Tespiti ve Tahriri bölümü.

ve onların Hz. Peygamber'in dünyaya gönderiliş amacının insanlara helallerin, haramların, miras ve diyet konularının, yani dini hükümlerin detayına kadar hepsini anlatmak için gönderilmediğini, hatta bilmediğini veya bilip açıklamadığını, bu şekilde sahâbe ve tabîni kendi görüşleri doğrultusunda istinbat etmeye teşvik ettiğini söylediklerini ifade eder. Bunların kendileri gibi olmayanları Ehl-i Hevâ ve Ehl-i Bidat olarak isimlendirdiklerini, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'dan çıktıklarını belirtir. Kim Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ten ise kendisinden razı olunacağı aksi olandan razı olunmayacağı düşüncesinde olduklarını ifade eder. İnsanların büyük kısmının bu düşüncede olduğunu nakleder. el-Ezdî daha sonra biraz daha detaya iner, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olarak tarif ettiği birinci grubun *el-Cehmiyye*, *el-Mu'tezile*, *el-Cebriyye*, *Aşhâb el-Ḥadîs*, *el-Mürci'e*, *el-Ḥavâric*, *Ehl-i Ḥicâz* ve *Ehl-i 'Irâk* olduğunu ve tek tek her grubun Allah hakkındaki görüşlerini rivayet eder. 'İhtilâf rivayeti'ni *Aşhâb el-Ḥadîs*'in tevhid hakkında rivayetlerini naklederken rivayet etmektedir. *Aşhâb el-Ḥadîs*'den genel olarak Süfyân eş-Şevrî (ö. 161/778), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Cerîr b. 'Abdullâh (ö. 51/671) veya Cerîr b. 'Abdulhamîd (ö. 188/804) ve Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) gibi düşünenleri örnek olarak verdiğini ifade eder. el-Faḍl b. Şâzân *Aşhâb el-Ḥadîs*'in birçok rivayetine yer verip yorumladıktan sonra, *Aşhâb el-Ḥadîs*'in bir görüşünün de Hz. Peygamber'in bazı şeyleri nâsih ve mensûhsuz bizzat helal kılması ve aynı şekilde sahâbenin de kimi bazı şeyi helal sayarken diğer sahâbenin onu haram sayabilmekte olduğunu rivayet ettiklerini ifade eder. Eğer onlara bu husus tenâkuz ve ihtilâfa yol açar denildiğinde onlar Hz. Peygamber'in "Ashâbımın ihtilâfı rahmettir" dediğini naklederler. Bu her ne kadar da mâna olarak o vakit ittifakın azap olduğuna tevil edilebilse de⁴⁴² bu hadisin onlar indinde *şahîh* olduğunu söyler. Bu hadisin mânası ise Hz. Peygamber sahâbenin içine düştüğü veya aralarında çıkan ihtilâfı kendilerine (hakka) arz ettikten ve cevap aldıktan sonra yine birlik ve beraberlik içinde olduklarından dolayı Hz. Peygamber 'ümmetimin ihtilâfı rahmettir' buyurduğunu ve mânen bunun murâd edildiğini

---

⁴⁴² İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850) ve el-Câhız (ö. 255/869) bu görüşde olduklarını daha önce ifade etmiştik.

nakleder. Eserin ilerleyen bölümlerinde hakka danışma hususunu vesâyete bağladığı görülmektedir. Yine o bu rivayetin böyle anlaşılması gerektiğini aksi durumda kastedilenin câhillerin (*Aşhâb el-Hadîs*'in) anladığı gibi hükümlerde hevâlarına göre fetvâ vermek olmadığını Allah Teâla'ın bunu şu sözleri ile zemmettiğini nakleder: “Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkar edenler de”⁴⁴³ ve “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”⁴⁴⁴ el-Faḍl b. Şāzān ‘ihtilâf rivayeti’ hakkında bu açıklama ile yetinir ve akabinde *Aşhâb el-Hadîs* hakkında diğer görüşlerine yer verir ve onları da eleştirir.⁴⁴⁵

İmâmiyye Şî‘ası tarafından benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin müellifi olan Şeyh Şadûk (ö. 381/991) *ihtilâf* rivayetini iki eserinde nakletmektedir. O ‘*İlelu’ş-Şerâ’i*’ adlı eserinde 79. *bâb* ‘İletinden dolayı insanlar arasında ülfete ve ayrılığa sebep olan’ başlığı altında ‘ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ rivayetini nakletmektedir. İlk bakışta bu eser bizleri isnad açısından ümitlendirmektedir, çünkü Sünnî kaynaklarda bu denli çok kullanılan rivayetin bir isnadının tespit edilememesi rivayeti nakleden müelliflerin tartışmalarına konu olmaktadır. Hatta es-Suyûṭî (ö. 911/1505) bu rivayeti naklettiğinde her defasında: “Muhtemel olur ki bize ulaşmamış bazı *Huffâzların* eserlerinde isnadı bulunur,” temennisine sanki bir cevap bulunmuştu. Aslında bu cevap nâkıs bir cevap olarak karşımıza çıkmaktadır, çünkü isnad sadece Ca‘fer eş-Şâdık (ö. 148/765)’a kadar gitmektedir. Şeyh Şadûk’un zikrettiği isnad şöyledir: ‘Alî b. Aḥmed ← Muḥammed b. Ebî ‘Abdullâh el-Kûfi ← Ebû l- Ḥayr Şâlih b. Ebî Ḥammâd ← Aḥmed b. Hilâl ← Muḥammed b. Ebî ‘Umeyr ← ‘Abdulmu’min el-Enşârî dedi ki: Ebû Abdullâh (Ca‘fer eş-Şâdık) (a.s.)’a: “Bir topluluk Rasulullah’ın (s): ‘Ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ buyurduğunu söylüyorlar.” (ne dersin?). (Ebû Abdullâh) “Doğru söylediler.” Cevabımı verdi. Bunun üzerine ben: “Eğer onların ayrı düşmeleri (*ihtilâfuhum*) rahmet ise, hemfikir olmaları/ ortak noktada buluşmaları (*ictimâ’uhum*) azap(olmaz mı)?” diye sordum.

⁴⁴³ Bakara 2/253.

⁴⁴⁴ Al-i İmran 3/105.

⁴⁴⁵ *el-İḍâh*, s. 3-40.

Şöyle cevap verdi: “senin ve onların anladığı gibi değil! bilakis (Hz. Peygamber’in) bununla muradı Allah Teâla’nın: ‘Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar,⁴⁴⁶ buyruğunda olduğu gibidir. Yani Allah farklı beldelerde olanlara Rasûlullah (s)’a gitmelerini, onda öğrenimlerini yapıp tekrar topluluklarına dönmelerini ve öğrendiklerini öğretmelerini emretmektedir. Böylece ‘ihtilaf’ ile Allah’ın dini üzere bir ihtilafı/ayrışmayı değil, [dini yaymak ve anlatmak için] farklı beldelere/coğrafyalara yayılmalarını/dağılmalarını kastetmiştir. Din kesinlikle tektir! Din kesinlikle tektir!”⁴⁴⁷

Şîa’nın ihtilâf kavramına vermiş olduğu anlam manidardır. Sünnî kaynaklardan şimdiye kadar öğrendiğimiz ‘görüş farklılığı, hırfet, zanaat, mertebe, makam’ gibi yorumlar yerine farklı belde/mevki yorumunu kullanmaktadır.⁴⁴⁸ Şeyh Şadûk diğer eseri *Me’ânî l-Aḥbâr*’da ‘Nebî’nin (s.a) sizin için ashâbım tıpkı yıldızlar gibidir sözünün manası’ bâbından sonra ‘ihtilâf rivayeti’ni nakletmektedir. ‘*İlel eş-Şerâ’i*’de ihtilâf kavramını sünnî yorumundan farklı bir yorum verdiklerine şahit olduktan sonra bu rivayette ashâb kavramına da sünnî gelenekten farklı olarak ehl-i beyt ile ilişkilendirerek yorumlamaktadır. Ca’fer b. Muḥammed ← Babası (Muḥammed el-Bâkır)’dan naklen Allah Rasulünün şöyle buyurduğuna yer verir: “Allah’ın (c.c.) kitabında ne bulduysanız (nasıl emrediliyorsa) onunla amel edin, onunla amel etmeyi terk ettirecek hiçbir mazeret/özür yoktur. Eğer Allah Teâla’nın kitabında bulamaz da benim sünnetimde bulursanız sünnetimi terk ettirecek hiçbir mazeret/özür (yine) yoktur. Eğer benim sünnetimde de bulamaz iseniz o vakit ashâbımın söylediğine bakınız. Şüphesiz ki sizin için ashâbım gökteki yıldızlar gibidir; hangisine uyarsanız hidayete erdirir ve hangisinin sözünü alırsanız (uygulamasına uyarsanız) hidayete erersiniz. Ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir.

⁴⁴⁶ et-Tevbe 9/122.

⁴⁴⁷ عن عبد المؤمن الأنصاري، قال: قلت لأبي عبد الله "ع" ان قوما يروون ان رسول الله صلى الله عليه وآله قال: اختلاف أممي رحمة، فقال: صدقوا، فقلت إن كان اختلافهم رحمة فاجتماعهم عذاب، قال ليس حيث تذهب وذهبوا، وإنما أراد قول الله عز وجل: (فلو لا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين ولينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون)، فأمرهم أن ينفروا إلى رسول الله صلى الله عليه وآله ويختلفوا إليه فيتعلموا، ثم يرجعوا إلى قومهم فيعلموهم. إنما أراد اختلافهم من البلدان لا اختلافاً في دين الله إنما الدين واحد إنما الدين واحد.

⁴⁴⁸ *‘İlel eş-Şerâ’i ve’l-ahkâm*, s. 88-89, bab 79, nr. 4.

‘Ey Allâh’ın rasûlü senin ashâbın kimdir?’ diye soruldu. ‘Ehl-i beytim’dir.’ buyurdu.”⁴⁴⁹ Bu rivayeti verdikten sonra Şeyh Şadûk esasında Ehl-i beytin ihtilâf etmediğini ve sadece hakkı söylediklerini, fakat takiyyeye cevaz verildikten sonra sözlerinde farklılıklar ortaya çıktığını, bunun ise sadece takiyyeden ötürü olduğunu (yoksa kendi içinde hakkın tek olduğunu bildiklerini) söyleyerek takiyyeyi Şîa için rahmet olarak yorumlamaktadır. Rivayetin isnadında adı geçen son ravi Ca‘fer eş-Şâdık’ın babası Muḥammed el-Bâkır’dır (ö. 114/733), dolayısıyla bu isnad da bir önceki ‘ihtilâf rivayeti’ndeki isnad gibi munkatıdır.⁴⁵⁰ Bu *bâb*‘dan sonra bizi ilgilendiren Hz. Peygamber’in (s) “ümmetimin ihtilâfı rahmettir” sözünün manası’ *bâb* başlığı altında daha önce diğer eserinde vermiş olduğu aynı bilgilere yer vermektedir.⁴⁵¹

Şeyh Şadûk’un naklettiği bu rivayete herhangi bir değerlendirme yapmaksızın eserlerinde yer veren başka Şii müelliflerde vardır. Ebû Mansûr et-Ṭabersî (ö. 548/1154) *el-İhticâc* isimli eserinde Şeyh Şadûk’un rivayetini ‘Ashabım ihtilâfı sizin için rahmettir’ rivayetiyle birlikte zikretmektedir.⁴⁵² el-Feyḍ el-Kâşânî (ö. 1091/1680) *et-Tefsîru’s-Şâfi* adlı tefsirinde ‘ihtilâf rivayeti’ni Tevbe sûresi 122. ayetinin tefsiri altında nakletmektedir. O bu ayeti tefsir ederken bir belde de ilim talep edenlerin bölüm bölüm ilim tahsil etmek için beldelerinden çıkmaları gerektiğini ifade eder ve ardından Ca‘fer eş-Şâdık’dan Şeyh Şadûk’un ‘ihtilâf rivayeti’ni nakleder.⁴⁵³ el-Baḥrânî (ö. 1107/1598) *el-Burhân* adlı rivayet tefsirinde ‘ihtilâf rivayeti’ni Tevbe sûresi 122. ayetin tefsirinde Şeyh Şadûk’un rivayetine yer vermektedir.⁴⁵⁴ el-Meclisî (ö. 1111/1699) *Bihâru'l-Envâr* adlı Şîu’imâmî derlemesinde Şeyh Şadûk’un rivayetine yer vermektedir.⁴⁵⁵ el-Ḥuveyzî (ö. 1112/1701) eserinde ‘ihtilâf rivayeti’ni Tevbe sûresi 122. ayetin tefsirinde Şeyh Şadûk’un rivayetine yer vermektedir.⁴⁵⁶ Ni‘metullâh el-Cezâirî (ö. 1112/1701)

⁴⁴⁹ عن جعفر بن محمد، عن أبيه عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: ما وجدتم في كتاب الله عز وجل فالعمل لكم به لا عذر لكم في تركه، وما لم يكن في كتاب الله عز وجل وكانت فيه سنة مني فلا عذر لكم في ترك سنتي، وما لم يكن فيه سنة مني فما قال أصحابي فقولوا به، فإنما مثل أصحابي فيكم كمثال النجوم بأبيها أخذ اهتدي، وبأي أقاويل أصحابي أخذتم اهتديتم، واختلاف أصحابي لكم رحمة. فقيل: يا رسول الله ومن أصحابك؟ قال: أهل بيتي.

⁴⁵¹ *Me‘âni'l-aḥbâr*, s. 157, bab 1, nr. 1.

⁴⁵² *el-İhticâc*, II, 105-106.

⁴⁵³ *et-Tefsîru’s-Şâfi*, II, 388-389.

⁴⁵⁴ *el-Burhân*, VI, 302.

⁴⁵⁵ *Bihâru'l-Envâr*, I, 227-228.

⁴⁵⁶ *Tefsîr Nûri’s-Şekakeyn*, II, 283.

‘ihtilâf rivayeti’ni eserde zikretmemektedir fakat şârih tarafından Hûd suresi 118. ayeti tefsir ederken nakledilmiştir. Rivayet burada Şeyh Şadük’un yorumu gibi açıklanmıştır.⁴⁵⁷ el-Burücirdî (ö. 1380/1961) *Câmi’ Eḥādîsi’ş-Şî’a* adlı eserinde ‘Şer’î hükümlerde ilmin ve delilin farzıyeti ve delil ve ilim olmaksızın amel, hüküm ve fetvanın yasaklanması’ başlığı altında onbirinci hadis olarak Şeyh Şadük’un ‘ihtilâf rivayeti’ni nakletmektedir.⁴⁵⁸

‘Alî en-Namâzî eş-Şâhrūdî (ö. 1405/1985)⁴⁵⁹, Muhammed er-Reyşehrî (ö. 1422/1989)⁴⁶⁰, el-Ḥumeynî (ö. 1422/1989)⁴⁶¹, Mîrmuḥammedî⁴⁶², el-Ḥâc Ḥuseyin eş-Şâkirî⁴⁶³ ve Ca’fer es-Subḥânî⁴⁶⁴ eserlerinde ‘ihtilâf rivayeti’ni yorumlarken hiçbir görüşde veya eklemede bulunmadan salt Şeyh Şadük’a dayanmışlardır.

Diğer bir müellif Muhammed b. Cerîr et-Ṭaberî el-İmâmî (ö. 411/1020) *el-Müsterşid* adlı eserinde vasiyet konusuna değinmekte akabinde ‘Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir,’⁴⁶⁵ ayetini verir ve ‘ümmetimin ihtilâfi rahmettir’ *bâb* başlığı altında rivayeti değerlendirmektedir. O yukarda el-Faḍl b. Şâzân el-Ezdî’de gördüğümüz görüşü beyan etmekte yani Hz. Peygamber hayatta olduğu sürece ve ihtilâfin ona sorulduğu müddetçe rahmet olduğunu anlamaktadır. Akabinde ‘Ben ancak bana vahyolunana uyarım’⁴⁶⁶ ve ‘O, nefis arzusu ile konuşmaz. O ancak kendisine bildirilen bir vahiydir’ ayetlerini nakleder ve her peygamberin bir vâsisi olduğunu, vâsi olmadığı vakit ihtilâfi kimin çözeceğini ve birliği kimin sağlayacağını sorar ve vâsiye ihtiyaç olduğunu ve daha önce ifade ettiğimiz gibi her peygamberin sünnetullah gereği bir vâsisi olduğu ifade eder.⁴⁶⁷

⁴⁵⁷ *Nûru’l-Berâhîn*, II, 404-405.

⁴⁵⁸ *Câmi’ Eḥādîsi’ş-Şî’a*, I, 91-92.

⁴⁵⁹ *Müstedreku Sefîneti’l-Bihâr*, III, 158-159.

⁴⁶⁰ *Mizânu’l-Ḥikme*, I, 765.

⁴⁶¹ *er-Resâil*, II, 135-139.

⁴⁶² *Buḥûs fi Târîhi’l-Kurân ve ’Ulûmih*, s. 233-234.

⁴⁶³ *Münâzarât el-İmâm eş-Şadîk*, s. 62; *Mevsûatu’l-Muştafâ ve’l-’İtre*, X, 64.

⁴⁶⁴ *Tehzîbu’l-Uşûl*, III, 176-179.

⁴⁶⁵ et-Tevbe 9/128.

⁴⁶⁶ Yûnus 10/15.

⁴⁶⁷ *el-Müsterşid*, s. 570-575.

Ebū l-Feth el-Karāckī (ö. 449/1058) ‘ihtilâf rivayeti’ hakkında Şeyh Şadūk gibi Tevbe sûresi 122. ayetini ile yorumlar ve buna ilaveten Hz. Peygamber’in vefatı ile beraber onun vasiyet ettiğine danışmak gerektiğini ifade ediyor.⁴⁶⁸

el-‘Allāme el-Ḥillī (ö. 726/1325) icâbi (hayatın içinde olan) ihtilâf ve sebîli (kin ve intikam) ihtilâf olmak üzere iki çeşit ihtilâftan bahseder. O ayrılığın yerine birliğin olması gerektiğini bunun dini bir emir olduğunu ifade eder. İnsanların farklı ictihada dayanarak ayrıldıklarını ve böylece mezhepler arası taassup, tartışma ve nizaların meydana geldiğini ifade eder. Bu tür ihtilâfın bertaraf edilebilmesi için peygamberlerden sonra müracat edilebilecek bir halifenin olması gerektiğini ifade eder. Akabinde Şeyh Şadūk’un naklettiği ‘ihtilâf rivayeti’ni isnadında bir farklılık ile rivayet eder, o farklılık olarak Muḥammed b. Ebī ‘Abdullāh el-Kūfī yerine Ebī Hüseyin Muḥammed b. Ca‘fer el-Esedī ismini zikreder, bunun haricinde isnad ve rivayette bir farklılık yoktur.⁴⁶⁹ Bu isnadı el-Ḥurr el-‘Amilī (ö. 1104/1693) de eserinde kullanmaktadır. Ve o ‘ihtilâf rivayeti’ni ‘hüküm ve fetvâ hususunda rivayetin imâma dayandırılması’ başlığı altında onuncu hadis olarak rivayet etmektedir.⁴⁷⁰

‘Ali b. Yūnus ‘Āmilī (ö. 877/1472) eserinde ‘ihtilâf rivayeti’ni dört mezhep imamının vermiş olduğu ictihatların hata olduğu başlığı altında ele almaktadır. ‘Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim,’⁴⁷¹ ayeti nazil olmasına rağmen dini konularda hüküm vermekte olduklarından dolayı onları zemmetmektedir. Daha sonra ihtilâf hakkında Şeyh Şadūk’un görüşlerine yer vermektedir.⁴⁷²

İbn Ebī Cumhūr el-Aḥsā’ī (ö. 909/1504) ‘*Avâlî el-Le’âlî* dini adabı kapsayan hadisler başlığı altında rivayeti 137. hadis olarak nakleder ve herhangi bir açıklama yapmaz. Eserin şerhini yapan ise bu rivayet hakkında sünni kaynaklardan ictihatın cevazlığı, dini hükümlerde

⁴⁶⁸ *Kenzu'l-Fevā'id*, s. 298-300.

⁴⁶⁹ *er-Risāletu's-Sa'adiyye*, s. 30-33.

⁴⁷⁰ *Vesāilu's-Şi'a*, XXVII, 140-141.

⁴⁷¹ Maide 5/3.

⁴⁷² *eş-Şirātu'l-Mustekīm*, III, 181.

ihtilâf, Aşhâb el-Ḥadîṣ'in mevzu görüp kıyası eleştirmesi ve Şeyh Şadûk'un rivayeti ve yorumu gibi bir çok bilgi vermiştir.⁴⁷³

Muştafâ el-Ḥumeynî (ö. 1397/1977) *Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm* adlı eserinde 'ihtilâf rivayeti'ni 'Çoğul ve tekil olması hasebiyle vasıfların ihtilâfı' başlığı altında nakletmektedir. "Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıklarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır,"⁴⁷⁴ ayetinde geçen karanlık, gök gürültüsü ve şimşek ifadelerini tahlil eder ve nakillerde bulunur. Daha sonra ayette geçen *yec 'alûn* ifadesinin müphem olduğu için kime raci olduğu hakkında ihtilâf edildiğini aktarır. Ardından ihtilâfın fikrî ve ilmî zenginlik olduğunu onun sayesinde ders halkaları, üniversiteler oluştuğunu, ebedi ilmî bir hayata vesile olduğu ve ictihad, amel, düşüncenin sütunlarını teşkil ettiğini ifade eder ve akabinde 'ihtilâf rivayeti'ni nakleder.⁴⁷⁵

'Ali el-Ḥuseyin el-Milânî (ö. 2012) 'ihtilâf rivayeti'ni 'Sahâbenin adaleti' başlığı altında zikreder. O 'ashâbım yıldız gibidir' 'ashâbımın ihtilâfı sizin için rahmettir' 'Benim ve benden sonraki râşid halifelerin sünnetine uyun' ve 'ümmetimin ihtilâfı rahmettir' gibi rivayetlerinin yekûnunun mevzu olduğundan dolayı bazı alimlerin sahâbenin adaleti hakkında tartışıklarını ifade eder, akabinden bu görüşlere dayanılarak her sahabenin adaletli olacağını söylenilmeyeceğini belirtir.⁴⁷⁶

Hâmid Ḥifnî Dâvud eserinde 'ihtilâf rivayeti'ne yeni bir yorum katar. Ona göre ümmetin ortak paydası olan tevhid, nübüvvet ve mead haricinde ihtilâfın olabileceğini ve fırka-i nâciyenin Ehl-i İtidal olduğunu ifade eder.⁴⁷⁷

Muḥammed et-Ticânî 'Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ile İmâmiyye Şîa'a nazarında Sünnet-i Seniyye' başlığı altında 'ihtilâf rivayeti'ni değerlendirmektedir. O birlik ve beraberliği

⁴⁷³ 'Avâli el-Le'âlî, I, 286.

⁴⁷⁴ Bakara 2/19.

⁴⁷⁵ *Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm*, IV, 180-184.

⁴⁷⁶ *el-İmâma fî Ehemmi'l-Kutubi'l-Kelâmiyye*, s. 489-501.

⁴⁷⁷ *Nazarât fî'l-Kutubi'l-Ḥâlîde*, s. 51-58.

öğütleyen ayet ve hadisleri zikrettikten sonra ihtilâf hadisini ve ona benzer rivayetleri dört mezhep arası ictehad farklılığı gibi yorumlayanların aksine İmam Ca'fer eş-Şâdık'ın tefsirine göre yapıldığında daha doğru olduğunu ifade eder.⁴⁷⁸

'Ali eş-Şehristânî eserinin mukaddimesinde 'ihtilâf rivayeti' hakkında asıl olanın birlik ve beraberlik olduğunu söyler, akabinde şeriata ve vâsiye uyulmasını ifade eder.⁴⁷⁹

Şîî literatürde 'ihtilâf rivayeti'nin ve ihtilafın mahiyeti etrafında yapılan yorum ve değerlendirmelerin ekseriyetle el-Fağl b. Şâzân el-Ezdî'ye ve Şeyh Şadük'a dayandığını görmekteyiz. Burada hem görüşlerin bu iki müellife dayandırılması hem de Şîî kaynaklar arasında ihtilaf rivayetine yer veren ilk eserler olması hasebiyle öncelikli olarak bu iki müellifin görüşlerini tafsilî olarak değerlendireceğiz. Daha sonra gerek ihtilaf rivayetini reddedenleri veya el-Fağl b. Şâzân ve Şeyh Şadük'u takip eden yaklaşımda farklı görüşlere sahip olan Şii müellifleri değerlendireceğiz.

el-Fağl b. Şâzân Sünnî kabulün aksine hüküm yetkisinin hakkın yani Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen *vasî*lerin uhdesinde olduğu görüşündedir ve ihtilaf rivayetini de bu bağlamda yorumlamaya çalışmaktadır. Dikkatimizi çeken diğer bir husus el-Fağl b. Şâzân el-Ezdî'nin İslam düşüncesini Şîa ve *el-Cemâ'a* olarak iki sınıfa ayırmasıdır. Bunu yaparken de kendilerini herkesin benimsediği *el-Cemâ'a*'ya nisbet etmeyip aksine kendilerin azınlıkta olduğunu ifade eder. O bunu "Fakat insanların çoğu bilmiyorlar,"⁴⁸⁰ "Fakat insanların çoğu şükretmezler,"⁴⁸¹ "Çoğu akli ermeyen kimselerdir,"⁴⁸² ve "Onların çoğu iman etmez"⁴⁸³ gibi ayetler ile çoğunluğun Kur'ân'da zemmedildiğini istinbat eder ve bunun mefhumu muhalifi olan azınlığın (ki bu durumda bunun şîa olduğu anlaşılmakta) hidayet üzere olduğunu ifade

⁴⁷⁸ *Li-Eküne me'a's-Şâdikîn*, s. 15-22, 126.

⁴⁷⁹ *Vudû' en-Nebî*, II, 7-14.

⁴⁸⁰ el-Arâf 7/187.

⁴⁸¹ Yûsuf 12/38.

⁴⁸² Hucurât 49/4; Maide 5/103.

⁴⁸³ Bakara 2/100.

eder.⁴⁸⁴ “Diğerleri” olarak tarif ettiği *el-Cehmiyye*, *el-Mu‘tezile*, *el-Cebriyye*, *Aşhâb el-Hadîs*, *el-Mürci‘e*, *el-Havâric*, *Ehl-i Hicâz* ve *Ehl-i ‘Irâk* mezhepleri *el-Cemâ‘a* olarak isimlendirmesi onların biraz önce de ifade ettiğimiz gibi dalâlet içinde olduklarını, bundan mütevellit fırka-i nâciye’nin kendilerinin olduğu düşüncesi olmuş olabilir.

Bu fikrin arkasında Şîa’nın imâmet doktrininin yattığı aşikardır. Kırtas hâdisesi ve hemen akabinden cereyan eden Sakîfe olayı olarak bilinen halifenin kim olacağı ve kimin hakkı olduğu tartışmaları hem siyasi hem de dinî açıdan Şîa’yı Sünnî düşünceden ayırıştırıran en önemli kırılma noktasını teşkil etmektedir. Daha sonra bu zeminde geliştirilen Şîa’nın İmâmet ve *vasî* anlayışından ötürü Şîi alimler fikrî ihtilâfin ya karşısında olmuş, ya ihtilaf rivayetinde kastedilen ihtilafî ulemanın ilim için farklı beldelere dağılmaları şeklinde anlamış ya da meşru olan ihtilafî Ehl-i beyt’e ve daha sonra gelen İmâm’lara has kılmışlardır.

Şeyh Şadük’un rivayetinde de gördüğümüz gibi Sünnî kaynakların ‘görüş farklılığı, hırfet, zanâat, mertebe, makam’ gibi yorumladıkları ihtilâfî, fikrî ve ictihadî ihtilaf olarak yorumlamayıp mekansal farklılık ile açıklamaktadır.

Şîa’nın görüşlerini temsil eden ve sözünden çıkmadıkları masum imamları olmasına rağmen bu rivayeti, her ne kadar da farklı anlam yükleseler de, kaynaklarında barındırmaları oldukça mânidardır. Bu durum rivayetin sadece Sünnî kaynaklarda önem teşkil etmediğini bilakis bir önceki eserde de belirttiğimiz gibi ‘ihtilâf rivayeti’nin ilk defa Şîi eserde rivayet edilmiş olması ve aynı zamanda kutub-i erba‘a müellifi tarafında da eserinde zikredilmesi Şîi kaynaklarda oldukça yaygın ve şöhretli olduğunu göstermektedir.

---

⁴⁸⁴ *el-İdâh*, s. 125-128.

3. Diğer Kaynaklarda “İhtilâf Rivayeti”nin Kullanımı ve Tahlili

Buraya kadar sünnî ve şîî kaynaklarda “ihtilâf rivayeti”nin kullanımı ve tahlilini yaptık. Bu bölümde “ihtilâf rivayeti”nin mu‘tezilî ve zeydî kaynaklarda nasıl geçtiğini göstermeye çalışacağız. Burada hemen şunu ifade edelim ki mu‘tezilî ve zeydî kaynaklarda “ihtilâf rivayeti” tespit edebildiğimiz kadarıyla sünnî ve şîî kaynaklarda olduğu kadar fazla rivayet edilmemiştir.

Araştırmamız neticesinde mu‘tezilî kaynaklarda “ihtilaf rivayeti”ni tespit edemedik. Fakat ikincil kaynaklardan mu‘tezilî ekole sahip âlimlerin bu konu hakkında nasıl düşündüklerini tespit ettik. el-Ḥattâbî’nin bizlere naklettiği habere göre İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850) ve el-Câhız (ö. 255/869) “ihtilâf rivayeti”ni “eğer ihtilâf rahmet olsa idi ittifak azab olurdu” ifadeleri ile aslı olmadığını ifade etmişler. Hatta İshâk el-Mevşilî eserinde ihtilâf’ın rahmet oluşu Hz. Peygamber zamanına has bir olgu olduğunu, sahabe’nin ihtilâfa düştükleri hususu Hz. Peygambere arz ederek ihtilâfı giderdiklerini ifade eder ve Hz. Peygamberin vefaatiyle ihtilâfa farklı manalar yüklendiğini söyler.⁴⁸⁵

Zeydî âlimi eş-Şan‘ânî (ö. 1182/1768) *et-Tahrîr li İdāhi Me‘ânî’t-Teysîr* adlı eserinde İmam Mâlik’in menakıbı adı altında, halife Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795)’in arasında geçen malum diyalog esnasında “ihtilâf rivayeti”ne yer vermektedir. Burada rivayetin şerhini yaparken bu rivayetin aslı olmadığını, Kur’an ve sünnete aykırı olduğunu ifade ediyor⁴⁸⁶ ve daha fazla bilgi için *et-Tenvîru Şerhu’l-Câmi ‘i’s-Şağîr* adlı eserine yönlendiriyor. Bu eserde ihtilâfın her türlüşünün Kur’an ve sünnet tarafından zemmedildiğini, dinî ve dünyevî hiçbir fayda sağlamadığını ifade eder.⁴⁸⁷

Netice itibari ile tespit edebildiğimiz doğrudan veya dolaylı olarak mu‘tezilî ve zeydî kaynaklarda “ihtilâf rivayeti” kabul edilmemektedir. Dolayısıyla sünnî ve şîî kaynaklarda

⁴⁸⁵ bknz. s. 68-69.

⁴⁸⁶ *et-Tahrîr li İdāhi Me‘ânî’t-Teysîr*, I, 93-96, 117-118.

⁴⁸⁷ *et-Tenvîru Şerhu’l-Câmi ‘i’s-Şağîr*, I, 66-67, 448-451.

müsbet olarak algılanan ve yorumlanan bu rivayet, bu iki literatür haricindeki kaynaklarda Kur'ân ve sünnet'in buyruğuna ters olması hasebiyle zemmedilmekte veya en azından ihtilâfın rahmet oluşu sadece Hz. Peygamberin dönemi ile sınırlanmaktadır.

4. Modern Dönemde “İhtilâf Rivayeti”nin Kullanımı ve Tahlili

4.1. Türkiye’de İhtilâf Rivayetine Yaklaşımlar

Türkiyede “ihtilâf rivayeti” hakkında yapılan çalışmalar genel itibari ile bir kitap veya bir makale içersinde bir iki paragrafta izah edilmeye çalışılmıştır. Türkiyede bu konu hakkında müstakil bir çalışma yapan sadece Halil İbrahim Kutlay bulunmaktadır. O 2004 yılında yayınlanan *Hadis tetkikleri dergisin*'de arapca olarak *Kaşfu'l-Ğumme bi-tahrîc hadîs 'İhtilâfu ummetî rahmetun'* adlı makalede bu konyu ele almaktadır. Kutlay bu çalışmada referans olarak sadece sünni literatürü baz almakta ve bu literatür içersinde rivayetin nasıl değerlendirildiğini izah etmekle yetinir.⁴⁸⁸ Abdulkerim Zeydan “Hilaf İlmî ve İslâm Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri” adlı makalesinde “ihtilaf rivayeti” hakkında “isnadı olmadığından dolayı sahih kabul edilmediğini fakat ümmet'in özelinde bu rivayetin rahmet olarak ifade edildiğini” söylemektedir. Rahmet'in daha ziyade müctehidlerin bir icthadı sonucunda meydana gelebileceğini ileri sürer ve bunu ‘icthadında isabet edenin iki, isabet etmeyenin bir ecir alacağı’ rivayetiyle desteklemektedir.⁴⁸⁹ Tuğba Recber ‘İslâm’da İhtilâfın Sebepleri ve Çeşitleri’ adlı makalede ihtilâfın itikadî konular dışında amelî alanda rahmet olacağını

⁴⁸⁸ Halil İbrahim Kutlay, *Kaşfu'l-Ğumme bi-tahrîc hadîs 'İhtilâfu ummetî rahmetun'*, Hadis Tetkikleri Dergisi/Jornal of Hadith Studies, 2004, c. II, s. 81-104.

⁴⁸⁹ Abdulkerim Zeydan, “Hilaf İlmî ve İslâm Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri”, çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İllâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas (1999), Sayı: 3, s. 283.

söylemiştir. Nitekim tek bir düşünce ve görüşün sünnetullah'a aykırı olacağını da dile getirmiştir. Hatta ihtilafta rahmet'in islam kültürünün gelişmesine büyük katkı sağladığını ve ilmî düşünce'nin geliştiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁰ Ali Toksarı 'İslâm'da İhtilâfın Yeri' adlı makalede muhaddislerin bu rivâyeti hadis olarak değerlendirmedini, senedi'nin sahih olmadığını ifade eder. Bununla beraber sahabe her zaman ittifaktan yana oldukları ve ihtilaftan uzak durduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda müellif ihtilafın belli alanlarda caiz olduğunu söylese de bu habere dayanarak rahmet olduğunu söylemenin mümkün olmadığını vurgulamıştır.⁴⁹¹

Halil Aldemir 'Kur'ân'ı Kerime göre İhtilaf "ihtilaf rivayeti"ni insan tabiyatıyla bağdaştırır, düşünce ve tercih farklılıklarının insanlar arasında mevcut olan kültür ve bilgi zenginliği olduğunu söyler. Ve bunun toplumun farklı ihtiyaçlarının karşılanması için bir zemin olarak görüldüğünü ifade eder. Bu bağlamda onlar ihtilâfı, insanların ilgi alanlarındaki farklılıkları olarak almış ve bu farklılıkların sayesinde insanlar değişik alanlarda faaliyet gösterebilmiştir.⁴⁹²

Burada "ihtilaf rivayeti" hakkında üstte zikrettiğimiz değerlendirmelerden farklı bir değerlendirme olmadığı için bu kadarıyla yetineceğiz. Türkiye'de yapılan çalışmalar öz itibari ile "ihtilaf rivayetin" furu' konularında müctehidlerin bir ichtihadı sonucunda rahmete dönüşebileceğini ifade etmektedirler.

---

⁴⁹⁰ Tuğba Reçber, "İslâm'da İhtilâfın Sebepleri ve Çeşitleri", *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun (2017), Sayı: 4, s. 81.

⁴⁹¹ Ali Toksarı, "İslâm'da İhtilâfın Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri (1987), Sayı: 4, s. 297.

⁴⁹² Aldemir, a.g.e., s. 272.

4.2.Arap-İslam Dünyasında İhtilâf Rivayetine Yaklaşımlar

Arap dünyasında yine spesifik olarak “ihtilaf rivayeti” hakkında yapılmış sadece bir eser bulunmaktadır, diğer çalışmalar Türkiye’de de olduğu gibi fikhî başlıklar altında bir iki paragrafta olumlu ihtilaftan bahsedilmektedir. “ihtilaf rivayeti” hakkında müstakil bir çalışma olarak sadece Su’ud b. ‘Abdullâh el-Funaysân, *Hadîsu İhtilâfu Ummetî Rahmetun: Rivayeten ve Dirayeten* adlı eser vardır. O bu çalışmada “ihtilaf rivayeti” sünni kaynaklarda nasıl değerlendirildiğini tahlil eder. Bununla beraber bazı rivayetler ışığında bu rivayetin aslı olduğunu delillendirmeyi çalışır.⁴⁹³

Albânî (ö. 1999) “ihtilaf rivayeti”nin asılsız ve batıl olduğunu zikreder ve bu rivayeti kullananların aslında mezhepleri delil olarak göstermek için zikrettiğini söylemektedir. Albânî namaz örneğinden yola çıkarak, mezheplerin hadis öğretisinin aksine davrandıklarını, mezheplere uyanların sanki farklı bir din algısında olduklarını ve mescitlerde bulunan dört farklı mihrablarında bu yanlış anlayışı desteklediğini vurgulamaktadır.⁴⁹⁴ Albânî ayrıca bu rivayeti desteklemek için “ihtilafın rahmet olmasının, ümmet için genişlik ve ferahlık olduğu” sözü ile kuvvetlendirmeye çalıştıklarını söylemektedir. Bu rivayetin Hud suresi 118-119. ayette geçen “Rabbin dileyseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilâf içinde olacaklardır, rabbinin esirgedikleri müstesna; zaten O insanları buna uygun yaratmıştır. Böylece rabbinin, Andolsun ki cehennem hem insanlar hem cinlerle dolduracağım, sözü yerini bulmuş oldu” buyruğuna ters düştüğünü ifade etmektedir.⁴⁹⁵ İbn Bâz (ö. 1999)’da bu rivayetin hadis olmadığını, icmanın daha güzel ve daha faziletli olduğunu da vurgular ve “ihtilaf rivayetin” seleften bazılarının kelamı olabileceğini söyler.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Su’ud b. ‘Abdullâh el-Funaysân, *Hadîsu İhtilâfu Ummetî Rahmetun: Rivayeten ve Dirayeten*, er-Riyâd, Maktabatü’r-Ruşd 1420/1999, s. 14-16.

⁴⁹⁴ Şādî b. Muḥammad b. Sâlim Âl Nu’mân, *Ġāmi’ Turās al-‘Allāmat al-‘Albānî fî al-Manḥağ wa al-aḥdās al-Kubrā*, (San’ā: Markaz Nu’mân, 2011/1432), II, 390.

⁴⁹⁵ Şādî b. Muḥammad b. Sâlim Âl Nu’mân, *Ġāmi’ Turās al-‘Allāmat al-‘Albānî fî al-Manḥağ wa al-aḥdās al-Kubrā*, (San’ā: Markaz Nu’mân, 2011/1432), II, 392.

⁴⁹⁶ ‘Abd al-‘Azîz b. ‘Abd al-Allāh b. ‘Abd ar-Raḥmân b. Bâz, *Meğmū’atu Fatāwā we Makālât Mutanawwi’a*, (y.y.: Ri’āsatı idārat al-buḥūs al-‘ilmiyye, ts.) VI, 300.

Yūsuf el-Ḳaradāwī İbn Bāz ve Albānī'nin aksine bir görüş sergilemiştir. O'na göre her ne kadar bu rivayetin sahih bir senedi olmasada, mana olarak sahih olduğunu ifade eder. el-Ḳaradāwī bu ihtilâfları amelî alanda kullanılabileceğini söyler.⁴⁹⁷ Cemâleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914) bazı müfessirlerin *ihtilâfu ummeti rahmetun* rivayetini eserlerinde kullandıklarını, bu hadis hakkında bir isnadın bilinmediğini, bazı muhakkiklerin bu rivayetin Kur'ân'a ve sünnete muhalif olduğunu söylediklerini ifade eder. Muhakkiklerin delil olarak Hûd sûresi 118-119. ayeti⁴⁹⁸ ve 'İhtilâf etmeyin! Yoksa kalpleriniz de ihtilâfa düşer!'⁴⁹⁹ hadisini delil olarak gösterdiklerini ifade eder. Akabinde ittifakın hilaf'dan daha hayırlı olduğu görüşünü bildirir.⁵⁰⁰ Saîd Havvâ (ö. 1409/1988) Âl-i İmran suresi 105. Ayetin⁵⁰¹ tefsirinde el-Âlūsî'nin görüşlerine yer verir. el-Âlūsî ihtilâfın çeşitlerinden bahsettiğini ve furu'da yapılan ihtilâfın caiz olduğu görüşünde olduğunu bunu desteklemek için 'ashabımın ihtilâfı rahmettir' rivayetini ve Ḳâsim b. Muḥammed'in (ö. 107/725) "Ashâb-ı Muahammed (s.a.v.)'in ihtilâfı kulları için Allah Teâla'dan gelen rahmettir,"⁵⁰² naklettiğini ifade eder. Saîd Havvâ Hz. Peygamber'in 'ashabımın ihtilâfı rahmettir' ifadesinin müctehid alimler özelinde anlaşılması gerektiğini ifade eder.⁵⁰³ el-Kettânî (ö. 1382/1962) mütekaddimûn alimlerin "ihtilâf rivayeti"ni eserlerinde pekçok defa naklettiklerinden dolayı şöhret bulduğunu ifade eder. Rivayeti kullanan bazı eser sahiblerinin ihtilâfın ilimlerde murad edildiğini bazılarının ise kelimada, diğerlerin ise *hurfette* murad edildiğini söylemektedir.⁵⁰⁴

Netice olarak Arap dünyasında "ihtilâf rivayeti" hakkında iki görüş olduğunu görmekteyiz. Günümüz selefilîği görüşleri ile temsil eden Albānî ve İbn Bāz ihtilâfın

⁴⁹⁷ Yusuf el-Karadâwî, *İhtilâf ve Tefrikalar Karşısında İslami Tavrı*, çev. Ersan Urcan (İstanbul: Nidâ, 2018) 59.

⁴⁹⁸ "Rabbın dileseydi insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna."

⁴⁹⁹ bkz. "Hadislerde İhtilâf" bölümü.

⁵⁰⁰ Cemâleddin el-Kâsimî, *Meḥâsinü't-te'vîl*, II, s. 379-380.

⁵⁰¹ "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır."

⁵⁰² «الفاسم بن محمد قال: «اختلاف أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم رحمة لعباد الله تعالى»

⁵⁰³ *el-Esâs fî't-Tefsîr*, s. 856.

⁵⁰⁴ *et-Terâtibü'l-idâriyye*, II, 8.

hiçbirşekilde kabul edilmeyeceğini ifad ederler. Bununla beraber sünni ekole mensup olan diğer grup ise klasik sünni görüşü temsil etmekte ve furu'da ihtilafın caiz olduğunu söylerler.

4.3.Batı Dünyasında İhtilaf Rivayetine Yaklaşımlar

İslam literatüründe klasik ve modern çalışmalarda “ihtilaf rivayeti”nin tahlilinden sonra bu aşamada batı dünyasının “ihtilaf rivayeti” ile ilgili çalışmalarını değerlendireceğiz. Bu çalışmada daha çok Almanca olarak yazılmış eserlerden istifade ettik. Batı literatüründe “ihtilâf rivayeti”ni barındıran on eser tespit ettik, bunları tahlil ederken müelliflerin vefât tarihine göre değerlendireceğiz.

Tespit edebildiğimiz en erken eser İgnaz Goldziher'in (ö. 1921) *Die Zāhiriten – Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte* adlı eseridir. Goldziher burada ilk önce İslam hukukunun cevazlığını toplum içinde ileri süren kıyasçılar ile reycilerin bu hususta farklı ayetlere göndermelerde bulunduğunu belirtir. Onlar için en önemli ayetlerden biri en-Nisa 4/85⁵⁰⁵ olup, bu ayet onlar için bir koz olarak diğerlerine istinbat edinmenin önemi böylece göstermektedir. Akabinde el-Beydāvī'nin 'Ey basiret sahipleri ibret alın'⁵⁰⁶ ayetinin kıyas için en önemli delil teşkil ettiğini ve fikhın bir parçası olduğunu ifade ettiğini açıklar. Daha sonra belli bir sistematik içinde dört fikhî mezhebi bir ayet içinde toplayıp etkinleştirdiklerini: “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin (Allah'ın vahyi olan Kur'âna). Peygamber'e itaat edin (sünnete) ve sizden olan *Ulū'l-Emr'e* de (İmâmların icma ettiklerine). Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin (Kuran ve

⁵⁰⁵ “Kim güzel bir (işte) aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir (işte) aracılık ederse ona da o kötülükten bir pay vardır. Allah'ın her şeye gücü yeter.”

⁵⁰⁶ El-Mucâdele 59/2.

sünnettini vermiş olduğu hükümlere dayanarak kıyası kullanın). Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.⁵⁰⁷ Bu sistemi kabul edenlerle beraber, tabii olarak İbn Hızım gibi ayetler ile karşı çıkanların da olduğunu söylüyor, fakat toplumun çoğunun bu sistemi benimsediğini ifade ediyor. Daha sonra bu durumun ihtilâfı zemmedeceği yere teşvik ettiğini ifade eder ve bu ihtilâfın neticesinden mezheplerin oluştuğunu söyler. Mezheplerin olaylara farklı bakmasının İslam geleneğinde eski ve yaygınlık kazanmış bir ilkeyi dile getirdiğini belirtir bu ilke ‘ümmetimin ihtilâfı rahmettir’ hadisidir. Ayrıca, bu rivayetin fikrî gücünü daha fazla göstermek için otoriteler tarafından bazı rivayetler nakledildiğini ifade eder. Bunlardan Hârûn er-Reşid (ö. 193/809) ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795)’in arasında geçen malum rivayete ve Buhari ve Müslimin rivayetleri ile ‘Kırtas’ olayına yer verir. Birinci rivayet için her beldenin farklı rivayetler neticesinde farklı hükümlerin zuhur edeceğini, bunun ise rahmet olarak algılandığını söyler. İkinci rivayet için ise el-Ḥattâbî (ö. 388/998)’nin bu rivayet hakkındaki görüşüne yer verir⁵⁰⁸ ve bu görüşün benimsendiğini ifade eder. Akabinde “Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilâfa devam edeceklerdir⁵⁰⁹” ayetini verir ve bu ayetin aslında ihtilâfın menfî bir şey olduğunu ifade ettiğini bununla beraber Hz. Ali’nin ihtilâfı zemmeden bir sözünü de nakleder. Goldziher bu iki zıt görüşün İslam tarihinin en kadîm rekabeti içerisinde olduğunu ve her birinin kendi görüşlerini otoriter kılabilmek uğruna görüşlerini şer’ileştirdiklerini söyler. Goldziher bu açıklamalardan sonra ‘ihtilâf rivayeti’nin menşei olarak *Aşhâb el-Kıyâs*’ı işaret eder. Ve yine bu ekolün kelâmî bir görüşün altında farklı mezheplerin toplanılabileceğini benimsediğini ifade eder. İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850), Ebû l-Huzeyl el-‘Allâf (ö. 235/849-50), el-Câhiz (ö. 255/869), İbn Hızım (ö. 456/1064) ve el-Buḥârî (ö. 256/870) gibi âlimlerin ihtilâfa karşı çıkıp icmaı tercih etmişlerdir. Fakat ihtilâfı destekleyenler bunları sahâbeye kadar nisbet etmişlerdir, böylece daha fazla otoriterlik kazanmışlardır. Goldziher ihtilâfı teşvik eden rivayetlerin karşıtları ve taşıyıcıları tarafından sözkonusu rivayetlerin sahih

⁵⁰⁷ En-Nisâ 4/59.

⁵⁰⁸ Bkz., Hadis literatürü’nün tahlili bölümü.

⁵⁰⁹ Hüd 11/118 vd.

olmadığını bilindiklerini fakat sahâbeye nisbet ederek ve bazı sahih rivayetler örnek göstererek şöhret kazandıklarını söyler.⁵¹⁰

Wensinck (ö. 1939) *The Muslim Creed* adlı eserinde Ebū Ḥanīfe (ö. 150/767)'nin *el-Fıkh el-Ekber* adlı eserinin iki nüshasından bahsediyor. O, Ebū Muṭî' el-Belḫī (ö. 199/814)'nin râvisi olduğu nüshaya *el-Fıkh el-Ekber I*, Ḥammād b. Ebū Ḥanīfe'nin râvisi olduğu nüshaya ise *el-Fıkh el-Ekber II* adını vermektedir. O, bazı maddelerin birinde olup diğerinde olmadığını ifade eder. Wensinck 'ihtilâf rivayeti'ne *el-Fıkh el-Ekber I* nüshasını tahlil ederken değinmektedir. Wensinck Ebū Ḥanīfe'nin *el-Fıkh el-Ekber I*'den on inanç esası çıktığını ifade eder ve bunları sıralar. Sıraladığı bu on inanç esaslarından yedincisinin ihtilâf hususu⁵¹¹ olduğunu ifade eder. Wensinck yedinci inanç esası olan ihtilâf hususunun daha önce birçok defa görüldüğü gibi burada da bir grup tarafından benimsenen inanç esasının (görüşün) hadisleştirildiğini ifade eder. O, Ebū Ḥanīfe'nin eserinde geçen bu ifadeden sonra ihtilâfın olumlu bir mâna kazandığını muteber hadis kaynağında yer edinmese de diğer hadis kaynaklarında yer edindiğini söyler. Wensinck ihtilâfın Ebū Ḥanīfe'den önce herkes tarafından olumsuz algılandığını, bunun akılcılığın (rasyonalizmin) ilk evresi olarak tanımlanan akidevî konuların tartışılmasından dolayı nehy edildiğini belirtir ve muteber hadis kaynaklarından şu rivayetlere yer verir. "Herhangi bir konuyu size emredip yasaklamadığım sürece, siz de beni kendi halime bırakınız. Sizden önceki ümmetleri çok sual sormaları ve peygamberlerine karşı münakaşaya dalmaları helâk etti. Size herhangi bir şeyi yasakladığım zaman ondan kesinlikle sakınınız, bir şeyi emrettiğimde de onu, gücünüz yettiği ölçüde yerine getiriniz."⁵¹² Abdullah b. 'Umer Kur'an ayeti hakkında tartışan iki adamı işiten Hz. Peygamberi şöyle anlatır: 'Bir gün erkenden Rasûlullah'ın yanına gittim. O sırada Rasûlullah (s) bir ayet hakkında ihtilâfa düşen iki kişinin seslerini işitti. Hemen Rasûlullah bizim yanımıza çıkıp geldi. Yüzünde öfke olduğu

⁵¹⁰ *Die Zāhiriten – Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte*, s. 89-109.

⁵¹¹ قَالَ أَبُو مُطِيعٍ قُلْتُ فَأَخْبِرْنِي عَنْ أَفْضَلِ الْفِئَةِ قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ إِنْ يَتَعَلَّمُ الرَّجُلُ الْإِيمَانَ بِاللَّهِ تَعَالَى وَالشَّرَائِعَ وَالسُّنَنَ وَالْحُدُودَ وَالْخُلُوفَ وَالْأُمَّمَةَ وَاتِّفَاقَهَا
Ebū Ḥanīfe, *el-Fıkh el-Ekber*, s. 82.

⁵¹² el-Buḥârî, *es-Şaḥîḥ*, IX, 94; Muslim, *es-Şaḥîḥ*, III, 582; Muslim, *es-Şaḥîḥ*, VI, 185; İbn Mâce, *es-Sünen*, I, 179; en-Nesâ'î, *es-Sünen*, V, 7.

anlaşılyordu: “Sizden önceki (millet)ler ancak kitapta ihtilâfa düşmeleri sebebiyle helak olmuşlardır” buyurdu. Bir diğer örnek olarak şu rivayeti verir: Rasûlullah (s) bir gün sabah namazından sonra son derece tesirli bir vâ’z verdi de bu vâ’zın tesirinden gözler yaşardı kalpler ürperdi ashâptan bir kişi: “Bu öğütler vedalaşan bir kimsenin öğütleri gibidir o halde bize neyi tavsiye ederseniz Ey Allah’ın Rasûlü!” dedi. Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: “Allah’a karşı her zaman ve her zeminde sorumluluk bilinci içerisinde olmayı Allah’tan gelen her şeyi dinleyip itaat etmeyi idareciniz durumunda olan kimse Habeşli bir köle bile olsa onu bile dinleyip itaat ediniz. İçinizde yaşayacak olanlar benden sonra pek çok ayrılık ve anlaşmazlıklara şahit olacaklardır. Dinde yeri olmayan fakat dindenmiş gibi gösterilmeye çalışan şeylerden sakınıp uzak durunuz çünkü onlar sapıklıktır. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa benim sünnetime ve doğru yolda olan Hülefâ-i Raşîdin sünnetine sıkıca sarılsın. Bu yolda sabredip dışinizi sıkınız.”

Wensinck ihtilâf kavramının rahmet ve genişlik manası kazanmasının diğer mimarı olarak sözcüğün üçüncül anlamını kullanıp fâkihlerin görüş farklılığı anlamına gelen *İhtilâf el-Fukahâ*’ ifadesini kullanan imâm Şâfi‘î’nin (ö. 204/820) olduğunu ifade eder. İhtilâfın mahiyeti hakkında bu son kullanımın zihinlerde yer edindiğini söyler. Fakat bununla beraber hem bu dönemden önce akıllarda yer edinen hem de Kur’an ve muteber hadis kaynaklarında ifade edilen ihtilâf unutulmamıştı. Bu sebepten dolayı Wensinck ‘Alî l-Ķārî’nin şu sözleri ile tarih boyunca ihtilâf hakkında zihinlerde oluşan yaklaşımı vermektedir. el-Ķārî şöyle der: “Fıkhî konularda ihtilâf rahmettir, fakat itikadî konularda dalâlet ve bidattir.”⁵¹³ Wensinck iki nüshanın ve Ebû Ħanîfe’nin diğer eserlerinin tahlilinden sonra *el-Fıkh el-Ekber I* nüshasını Ebû Ħanîfe’nin bir çok rivayetini barındırmakla beraber yedinci maddenin yani ihtilâf hususunun onun sözü olamayacağı kanatının daha büyük olduğunu ifade eder.⁵¹⁴

Wilferd Madelung (d. 1930), *Der İmam al-Qāsim ibn İbrāhīm und die Glaubenslehre der Zaiditen* adlı eserinde ‘ihtilâf rivayeti’ hakkında görüşünü Wensinck’e dayandırmaktadır, zeyl

⁵¹³ *The Muslim Creed*, s. 104, 112-113.

⁵¹⁴ *The Muslim Creed*, s. 123.

olarak o bu rivayetin *Ehl el-Hadīs*'e bir cevap olarak ortaya çıktığını ve bu tartışmadan vücut bulduğunu söylemektedir.⁵¹⁵

Rudi Paret (ö. 1983), *Innereislamischer Pluralismus* adlı eserinde İslam dünyasında 'ihtilâf rivayeti'nin temelini Wensick'e dayanarak *el-Fıkh el-Ekber*'e atfedildiğini söyler, fakat bu eserin Ebū Ḥanīfe'nin olup olmadığına dair Wensinck gibi şüphelerinin olduğunu belirtir. O Kur'an ve hadislerde ihtilâfın daima zemmedildiğini ifade eder, bunlar dikkate alındığında ihtilâfın müsbet manada karşılanmaması gerektiğini söyler. Fakat toplum, fırkalara ayrılmamak için ve "O (Allah) dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar"⁵¹⁶ ayetine dayanarak ihtilâfa göz yumdu. Rudi Paret Snouck Hurgronje'a (ö. 1936) dayanarak, insanın tabiat itibari ile zayıf olmasından mütevellit rahmet kelimesine ilginç bir yorum getirir ve el-Bakara 2/178. ayetini⁵¹⁷ örnek göstererek rahmetten muradın Allah Teâla tarafından genişlik ve merhamet olmayıp bir ruhsat ve hoşgörü/göz yumma olarak algılandığını açıklar. Daha sonra Erwin Gräf'ten (ö. 1976) şu alıntıyı yapar: "Sünnîler dediler ki, diğer milletler ihtilâf yüzünden helâk oldular, biz de Allah'ın merhameti ve bağışlaması var iken kimseyi tekfir ve bidatçi olarak itham etmeyelim ve bu olumsuzluğu sevaba (olumluya) çevirip ihtilâfı sevmesek de kabul edelim." Paret Gräf'in bu ifadeleri ile ihtilâfın rahmet oluşu belki de 'ihtilâf rivayeti'nin menşeiini Sünnî doktrine atfetmektedir. Paret rivayetin oluşum tarihi ile ilgili rivayeti İshâk b. İbrâhîm el-Mevşilî (ö. 235/850) ve el-Câhız (ö. 255/869)'ın bildiğinden yola çıkarak Mihne olayı ile tarihlendirilebileceğini söyler. Mihne olayını halife el-Me'mûn'un (ö. 218/833) Bağdat vâlisi İshâk b. İbrâhîm'e yazdığı mektup ile başladığını kabul edersek bu yaklaşık hicri 218'e tekabül etmektedir. Paret 'ihtilâf rivayeti'nin zamanla günümüz mânasını kazandığını ve yerini fıkhıta bulduğunu, bunun yanında kıraatler açısından da mâna kazandığını söylemektedir. İtikadî

⁵¹⁵ *Der İmam al-Qâsim ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, s. 56-58.

⁵¹⁶ Mâide 5/40.

⁵¹⁷ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءِ الْبَيْتِ بِالْإِحْسَانِ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. **Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir.** Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır.

açından ihtilâfın söz konusu olamayacağını rivayetin dört mezhep imamlarında ve yedi kıraat⁵¹⁸ imamlarında benimsenene kadar sosyo-politik bir süreçten geçtiğini ve siyaseten kazananların ayakta kalıp görüşlerinin benimsendiğini ifade eder.⁵¹⁹

Josef van Ess *Kleine Schriften* adlı eserinde ‘ihtilâf rivayeti’ni başta Wensinck’in tespitlerini tahlil ederek başlar, o Wensinck’in *el-Fıkh el-Ekber* araştırmasında bazı hatalar yaptığını söyler ve eleştirilerde bulunur. Wensinck’in yedinci madde olarak saydığı *iẖtilâfu’l-umme raẖmet* ifadesinin yanlış olduğunu sonundaki raẖmet ifadesinin hind nüshasında yorum olarak ve parantez içinde eklendiğini, bu yorumun Wensinck’i etkilediğini belirtir. Daha sonra raẖmet kelimesine değinir ve Rudi Paret’in Allah tarafından hoşgörü/göz yumma (*Nachsicht*)⁵²⁰ yorumunun doğru olabileceğini ifade eder. Bu yorum esas alındığında ise sözün *el-Mürçi*’e arka planlı bir söz olduğu anlaşılıyor ki bunu da *el-Fıkh el-Ekber*’e varsaymamanın mümkün olmadığını söylüyor.⁵²¹

Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra adlı eserinde ‘ihtilâf rivayeti’ni ‘İcmâ ve İhtilâf’ başlığı altında tahlil etmektedir. Van Ess’ e göre Kur’ân’a bakıldığında ihtilâfın zemmedildiği görülebilir ve önceki ümmetlerin helâkının onların ihtilâflarından mütevellit olduğunun müslümanlar tarafından bilinen bir olgu olduğunu bildiklerinden her daim ihtilâftan çekindiklerini, birlik ve beraberlik içinde bulduklarını bu yüzden de hak din üzere olduklarını söylediklerini ifade eder. Sahâbenin Hûd sûresi 118 vd. ayetlerinden hareketle ihtilâfı zemmettiklerini ifade eder. Yine bu sebepten dolayı ilk fikhî mezheplerin pek fazla ihtilâf ile ilgisi yoktu. Fakat müslümanlar arası ilk fitnelerin başlaması ve bundan mütevellit icmâ’nın bozulmasının, bazı müslümanların tekrar eski dinlerine dönmesinin İslam aleminde büyük kaygılara yol açtığını ifade eder. Bu durumu fazilete çevirmek için Medineli tâbî Kâsim b. Muḥammed’in (ö. 107/725) “*İhtilâfu ummeti Muḥammed*

⁵¹⁸ Bkz. Abdülhamit Birşik, *Kıraat*, TDV İslâm Ansiklopedisi’nin 2002 yılında Ankara’da basılan 25. cildinde, s. 426-433.

⁵¹⁹ *Inermuslimischer Pluralismus*, s. 523-529.

⁵²⁰ Christiaan Snouck Hurgronje vertrat die Ansicht, dass hier ursprünglich „ein Zugeständnis von Gott, der menschlichen Schwäche wegen, gemeint“ sei. Rudi Paret: *Inermuslimischer Pluralismus*. In: Ulrich Haarmann und Peter Bachmann (Hrsg.): *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*. Beirut 1979. S. 523–529

⁵²¹ *Kleine Schriften*, s. 749-762.

rahmetun” dediğini Başra’da ise ‘Umer b. ‘Abdulazîz’in (ö. 101/720) “Ashab-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim; eğer onlar ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat olmazdı” dediğini belirtir. Ancak söz konusu ihtilafı sadece fikhî konular bağlamında yorumladıklarını, siyasî ve itikadî konularda bunu gündeme getirmediklerini söyler.

Van Ess ihtilaf ile ilgili yaklaşımın Kur’an’a dayandığını Hûd sûresi 118 ve devamının bir tefsiri bağlamında *وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَرَاؤُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَجِمَ رَبُّكَ* ihtilaf rivayetinin zikredildiğini belirtir. Bundan sonra van Ess ihtilaf rivayetinin menşei konusunda Wensinck’in iddialarını ele alır. O, Wensinck’in iddiasının aksine rivayetin kaynağının *el-Fıkh el-Ekber*’e dayanmadığını, bu eserden önce müslümanların *ihtilāfu aşhābi rasūlillāh rahmetun*⁵²² rivayetini bildiklerini ve bu rivayette yukarıda verilen Kuranî ifadelerden alındığını belirtir.

Van Ess Kurandaki *ümme* ile rivayetteki *ashâb* ifadesinin muhâtabının sahabe olduğunu ve bu rivayetlerden de onların kastedildiğini açıklar. Zaman içinde bu iki rivayetin *ihtilāfu aşhābi rahme* ve *ihtilāfu ummei rahmetun* olarak hadisleştiğini hatta ikinci rivayetin düstur halini aldığını söylemektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi van Ess *rahme* ifadesine dair Paret’in yorumunu benimser. Dolayısıyla asıl olanın birlik beraberlik olduğu fakat ayrılık söz konusu olduğunda ise bir ruhsat olduğunu ve Hûd sûresinin 119. ayetin Allah’ın “merhamet ettikleri” inanlar kısmına girdiklerini dolayısıyla da cehenneme girmeyeceklerini ifade eder. İhtilafın rahmet olduğu algısının ise daha sonradan oluşan bir olgu olduğunu söyler. Fakat bu düşünceyi Mu‘tezilî alimlerin paylaşmadığını ve bu düşünceye karşı çıktıklarını belirtir. İhtilafı onaylayanlar ihtilâfın sadece bir ruhsat olduğunu bildiklerinden mütevellit ve daha önceki ümmetler gibi olmamak için bir kısıtlama gerektiğini biliyordu. Bu sebepten dolayı ihtilâfın önceki ümmetler gibi Kur’an’da olmayıp sahabe ve ondan sonra gelen fikhî mezhepler arası

⁵²² Bkz. Kâsım b. Muhammed’e (ö. 107/725) isnad edilen sözlere.

olarak kısıtlandırıldığını ifade eder. Dolayısıyla rivayetin menşeyini hicri ikinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmektedir.⁵²³

Thomas Bauer (d. 1961) *Die Kultur der Ambiguität – Eine andere Geschichte des Islams* adlı eserinde fikhî ihtilâfın tanımını yaparken Sünnî kaynakta geçen yorumlara benzer bir yorum getirmektedir. O nakledilen verilere göre Kur’ân’da 200-500 ahkâm ayetinin olduğunu ve bunun namaz, hac gibi birçok konularda hüküm verebilmek için sınırlı olduğunu ifade eder. Ahkâm hadisleri ise 800-7000 veri ile İslam dini ve İslam hukukunun teşekkülü için Kur’ân’dan daha çok mâna kazandığını söyler. Akabinde hangi hadis eserlerinin tercih edildiği hakkında bir değerlendirme yapar ve aslında *kutub es-sitte*’nin *eş-Şaḫīḥān* haricindeki diğer hadis kitaplarının muteber (kanonik) olmayan hadis eserleri ile bir farkı olmadığını hatta çoğu zaman bunların diğerlerine tercih edildiğini söyler. Burada Thomas Bauer neden bu denli çok hadis literatürü içerisinde altı eser ile sınırlı kaldığına cevap aramaktadır. O tıpkı kıraat’ın ona hatta yediye kadar düşürülmesindeki sebep ile muteber hadis eserlerini altı ile sınırlamanın aynı nedenden olduğunu ifade eder. O bu denli zengin fakat kompleks bir literatürün elle tutulur bir yapıya indirgenmesi gerektiği yorumunda bulunur. Daha sonra eski dönemde asıl olan icihadın neden dört mezhebe indirildiğini de bu yaklaşım ile cevaplamaktadır. Belli bir sistem oluştuktan sonra çok teşvik edilen ve gelenekte yeri olan icihadın artık pek teşvik edilmediğini gelenekte pek yeri olmayan taklidin ön planda tutulmaya başlandığından şikayet eder. Ardından es-Suyūfî (ö. 911/1505) gibi gelenekçi, müctehid aday ve hadis âlimi muâsır birçok selefi zihniyetinde olanların, eleştirinin aksine *İhtilāfu Aşḫābī lekum Raḫmet* rivayetinin otantikliğini sorgulamayıp aksine isnad açısından daha çok kritik edilen *İhtilāfu Ummetī Raḫmet* rivayetini mâna itibari ile kabul etmesi fıkhî ihtilâfın önemini göstermektedir. Daha sonra gelenekte fikir birliğinin bazen hususî istenmediğini Bauer halife el-Manşūr (ö. 158/775)⁵²⁴ ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795) arasında geçen bir diyalog ile göstermektedir. Bauer daha sonra ‘her

⁵²³ *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, IV, 654-660; *Prémices de la Théologie Musulmane*, s. 24-25.

⁵²⁴ Kaynaklarda genel itibari ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ile bu diyalogu yapan Hârun er-Reşîd (ö. 193/809) olarak geçmektedir.

müctehidin isabet ettiği' rivayetine yer verir ve geleneğin aslında böyle çoğulcu bir anlayışta olduğunu fakat günümüzde durumun aksi yönde ilerlediğini ve *lā mazhabiyye* olarak tanımlanan Suud selefi zihniyetinin bunun en büyük düşmanı olduğunu söyler. Kendilerini Mu'tezile'ye karşı ideolojik savaş neticesinde vücut bulan ve daha sonra fikhî mezhep olan Hınbelî itikadına dahil gördüklerini, bu ideolojiye sahip grubun, fikir dünyasına çok zararı olduğuna dair sözleri ile konuyu nihayete erdirir.⁵²⁵

Batı literatüründe "ihtilâf rivayeti"nin sünnî ve şîî yorumların dışında farklı bir yaklaşım sergilendiğini ilk müellif Goldziher (ö. 1921)'in eserinden itibaren görmekteyiz. Burada rivayetin daha çok tarihi arka planı tahlil edilmekte ve menşei ile ilgili sosyo-politik bir yaklaşım sergilenmektedir. Dolayısıyla rivayetin ne ifade ettiğinden çok ne tür bir tarihi olayın ürünü olduğu anlaşılmalı istenir. Goldziher 'ihtilâf rivayeti'nin fikhın oluşumunda istinbat edinmenin önemini savunan *Aşhâb el-Kıyâs*'la beraber ortaya çıktığını ifade eder. İhtilâf kavramı hem Kur'ân hem de muteber hadis kaynaklarında menfi mânada kullanılmasına ve hatta ilk dönem islam düşüncesinin bu yönde olmasına rağmen, hatta kullanılmaya başlanıldığı sürede İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850), Ebû l-Huzeyl el-'Allâf (ö. 235/849-50), el-Câhiz (ö. 255/869), el-Buhârî (ö. 256/870) ve daha sonra İbn Hızm (ö. 456/1064) gibi alimlerin karşı çıkmasına rağmen o zamanın bir çok otoriter şahısların sayesinde literatüre kazandırıldığı tespitinde bulunur.

Wensinck (ö. 1939) biraz daha detaya inmeye çalışır ve 'ihtilâf rivayeti'nin menşei olarak *Fıkh-ı Ekber I* nüshasını işaret eder. Goldziher gibi o da 'ihtilâf rivayeti'nin ilk dönem islam düşüncesine uymadığını daha sonra Ebû Hânîfe ve eş-Şâfi'î gibi otoriteler sayesinde literatüre müsbet bir anlam ile yer edindiğini ifade eder. Wensinck *Fıkh-ı Ekber I*'in içeriğini gözden geçirdiğinde, bu inanç biçiminin gelenekçi pozisyonunu koruduğunu ve *el-Mürci'e*'ye bir reddiyede bulunmadığını dolayısıyla Ebû Hânîfe'nin *el-Mürci'e* görüşlerini paylaştığını söyler.

---

⁵²⁵ *Die Kultur der Ambiguität – Eine andere Geschichte des Islams*, s. 143-191.

Akabinden Wensinck tespit etmiş olduğu on inanç maddesinde *el-Havāric*, *el-Kaderiyye*, *el-Cehmiyye* ve *eş-Şī'a*'ya reddiye barındırdığı tespitinde bulunur. 'İhtilâf rivayeti'nin menşei olarak yedinci madde hakkında şu ifadeleri kullanır: "Topluluğun ve uzlaşmanın önemine bir taahhüt olarak görülmelidir. Garip bir şekilde, Allah ve Muhammed yok." Dolayısıyla bu akîde'nin şehâdet'ten değil, cemâatin mezhepler hakkındaki görüşlerini ifade etme ihtiyacından kaynaklandığı yorumunda bulunmaktadır.⁵²⁶ Wilferd 'ihtilâf rivayeti' konusunda Wensinck'in görüşüne katılır zeyl olarak o bu rivayetin *Ehl el-Hadîs*'e bir cevap olarak ortaya çıktığını ve bu tartışmadan mütevellit vücut bulduğunu söylemektedir.

Rudi Paret (ö. 1983) 'ihtilâf rivayeti'nde geçen *rahme* kelimesine farklı bir yaklaşım ile yorumlar. O, Christiaan Snouck Hurgronje (ö. 1936) dayanarak şimdiye kadar Allah'ın bir hediyesi veya lütfu olarak anlaşılan *rahme* kelimesine Bakara sûresi 2/178. ayeti delil göstererek bunun aslında insanın tabiatı itibari ile zayıf olmasından dolayı hoşgörü olarak anlaşıldığını tarihin akışı içerisinde ilahî merhamet olarak mâna kazandığını söyler. Paret ve Hurgronje'nin bu tespitleri ihtilâfın pek haz edilmediği ilk dönem islâmî düşünce yapısına uymaktadır. Bizler bu yorumunu aslında Sünnî kaynaklarda 'Umer b. 'Abdulazîz (ö. 101/720)'in: "Ashab-ı Muhammed ihtilâf etmemiş olsaydı ben buna sevinmezdim, eğer onlar ihtilâf etmeselerdi (bizim için) ruhsat olmazdı," yorumu olarak görmekteydik, fakat buraya kadar hiçbir âlim bundan bahsetmemişti. Bundan dolayı rivayete bu bakış açısı ile de bakabilmenin rivayetin anlaşılması açısından bir zenginliktir. Paret 'ihtilâf rivayeti'nin menşei *el-Mihne* tarihine işaret etmektedir. Rivayeti İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850)'nin bilmesi, onun aynı zamanda Bağdat vâlisi olarak Mihne olayının önder figürlerden olması, fikrî tartışmaların bu denli yoğun olduğu Mihne olayını 'ihtilâf rivayeti'nin menşei olarak Mâide 5/40. ayeti göstermesi fikir itibari ile bir deneme olsada benzer formların daha önce bilinmesi bu teori'nin tutarlı olmadığını göstermektedir.

---

⁵²⁶ *The Muslim Creed*, s. 103-124.

Van Ess (d. 1934) önceki eserleri tahlil edebilme imkanından dolayı ‘ihtilâf rivayeti’ne geniş bir değerlendirmede bulunmuş ve üstte mezkur oryantalistlerin herbirinden faydalanmıştır. O Kur’ân’da mezkur olan ümmet ifadesi ve rivayetlerde geçen ashâb ifadesinin muhâtabının sahâbe olduğunu ve bu rivayetlerden de onların kastedildiği tespitinde bulunur. Zaman içinde bu iki rivayetin *ihtilâfu aşhâbî rahme* ve *ihtilâfu ummetî rahmetun* olarak hadisleştiğini hatta ikinci rivayetin düstur halini aldığını söylemektedir. Van Ess *rahme* ifadesine dair Paret’in yorumunu benimser. Hüd sûresinin 119. ayetin Allah’ın “merhamet ettikleri” ifadesini Paret’in Mâide 5/40 gibi anlaması neticesinde ihtilâfın ruhsat olarak başvurulduğu kanaatindedir. Yine Goldziher hariç diğer oryantalistler gibi ihtilâfın rahmet olduğu algısının daha sonradan oluştuğunu söyler. Fakat bu düşünceyi el-Mu‘tezile alimleri gibi diğer bazı alimlerin de paylaşmadığını, bu düşünceye karşı çıktıklarını belirtir. İhtilâfı onaylayanlar bunun sadece bir ruhsattan ibaret olduğunu bildikleri için ve daha önceki ümmetler gibi olmamak için bir kısıtlama gerektiğini bildiklerini ifade eder. Bu sebepten dolayı ihtilâfı kısıtlayıp önceki ümmetler gibi Kur’an’da olmayıp sahâbe ve fikhî mezhepler arası olarak belirlendi. Dolayısıyla rivayetin menşeyini hicri ikinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmektedir.

Thomas Bauer (d. 1961) ‘ihtilâf rivayeti’ni yukarıda mezkur oryantalistlerden farklı değerlendirmektedir. O diğerleri gibi rivayetin menşeyi ile ilgili bir tahkik yapmayıp sünnî geleneğine benzer bir yorumda bulunmaktadır. Bauer ilk dönem islam düşüncesinin çoğulculuğa vermiş olduğu değeri vurgular ve bunun inanılmaz bir medeniyet olduğunu hayranlıkla belirtir. O, es-Suyûtî gibi hadiste otoriter alimlerin ‘ihtilâf rivayeti’ ve benzer rivayetleri isnaddan çok mânası itibari ile ön planda tuttıklarını ve buna göre birçok konuda çoğulcu yaklaşım sergilediklerini ifade eder. Akabinden günümüz Suud selefilerin önderliğinde bu çoğulculuğun yok olmaya yol tuttuğunu onun yerine gelenkte pek ön planda tutulmayan taklitin el üstünde tutulmaya başlandığını ifade eder.

Sonuç olarak 'ihtilâf rivayeti'ni Sünnî ve Şîî yorumların yanında islâmî düşünceye sahip olmayan araştırmacıların bakış açısı ile görmek muhakkak bizlere rivayeti anlama cihetinde bazı ip uçları kazandırmıştır.

SONUÇ

İhtilâf kavramı islam literatüründe insanlar arası münasebet ve ilahî mesaj bağlamında kullanıldığında menfi anlam içerir. Fakat daha sonra literatürde yerini bulan “ihtilâf rivayeti” İslam literatüründe genel itibari ile câiz olan ihtilâf türü olarak geçmektedir. İhtilâfin câizliğini ‘Umer b. ‘Abdulazîz (ö. 101/720), Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), Yahyâ b. Sa‘îd (ö. 143/760), Ca‘fer eş-Şâdık (ö. 148/765), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İmâm Şâfi‘î (ö. 204/820) ve Bâyezid Bisâmî (ö. 234/848) gibi birçok alanda söz sahibi âlimlere atfedilerek bu iddia savunulmaya çalışılmıştır. “İhtilâf rivayeti” kaynaklarda pek çok rivayet formu ile merfû‘ olarak Hz. Peygamber’e isnad edilmektedir. Genelde bu formların asıl dayandırıldığı rivayetin “*ihtilâfu aşhâbî lekum rahmet*“ formu olduğu belirtilmekle, ihtilâfin Hz. Peygamber üzerinden sahâbe sünneti olduğu vurgulanmaktadır. Sahâbenin birçok olayda fikhî konuda içtihat ettiği ve onların uygulamaları sayesinde kıyâs ve ictihadın zenginlik arz ettiği ifade edilir. Bu düşünceyi genel itibari ile sünnî kaynaklar ifade etmektedir. Kaynaklarda bu fikre karşı çıkanlar arasından Basra ekolü kurucusu Mu‘tezile âlimi Ebû l-Huzeyl el-‘Allâf (ö. 235/849-50) onun yeğeni, öğrencisi ve *en-Nazzâmiyye* kolunun kurucusu olan en-Nazzâm (ö. 231/845), onun da öğrencisi olan el-Câhız (ö. 255/869)’ın olduğu zikredilmektedir. Buradan Basra Mu‘tezile ekolünün bu rivayeti kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bunların dışında yine Mu‘tezile âlimi olmakla beraber Mihne olayında Bağdat vâlisi olan ve halife el-Me‘mûn (ö. 218/833)’nun yazmış olduğu bir mektup ile Mihne hâdisesini başlatanlardan İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850) “ihtilâf rivayeti”ne karşı çıktığı gibi bunu rivayet eden *aşhâb el-hadîs*’i zemmettiğini kaynaklarda görmekteyiz. Hadis kaynaklarında rivayeti eserinde ilk defa el-Ḥattâbî (ö. 388/998) nakletmektedir ve aynı zamanda İshâk el-Mevşilî’nin ismini de ilk defa el-Ḥattâbî’nin zikretmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca o, Mu‘tezile’nin Mihne’de *aşhâb el-hadîs*’e yapmış olduğu zulme bir tepki olarak bu rivayeti zikretmiş olabilir.

“İhtilâf rivayeti” ile beraber ihtilâfın çeşitlerinden bahsedildiği vakit Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat haricindekiler Ehl-i Bidat olarak zikredilmekte ve bu olay ‘iftirak hadisi’ adı altında nakledilmektedir. Bunlar altı ana grup olarak *el-Ĥarûriyya*, *el-Ķaderiyya*, *el-Cehmiyya*, *el-Murci'a*, *er-Râfîdiyya* ve *el-Cebriyya* zikredilir ve bunların her biri on iki alt grup altında hizalanır. Dolayısıyla fırka-ı nâciye'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olduğu ifade edilir. Buraya kadar aktarılan veriler doğrultusunda Sünnî kaynaklarda ‘ihtilâf rivayeti’nin ihtilâfın fûrû çerçevesinde değerlendirildiği vakit sahâbenin sünneti olması hasebiyle rahmet olduğu, üstte mezkur olan itikadî mezheplerin yapmış olduğu cihetindeki ihtilâfın bidat olduğu ve Ehl-i Kitab’ın usûlde yapmış olduğu ihtilâfın da küfür olduğu ifade edilir. Bu araştırmamız neticesinde anlaşıldığı üzere Sünnî literatürde bu rivayetin, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat’ın oluşumundan sonra merfû‘ olarak Sünnî kaynaklarda görünür olduğu ortaya çıkmıştır ve söz konusu rivayetin aslının olmadığı tespit edilmiştir. Bu rivayetin özellikle Ehl-i Sünnetin ekolleştiği dönem olan Hicri IV. Asırda sıklıkla kullanılması tesadüf addedilemez. Bu açıdan bu rivayetin kullanımı ve doğduğu havza, sosyo-politik koşullar arasında bir bağlantı keşfedilebilir. Kaldı ki bu rivayetin yanı sıra benzer içerikli birçok rivayetler (mesela “ümmetim delalet üzerine birleşmez”) de bu dönemde yaygınlaşmıştır.

Bu rivayetin Şii tarihi açısından gelişimi şu şekildedir. İmâmet teorisi ve takıyye ruhsatı etrafında ‘ihtilâf rivayeti’ ele alan Şîî alimleri Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca‘fer eş-Şâdık (ö. 148/765) gibi otoriteleri dayanak edinerek bu rivayeti kabul etmektedirler. el-Fağl b. Şâzân el-Ezdî (ö. 260/874) ve İmâmiyye Şî‘ası tarafından benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin müellifi olan Şeyh Şadûk (ö. 381/991)’un bu rivayeti nakletmeleri ve aynı zamanda bunu imâmet ve takıyye ile izâh etmeleri rivayetin Şîâ eserlerinde sıklıkla kullanıldığını gösterir. el-Fağl b. Şâzân el-Ezdî rivayeti, *aşhâb el-ĥadîs*’e, görüşlerinden dolayı reddiyede bulunduğu sırada nakletmesi ve yukarıda mezkur itikadî mezhepleri sayarak bunları Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olarak nitelemesi Sünnî kaynaklar hakkında yapmış olduğumuz düşüncelyi

destekler mahiyetindedir. İmâmiyye esasını teşkil eden bu doktrini geliştiren Hişâm b. el-Hakem (ö. 179/795) hem Ca'fer eş-Şâdık (ö. 148/765)'in çağdaşıdır hem de rivayeti İslam kaynaklarında eserinde ilk nakleden el-Faḍl b. Şâzân el-Ezdî'nin hocasıdır. Aynı zamanda Ebū l-Huzeyl el-'Allâf (ö. 235/849-50) ile münazarada bulunduğu bilinmektedir. 'İhtilâf rivayeti'ni Şîî kaynaklarda olduğu gibi Ca'fer eş-Şâdık ve babası Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)'in bildiğini kabul edersek ve bu bilgileri yukarıdaki veriler ile değerlendirirsek rivayetin hicri I. asrın son çeyreği ile II. asrın ilk çeyreği arasında biliniyor olması kuvvetle muhtemeldir. Ca'fer eş-Şâdık aynı zamanda ilk mutasavvıflardan olan Şaḳīḳ el-Belhî (ö. 194/810)'ye hocalık yapmış [ona Nakşibendiyye ve Bektaşîyye mensupları tarikat silsilelerinde yer verir] ve Bâyezid Bisṭâmî (ö. 234/848)'yi onun müridi olarak görülmüştür. Tasavvuf tarihinde önemli makâma haiz olan Bâyezid Bisṭâmî'ye isnad edilen "*İhtilâfu'l-'Ulemâ' Raḥmet*" ifadesi belki de bu münasebetten kaynaklanmıştır. Ayrıca bu rivayetle bağıntısı açısından Ca'fer eş-Şâdık ile ilişkilendirebileceğimiz tek kişi Bâyezid Bisṭâmî değildir. Bize göre Ca'fer eş-Şâdık'ın bu rivayeti dedesi Ḳâsım b. Muhammed'den (ö. 107/725) aktarma olasılığı kuvvetle ihtimaldir. Öncelikle 'Umer b. 'Abdulazîz (ö. 101/720) ve Ḳâsım b. Muhammed (ö. 107/725) gibi âlimler sahâbenin ihtilâf ettiğini bilmekteydiler. Ḳâsım b. Muhammed'in 'Abdullâh b. 'Abbâs (ö. 68/687-88)'dan hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Ḳâsım b. Muhammed'e "*İhtilâfu Ummet Muhammed Raḥmet*" ve "*İhtilâfu Aşḫâb Muhammed Raḥme*" sözleri ve benzeri sözler isnad edilmektedir. İlk rivayetin 'ihtilâf rivayet'ine ne kadar da çok benzediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda van Ess'in tespit ettiği gibi *Ummet* ve *Aşḫâb* aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunun yanında 'Umer b. 'Abdulazîz ihtilâfî ruhsat olarak algılar ve Christiaan Snouck Hurgronje (ö. 1936) Bakara sûresi 2/178. ayeti delil göstererek bunun aslında insanın tabiatı itibari ile zayıf olmasından dolayı hoşgörü olarak anlaşılacağı görüşünü desteklemektedir.

'Umer b. 'Abdulazîz âlimlerin ölmesi hasebiyle ilmin yok olacağı korkusu ile Medine vâlisi Ebū Bekr b. Ḥazm (ö. 120/738)'in başta Ḳâsım b. Muhammed'in rivayetleri olmak üzere Hz.

Peygamber'in hadislerinin yazılmasını istemiştir. Bunun üzerine Ebū Bekr'in rivayetleri derleyip halifeye gönderdiği nakledilmektedir. İslam hukukunun teşekkül sürecini göz önünde bulundurarak ve Kāsım b. Muḥammed'in de (ö. 107/725) hem meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri olarak zikredilmesi hem de birçok 'ihtilâf rivayeti'ne benzer rivayet formların isnad edilmesine bakılırsa, onun bu sözleri söylediği zann-ı gâlib ile muhtemeldir. Bu bağlamda Ca'fer eş-Şâdık'ın dedesi olması ve kendisinden hadis naklettiği bilinmesi hasebiyle 'ihtilâf rivayeti'ni Kāsım b. Muḥammed'den duymuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu veriler doğrultusunda 'ihtilâf rivayeti'nin bilinmesi hicri I. asrın ortası ile sonuna tekabül etmektedir. Sünnî kaynaklarda isnadı olmamasına rağmen, bu rivayetin bu denli çok nakledilmesi ve genelde fikhî konular etrafında zikredilmesi, aynı zamanda Şîî kaynaklarda Ca'fer eş-Şâdık'a isnad edilmesi ve onun da böyle bir rivayette bulunduğu tasdik edilmesi, bu rivayetin anne tarafından dedesi olan ve İbn 'Abbās'dan rivayette bulunan Kāsım b. Muḥammed'in bir yorumunun zaman içinde hadisleştiği fikrini akla getirir. Hz. Peygamber'e aidiyeti anlamında mevzu olduğu kanaatine ulaştığımız bir hadisin yoğun biçimde kullanılması da bazı durumlarda anlamın isnada ağır bastığını gösterir ve bu derece yaygın kullanım ile zamanın koşulları arasında bir bağlantının var olduğunu gösterir.

el-Buḥārī (ö. 256/870)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَوَّلُ زُمرَةٍ تَلُجُ الْجَنَّةَ صُورُهُمْ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، لَا يَبْصُرُونَ فِيهَا، وَلَا يَمْتَخِطُونَ، وَلَا يَتَعَوِّطُونَ، أَنْبِئُهُمْ فِيهَا الذَّهَبُ، أَمْشَاطُهُمْ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ، وَمَجَامِرُهُمُ الْأَلْوَةُ، وَرَشْحُهُمُ الْمِسْكَ، وَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ رَوْجَتَانِ، يُرَى مِخْ سَوْقَهُمَا مِنْ وَرَاءِ اللَّحْمِ مِنَ الْحُسْنِ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، فَلَوْبِئِهِمْ قَلْبٌ وَاحِدٌ، يُسَبِّحُونَ اللَّهَ بُكْرَةً وَعَشِيًّا»⁵²⁷

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ، أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ عُبَيْدَةَ، عَنْ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «أَقْضُوا كَمَا كُنْتُمْ تَقْضُونَ، فَإِنِّي أَكْرَهُ الْإِخْتِلَافَ، حَتَّى يَكُونَ لِلنَّاسِ جَمَاعَةٌ، أَوْ أُمُوتَ كَمَا مَاتَ أَصْحَابِي»⁵²⁸

حَدَّثَنَا مُوسَى، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ، حَدَّثَنَا ابْنُ شِهَابٍ، أَنَّ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، حَدَّثَهُ: أَنَّ حُدَيْفَةَ بْنَ الْيَمَانِ، قَدِمَ عَلَى عُثْمَانَ وَكَانَ يُغَارِي أَهْلَ الشَّامِ فِي فَتْحِ أَرْمِينِيَّةَ، وَأَذْرَبِيجَانَ مَعَ أَهْلِ الْعِرَاقِ، فَأَفْرَعُ حُدَيْفَةَ اخْتِلَافَهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ، فَقَالَ حُدَيْفَةُ لِعُثْمَانَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، أَدْرِكْ هَذِهِ الْأُمَّةَ، قَبْلَ أَنْ يَخْتَلِفُوا فِي الْكِتَابِ اخْتِلَافَ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى، فَأَرْسَلَ عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ: «أَنْ أُرْسِلِي إِلَيْنَا بِالصُّحُفِ نَنْسُخُهَا فِي الْمَصَاحِفِ، ثُمَّ نَرُدُّهَا إِلَيْكَ»، فَأَرْسَلَتْ بِهَا حَفْصَةَ إِلَى عُثْمَانَ، فَأَمَرَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ، وَسَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ، وَعَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ الْحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ فَتَسَخَّرُوا فِي الْمَصَاحِفِ"، وَقَالَ عُثْمَانُ لِلرَّهْطِ الْفَرَسِيِّينَ الثَّلَاثَةِ: «إِذَا اخْتَلَفْتُمْ أَنْتُمْ وَزَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ فِي شَيْءٍ مِنَ الْقُرْآنِ فَالْكُتُبُوهُ بِلِسَانِ فُرَيْشٍ، فَإِنَّمَا نَزَلَ بِلِسَانِهِمْ» فَفَعَلُوا حَتَّى إِذَا نَسَخُوا الصُّحُفَ فِي الْمَصَاحِفِ، رَدَّ عُثْمَانُ الصُّحُفَ إِلَى حَفْصَةَ، وَأَرْسَلَ إِلَى كُلِّ أَقْفٍ بِمُصْحَفٍ مِمَّا نَسَخُوا، وَأَمَرَ بِمَا سِوَاهُ مِنَ الْقُرْآنِ فِي كُلِّ صَحِيفَةٍ أَوْ مُصْحَفٍ، أَنْ يُحْرَقَ⁵²⁹

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «دَعُونِي مَا تَرَكَتُمْ، إِنَّمَا هَلَاكُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِسُؤَالِهِمْ وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ، فَإِذَا نَهَيْتُمْ عَنْ شَيْءٍ فَاجْتَنِبُوهُ، وَإِذَا أَمَرْتُمْ بِأَمْرٍ فَأَتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ»⁵³⁰

⁵²⁷ el-Buḥārī, Bed' u'l-ḥalq, bāb mā cā' fī šiffat al-cennet, no. 3245, IV, 118.

⁵²⁸ el-Buḥārī, Faḍā'il aṣḥāb en-nebī, bāb manāḳib 'Alī b. Ebī Ṭālib, no. 3707, V, 19.

⁵²⁹ el-Buḥārī, Faḍā'il el-Ḳur'ān, bāb Cem' u'l-Ḳur'ān, no. 4987, VI, 183.

⁵³⁰ el-Buḥārī, I'tiṣām bi-l'Kitāb ve-sünnet, bāb el-iḳtidā' bi-sunen Rasūllullah, no. 7288, IX, 94.

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَيْسَرَةَ: أَخْبَرَنِي قَالَ: سَمِعْتُ النَّزَّالَ بْنَ سَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَجُلًا قَرَأَ آيَةً، سَمِعْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خِلَافَهَا، فَأَخَذْتُ بِيَدِهِ، فَأَتَيْتُ بِهِ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «كَلَّا كَمَا مُحْسِنٌ»، قَالَ شُعْبَةُ: أَظُنُّهُ قَالَ: «لَا تَخْتَلِفُوا، فَإِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ اخْتَلَفُوا فَهَلَكُوا»⁵³¹

قَالَ قَالَ اللَّيْثُ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ عَمْرَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «الْأُرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَدَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا انْتَلَفَ، وَمَا تَنَّاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ» وَقَالَ يَحْيَى بْنُ أَبِي بَرْدٍ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بِهَذَا⁵³²

حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ، حَدَّثَنَا حَمَادٌ، عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْجَوْنِيِّ، عَنْ جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَقْرَأُوا الْقُرْآنَ مَا انْتَلَفْتُمْ فَلُوبُكُمْ، فَإِذَا اخْتَلَفْتُمْ فَقُومُوا عَنْهُ»⁵³³

حدثنا محمد بن العلاء حدثنا أبو أسامة عن بريد بن عبد الله عن أبي بردة عن أبي موسى رضي الله عنه قال: لما فرغ النبي صلى الله عليه وسلم من حنين بعث أبا عامر على جيش إلى أوطاس فلقى دريد بن الصمة فقتل دريد وهزم الله أصحابه قال أبو موسى وبعثني مع أبي عامر فرمي أبو عامر في ركبته رماه جشمي بسهم فأثبته في ركبته فانتهيت إليه فقلت يا عم من رماك؟ فأشار إلى أبي موسى فقال ذاك قاتلي الذي رمانني فقصدت له فلحقته فلما رأني ولى فاتبعته وجعلت أقول له ألا تستحي ألا تثبت فكف فاختلفنا ضربتين بالسيف فقتلته ثم قلت لأبي عامر قتل الله صاحبك قال فانزع هذا السهم فنزعته فزأ منه الماء قال يا ابن أخي أقرئ النبي صلى الله عليه وسلم السلام وقل له استغفر لي . واستخلفني أبو عامر على الناس فمكث يسيرا ثم مات فرجعت فدخلت على النبي صلى الله عليه وسلم في بيته على سرير مرمل وعليه فراش قد أثر رمال السرير بظهره وجنبه فأخبرته بخبرنا وخبر أبي عامر وقال قل له استغفر لي فدعا بماء فتوضأ ثم رفع يديه فقال (اللهم اغفر لعبيد أبي عامر) . ورأيت بياض إبطيه ثم قال (اللهم اجعله يوم القيامة فوق كثير من خلقك من الناس) . فقلت ولي فاستغفر فقال (اللهم اغفر لعبد الله بن قيس ذنبيه وأدخله يوم القيامة مدخلا كريما) . قال أبو بردة إحداهما لأبي عامر والأخرى لأبي موسى⁵³⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: " إِمَّا جُعِلَ الْإِمَامُ لِبُؤْتَمَ بِهِ، فَلَا تَخْتَلِفُوا عَلَيْهِ، فَإِذَا رَكَعَ، فَارْكَعُوا، وَإِذَا قَالَ: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، فَقُولُوا:

⁵³¹ el-Buḥārī, fi'l-ḥuṣūmāt, bāb mā yuzkaru fi'l-iṣḥāṣ ve-l-mulāzemet ve-l-ḥuṣūmet beyne'l-muslim ve-l-yahūd, no. 2410, III, 120.

⁵³² el-Buḥārī, Aḥādīṣ el-anbiyā' ṣalavātullah 'aleyhim, bāb el-Ervaḥ cunūd mucennede, no. 3336, IV, 133.

⁵³³ el-Buḥārī, Faḍā'ilu'l-Kur'ān, bāb Ekrū el-Kur'ān mā intelēfet kulūbukum, no. 5060, VI, 198.

⁵³⁴ el-Buḥārī, el-Megāzī, bāb gāzāt evtās, no. 4068, IV, 1571.

رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ، وَإِذَا سَجَدَ فَاسْجُدُوا، وَإِذَا صَلَّى جَالِسًا، فَصَلُّوا جُلُوسًا أَجْمَعُونَ، وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ، فَإِنَّ إِقَامَةَ الصَّلَاةِ

مِنْ حُسْنِ الصَّلَاةِ" 535

حَدَّثَنَا يَحْيَى، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بَعَثَ مُعَاذًا

وَأَبَا مُوسَى إِلَى الْيَمَنِ قَالَ: «بَسِّرَا وَلَا تُعَسِّرَا، وَبَشِّرَا وَلَا تُنْفِرَا، وَتَطَاوَعَا وَلَا تَخْتَلِفَا» 536

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الرَّزَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ، قَالَ: " أَوَّلُ زُمْرَةٍ تَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، وَالَّذِينَ عَلَى إِثْرِهِمْ كَأَنَّكَ كَوْكَبٌ إِضَاءَةٌ، فَلَوْ بُهُمُ عَلَى قَلْبِ

رَجُلٍ وَاحِدٍ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ زَوْجَتَانِ، كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا يَرَى مَخْرَجَ سَاقِهَا مِنْ وَرَاءِ لَحْمِهَا مِنْ

الْحُسْنِ، يُسَيِّحُونَ اللَّهُ بُكْرَةً وَعَشِيًّا، لَا يَسْقَمُونَ، وَلَا يَمْتَخِطُونَ، وَلَا يَيْصِفُونَ، أَنِيْبُهُمُ الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ، وَأَمْسَاطُهُمُ الذَّهَبُ، وَوَقُودُ

مَجَامِرِهِمُ الْأَلْوَةُ - قَالَ أَبُو الْيَمَانِ: يَعْنِي الْعُودَ -، وَرَشْحُهُمُ الْمَسْنُوكُ " وَقَالَ مُجَاهِدٌ: الْإِنْكَارُ: أَوَّلُ الْفَجْرِ، وَالْعَشِيَّةُ: مِثْلُ الشَّمْسِ

إِلَى أَنْ - أَرَاهُ - تَعْرَبُ 537

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ

رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: لَمَّا حَضَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَيْتِ رِجَالٌ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَلُمُّوا

كِتَابٌ أَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَصِلُوا بَعْدَهُ»، فَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ غَلَبَهُ الْوَجَعُ، وَعِنْدَكُمْ الْقُرْآنُ حَسْبُنَا

اللَّهُ فَاخْتَلَفَ أَهْلُ الْبَيْتِ وَاحْتَصَمُوا، فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ قَرَّبُوا يَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَصِلُوا بَعْدَهُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ غَيْرَ ذَلِكَ، فَلَمَّا أَكْثَرُوا

اللُّغُو وَالْإِخْتِلَافَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قُومُوا» قَالَ عُبَيْدُ اللَّهِ، فَكَانَ يَقُولُ ابْنُ عَبَّاسٍ: «إِنَّ الرِّزِيَّةَ كُلَّ الرِّزِيَّةِ،

مَا حَالَ بَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ أَنْ يَكْتُبَ لَهُمْ ذَلِكَ الْكِتَابَ، لِاخْتِلَافِهِمْ وَأَعْطَاهُمْ» 538

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ مَعْمَرٍ، وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ،

عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: لَمَّا حَضَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَيْتِ رِجَالٌ،

فِيهِمْ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَلُمَّ أَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَصِلُوا بَعْدَهُ» فَقَالَ عُمَرُ: إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ

535 el-Buḥārī, el-Azān, bāb iḳāmet eṣ-ṣaff min temām eṣ-Ṣalāt, no. 722, I, 145.

536 el-Buḥārī, el-Cihād ve-s'siyer, bāb mā yekrahu min t-tanāzu ' ve-l-iḥtilāf fi l-harb, no. 3038, IV, 65.

537 el-Buḥārī, Bed' u'l-ḥalk, bāb mā cā'e fi šifat el-cennet, no. 3246, IV, 118.

538 el-Buḥārī, el-Megāzī, bāb maraḍ en-Nebī (s) ve-vefātihi, no. 4432, VI, 9.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ غَلَبَ عَلَيْهِ الْوَجَعُ، وَعِنْدَكُمْ الْقُرْآنُ، حَسْبُنَا كِتَابُ اللَّهِ. فَاخْتَلَفَ أَهْلُ النَّبِيِّ فَاخْتَصَمُوا، مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ: قَرِئُوا يَكْتُوبُ لَكُمْ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَهُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ مَا قَالَ عُمَرُ، فَلَمَّا أَكْثَرُوا اللَّغْوَ وَالْإِخْتِلَافَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَوُومُوا» قَالَ عُبَيْدُ اللَّهِ: فَكَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ، يَقُولُ: «إِنَّ الرِّزِيَّةَ كُلَّ الرِّزِيَّةِ مَا حَالَ بَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ أَنْ يَكْتُبَ لَهُمْ ذَلِكَ الْكِتَابَ، مِنْ اخْتِلَافِهِمْ وَلَعَطِهِمْ»⁵³⁹

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ الْخَطَّابِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ نُوفَلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، خَرَجَ إِلَى الشَّامِ، حَتَّى إِذَا كَانَ بِسَرَعِ نَقِيهِ أَمْرَاءُ الْأَجْنَادِ، أَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ وَأَصْحَابُهُ، فَأَخْبَرُوهُ أَنَّ الْوَبَاءَ قَدْ وَقَعَ بِأَرْضِ الشَّامِ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَقَالَ عُمَرُ: ادْعُ لِي الْمُهَاجِرِينَ الْأُولَى، فَدَعَاهُمْ فَاسْتَسَارَهُمْ، وَأَخْبَرَهُمْ أَنَّ الْوَبَاءَ قَدْ وَقَعَ بِالشَّامِ، فَاخْتَلَفُوا، فَقَالَ بَعْضُهُمْ: قَدْ خَرَجْتَ لِأَمْرٍ، وَلَا تَرَى أَنْ تَرْجِعَ عَنْهُ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: مَعَكَ بَيِّتُهُ النَّاسِ وَأَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَا تَرَى أَنْ تُقَدِّمَهُمْ عَلَى هَذَا الْوَبَاءِ، فَقَالَ: ارْتَفِعُوا عَنِّي، ثُمَّ قَالَ: ادْعُوا لِي الْأَنْصَارَ، فَدَعَوْتُهُمْ فَاسْتَسَارَهُمْ، فَسَلَكُوا سَبِيلَ الْمُهَاجِرِينَ، وَاخْتَلَفُوا كاخْتِلَافِهِمْ، فَقَالَ: ارْتَفِعُوا عَنِّي، ثُمَّ قَالَ: ادْعُ لِي مَنْ كَانَ هَا هُنَا مِنْ مَشِيخَةِ فُرَيْشٍ مِنْ مُهَاجِرَةِ الْفَتْحِ، فَدَعَوْتُهُمْ، فَلَمْ يَخْتَلَفْ مِنْهُمْ عَلَيْهِ رَجُلَانِ، فَقَالُوا: تَرَى أَنْ تَرْجِعَ بِالنَّاسِ وَلَا تُقَدِّمَهُمْ عَلَى هَذَا الْوَبَاءِ، فَنادَى عُمَرُ فِي النَّاسِ: إِنِّي مُصَبِّحٌ عَلَى ظَهْرٍ فَأَصْبِحُوا عَلَيْهِ. قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ: أفرارًا مِنْ قَدَرِ اللَّهِ؟ فَقَالَ عُمَرُ: لَوْ غَيْرَكَ قَالَهَا يَا أبا عُبَيْدَةَ؟ نَعَمْ نَفَرُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ لَوْ كَانَ لَكَ إِبِلٌ هَبَطَتْ وَادِيًا لَهُ عُذُوتَانِ، إِحْدَاهُمَا خَصْبَةٌ، وَالْأُخْرَى جَدْبَةٌ، أَلَيْسَ إِنْ رَعَيْتَ الْخَصْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدَرِ اللَّهِ، وَإِنْ رَعَيْتَ الْجَدْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدَرِ اللَّهِ؟ قَالَ: فَجَاءَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ - وَكَانَ مُتَعَبِّيًا فِي بَعْضِ حَاجَتِهِ - فَقَالَ: إِنَّ عِنْدِي فِي هَذَا عِلْمًا، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ بِأَرْضٍ فَلَا تُقَدِّمُوا عَلَيْهِ، وَإِذَا وَقَعَ بِأَرْضٍ وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا فِرَارًا مِنْهُ» قَالَ: فَحَمِدَ اللَّهُ عُمَرَ ثُمَّ انْصَرَفَ⁵⁴⁰

حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقَارِي، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدِ السَّاعِدِيِّ، قَالَ: «لَمَّا كُسِرَتْ عَلَى رَأْسِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّبِيضَةُ، وَأُذْمِيَ وَجْهُهُ، وَكُسِرَتْ رِبَاعِيَّتُهُ، وَكَانَ عَلَيَّ يَخْتَلِفُ بِالْمَاءِ فِي الْمَجْنِ، وَجَاءَتْ فَاطِمَةُ تَعْسِلُ عَنْ وَجْهِهِ الدَّمَ، فَلَمَّا رَأَتْ فَاطِمَةَ عَلَيْهَا السَّلَامَ الدَّمَ يَزِيدُ عَلَى الْمَاءِ كَثْرَةً، عَمَدَتْ إِلَى حَصِيرٍ فَأَحْرَقَتْهَا، وَأَلْصَقَتْهَا عَلَى جُرْحِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَرَفَأَ الدَّمَ»⁵⁴¹

⁵³⁹ el-Buḥārī, el-Merḍā, bāb Ḳavlu'l-merīd: kūmū 'annī, no. 5669, VII, 120.

⁵⁴⁰ el-Buḥārī, el-Ṭibb, bāb mā yezkuru fī ṭ-ṭā'ūn, no. 5729, VII, 130.

⁵⁴¹ el-Buḥārī, Ṭibb, bāb Ḥarḳ el-Ḥaṣīr li-yusadde bihi'd-Dem, no. 5722, VII, 129.

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الزَّنَادِ، أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ هُرْمَزَ الْأَعْرَجَ، مَوْلَى رَبِيعَةَ بْنِ الْحَارِثِ، حَدَّثَهُ: أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «نَحْنُ الْأَخْرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، بَيِّدَ أَنَّهُمْ أَوْثُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، ثُمَّ هَذَا يَوْمُهُمُ الَّذِي فُرِضَ عَلَيْهِمْ، فَاحْتَلَفُوا فِيهِ، فَهَدَانَا اللَّهُ، فَالْآنَ لَنَا فِيهِ تَبَعُ الْيَهُودِ غَدًا، وَالنَّصَارَى بَعْدَ غَدٍ»⁵⁴²

حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ أَبِإِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " نَحْنُ الْأَخْرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، أَوْثُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا وَأَوْتَيْنَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، فَهَذَا الْيَوْمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، فَهَدَانَا اللَّهُ فَغَدًا لِلْيَهُودِ، وَبَعْدَ غَدٍ لِلنَّصَارَى فَسَكَتَ"⁵⁴³

Muslim (ö. 261/875)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، قَالَ: هَذَا مَا حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَذَكَرَ أَحَادِيثَ مِنْهَا: وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَّلُ زُمْرَةٍ تَلِجُ الْجَنَّةَ، صُورُهُمْ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، لَا يَبْصُقُونَ فِيهَا، وَلَا يَمْتَخِطُونَ، وَلَا يَنْعَوِطُونَ فِيهَا، أَنْيْبُهُمْ وَأَمْشَاطُهُمْ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَمَجَامِرُهُمْ مِنَ الْأَلْوَةِ، وَرَشْحُهُمْ الْمِسْكُ وَالْكَلْبُ وَاحِدٌ مِنْهُمْ زَوْجَتَانِ، يُرَى مِخْ سَاقِيهِمَا مِنْ وَرَاءِ اللَّحْمِ، مِنَ الْحُسْنِ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، قُلُوبُهُمْ قَلْبٌ وَاحِدٌ، يُسَبِّحُونَ اللَّهَ بُكْرَةً وَعَشِيًّا.⁵⁴⁴

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ الْهَمْدَانِيُّ، أَبُو كُرَيْبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، وَعَلْقَمَةَ، قَالَا: أَنْبَيْنَا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ فِي دَارِهِ، فَقَالَ: أَصَلَّى هُوَ لَاءِ خَلْفِكُمْ؟ فَقُلْنَا: لَا، قَالَ: فَقومُوا فَصَلُّوا، فَلَمْ يَأْمُرْنَا بِأَذَانٍ وَلَا إِقَامَةٍ، قَالَ: وَذَهَبْنَا لِنَقُومَ خَلْفَهُ، فَأَخَذَ بِأَيْدِينَا، فَجَعَلَ أَحَدَنَا عَنْ يَمِينِهِ، وَالْآخَرَ عَنْ شِمَالِهِ، قَالَ: فَلَمَّا رَكَعَ، وَضَعْنَا أَيْدِينَا عَلَى رُكْبِنَا، قَالَ: فَضَرَبَ أَيْدِينَا، وَطَبَّقَ بَيْنَ كَفَيْهِ، ثُمَّ ادَّخَلَهُمَا بَيْنَ فَخَذَيْهِ، قَالَ: فَلَمَّا صَلَّى، قَالَ: إِنَّهُ سَتَكُونُ عَلَيْكُمْ أَمْرَاءُ، يُؤَخِّرُونَ الصَّلَاةَ عَنْ مِيقَاتِهَا، وَيَخْنُقُونَهَا إِلَى شَرْقِ الْمَوْتَى، فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمْ قَدْ فَعَلُوا ذَلِكَ، فَصَلُّوا الصَّلَاةَ لِمِيقَاتِهَا، وَاجْعَلُوا صَلَاتَكُمْ مَعَهُمْ سُبْحَةً، وَإِذَا كُنْتُمْ ثَلَاثَةً فَصَلُّوا جَمِيعًا، وَإِذَا كُنْتُمْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، فَلْيُؤَمِّكُمْ أَحَدُكُمْ، وَإِذَا رَكَعَ أَحَدُكُمْ، فَلْيُفْرِشْ ذِرَاعِيهِ عَنَفِخْدَيْهِ، وَلْيَجْنُبْ، وَلْيَطْبِقْ بَيْنَ كَفَيْهِ، فَلْيَكُنِّي أَنْظُرُ إِلَى اخْتِلَافِ أَصَابِعِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَرَاهُمْ.⁵⁴⁵

⁵⁴² el-Buḥārī, el-Cum 'a, bāb farḍ el-Cum 'at, no. 876, II, 2.

⁵⁴³ el-Buḥārī, el-Cum 'a, bāb hel 'alā men lem yeşhed el-cum 'a ğuslu min n-nisā' ve-ş-şiyāb, no. 896, II, 5.

⁵⁴⁴ Müslim, el-Cennet ve-şifat na'imiḥā ve-ehliḥā, Bāb fī şifāt el-Cennet ve-ehliḥā, no. 7253, VII, 221.

⁵⁴⁵ Müslim, el-Mesācid ve-mevādi' eş-şalāt, Bāb en-Nedb ilā vaḍ' el-eydi 'alā r-rukabi fī r-rukū', no. 1128, II, 266.

وَحَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا الرَّبِيعُ بْنُ مُسْلِمٍ الْقُرَشِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: حَظَبْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ، قَدْ فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْحَجَّ، فَحُجُّوا، فَقَالَ رَجُلٌ: أَكُلَّ عَامٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَسَكَتَ، حَتَّى قَالَهَا ثَلَاثًا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْ قُلْتُ: نَعَمْ، لَوَجَبْتُ، وَلَمَّا اسْتَطَعْتُمْ، ثُمَّ قَالَ: ذَرُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ، فَإِنَّمَا هَلَاكٌ مَنِ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ، وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ، فَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ، فَأَتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ، وَإِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَدَعُوهُ. 546

حَدَّثَنِي حَرَمَلَةُ بْنُ يَحْيَى التَّجِيبِيُّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ، أَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَسَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، قَالَا: كَانَ أَبُو هُرَيْرَةَ يُحَدِّثُ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَا نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ، فَاجْتَنِبُوهُ، وَمَا أَمَرْتُكُمْ بِهِ، فَافْعَلُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ، كَثْرَةُ مَسْأَلِهِمْ، وَاخْتِلَافُهُمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ. 547

حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ فَضَيْلُ بْنُ حُسَيْنِ الْجَدْرِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عِمْرَانَ الْجَوْنِيُّ، قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَبَاحِ الْأَنْصَارِيِّ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، قَالَ: هَجَرْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا، قَالَ: فَسَمِعَ أَصْوَاتَ رَجُلَيْنِ اخْتَلَفَا فِي آيَةٍ، فَخَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يُعْرِفُ فِي وَجْهِهِ الْعَصَبُ، فَقَالَ: إِنَّمَا هَلَاكٌ مَنِ كَانَ قَبْلَكُمْ، بِاخْتِلَافِهِمْ فِي الْكِتَابِ. 548

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا الْمُغِيرَةُ يَعْنِي الْحَرَامِيَّ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّمَا الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ، فَلَا تَخْتَلَفُوا عَلَيْهِ إِذَا كَبَّرَ فَكَبِّرُوا، وَإِذَا رَكَعَ فَارْكَعُوا وَإِذَا قَالَ: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، فَقُولُوا: اللَّهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ، وَإِذَا سَجَدَ فَاسْجُدُوا، وَإِذَا صَلَّى جَالِسًا فَصَلُّوا جُلُوسًا أَجْمَعُونَ. 549

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ إِدْرِيسَ، وَأَبُو مُعَاوِيَةَ، وَوَكَيْعٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرِ النَّيْمِيِّ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسُحُ مَنَاكِبَنَا فِي الصَّلَاةِ، وَيَقُولُ: اسْتَوُوا، وَلَا تَخْتَلَفُوا. فَتَخْتَلَفَ قُلُوبُكُمْ، لِيَلِينِي مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَخْلَامِ وَالنَّهَى، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ. 550

⁵⁴⁶ Muslim, el-Hacc, bāb Farḍ el-ḥacc merra fi l-'umra, no. 3236, III, 582.

⁵⁴⁷ Muslim, el-Faḍā'il, bāb Tevķīruhu (s) ve terku iķşār su'ālihi 'ammā lā darūra ileyh, ev lā yete'allāku bihi teklīf ve-mā lā yeķa'u ve-naḥvi zālik, no. 6184, VI, 185.

⁵⁴⁸ Muslim, el-'İlm, bāb en-nehyu 'an ittibā' mutaşābih el-Ķur'ān, no. 6870, VII, 32.

⁵⁴⁹ Muslim, eş-Şalāt, bāb i'timām el-me'mūm bi-l-imām, no. 860, II, 167.

⁵⁵⁰ Muslim, eş-Şalāt, bāb tesviye eş-şufuf ve-iķāmetuhā ve-faḍlu l-evveli fe-l-evveli minhā, no. 903, II, 186.

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَهُ وَمُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ، فَقَالَ: يَسِّرَا وَلَا تُعَسِّرَا، وَبَشِّرَا وَلَا تُنْفِرَا، وَتَطَاوَعَا وَلَا تَخْتَلِفَا. 551

وَحَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، وَرُهَيْبُ بْنُ حَرْبٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَحْنُ الْأَجْرُونَ الْأَوَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَنَحْنُ أَوَّلُ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ، بَيِّدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، فَاخْتَلَفُوا، فَهَدَانَا اللَّهُ لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ، فَهَذَا يَوْمُهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، هَدَانَا اللَّهُ لَهُ، قَالَ: يَوْمَ الْجُمُعَةِ، فَالْيَوْمَ لَنَا، وَعَدًّا لِلْيَهُودِ، وَبَعْدَ عَدِّ لِلنَّصَارَى. 552

وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رَافِعٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَخِي وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ، قَالَ: هَذَا مَا حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَحْنُ الْأَجْرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، بَيِّدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، وَهَذَا يَوْمُهُمُ الَّذِي فُرِضَ عَلَيْهِمْ، فَاخْتَلَفُوا فِيهِ، فَهَدَانَا اللَّهُ لَهُ، فَهَمَّ لَنَا فِيهِ تَبَعٌ، فَالْيَهُودُ عَدًّا، وَالنَّصَارَى بَعْدَ عَدِّ. 553

وَحَدَّثَنِي ابْنُ مِنْهَالٍ الضَّرِيرِيُّ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ عَبِيدٍ، عَنْ عَمَّارِ، مَوْلَى بَنِي هَاشِمٍ، قَالَ: سَأَلْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ: كَمْ أَتَى لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ مَاتَ؟ فَقَالَ: مَا كُنْتُ أَحْسِبُ مِنْكَ مِنْ قَوْمِهِ يَخْفَى عَلَيْهِ ذَلِكَ، قَالَ: قُلْتُ: إِنِّي قَدْ سَأَلْتُ النَّاسَ فَاخْتَلَفُوا عَلَيَّ، فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْلَمَ قَوْلَكَ فِيهِ، قَالَ: أَتَحْسُبُ؟ قَالَ: قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: أُمْسِكْ أَرْبَعِينَ، بُعِثَ لَهَا خَمْسَ عَشْرَةَ بِمَكَّةَ يَأْمُنُ وَيَخَافُ، وَعَشْرَ مِنْ مُهَاجِرِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ. 554

551 Müslim, el-Cihād ve-s-siyer, bāb fī l-emri bi-t-teysīr ve-terki t-tenfir, no. 4547, V, 9.

552 Müslim, el-Cumu'a, bāb hidāye hazihi l-ummeti li-yevmi l-cum'a, no. 1934, III, 15.

553 Müslim, el-Cumu'a, bāb hidāye hazihi l-ummeti li-yevmi l-cum'a, no. 1935, III, 16.

554 Müslim, el-Faḍā'il, Bāb kem ekāme en-Nebī bi-mekke ve-l-medīne, no. 6171, VI, 179.

أَخْبَرَنَا هَنَّادُ بْنُ السَّرِيِّ، عَنْ أَبِي مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنِ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنِ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ مَنَاكِبَنَا فِي الصَّلَاةِ وَيَقُولُ: لَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، لِيَلِينِي مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهَى، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، قَالَ أَبُو مَسْعُودٍ: فَأَنْتُمْ الْيَوْمَ أَشَدُّ اخْتِلَافًا.⁵⁵⁵

أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مَسْعُودٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ الْحَارِثِ، عَنِ شُعْبَةَ، عَنِ سُلَيْمَانَ، قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ يُحَدِّثُ، عَنِ عُلْقَمَةَ، وَالْأَسْوَدِ، أَنَّهُمَا كَانَا مَعَ عَبْدِ اللَّهِ فِي بَيْتِهِ فَقَالَ: أَصَلَّى هُوَ لَاءِ؟ قُلْنَا: نَعَمْ، فَأَمَّهُمَا وَقَامَ بَيْنَهُمَا بَعْضُ آذَانٍ وَلَا إِقَامَةٍ، قَالَ: إِذَا كُنْتُمْ ثَلَاثَةً فَاصْنَعُوا هَكَذَا، وَإِذَا كُنْتُمْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَلْيُؤَمِّكُمْ أَحَدُكُمْ وَلْيُفْرَشْ كَفَيْهِ عَلَى فُحْدَيْهِ، فَكَأَنَّمَا أَنْظَرُ إِلَى اخْتِلَافِ أَصَابِعِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁵⁶

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُبَارَكِ الْمُخَرَّمِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو هِشَامٍ، وَاسْمُهُ الْمَغِيرَةُ بْنُ سَلَمَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ مُسْلِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: خَطَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، قَدْ فَرَضَ عَلَيْكُمْ الْحَجَّ، فَقَالَ رَجُلٌ: فِي كُلِّ عَامٍ؟ فَسَكَتَ عَنْهُ حَتَّى أَعَادَهُ ثَلَاثًا، فَقَالَ: لَوْ قُلْتُ نَعَمْ، لَوَجِبَتْ، وَلَوْ وَجِبَتْ، مَا قُمْتُمْ بِهَا، ذُرُونِي مَا تَرَكَتُمْ، فَإِنَّمَا هَلَاكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ، وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ، فَإِذَا أَمَرْتُمْ بِالشَّيْءِ فَخُذُوا بِهِ مَا اسْتَطَعْتُمْ، وَإِذَا نَهَيْتُمْ عَنْ شَيْءٍ، فَاجْتَنِبُوهُ.⁵⁵⁷

أَخْبَرَنَا هَنَّادُ بْنُ السَّرِيِّ، عَنْ أَبِي مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنِ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنِ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ مَنَاكِبَنَا فِي الصَّلَاةِ وَيَقُولُ: لَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، لِيَلِينِي مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهَى، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، قَالَ أَبُو مَسْعُودٍ: فَأَنْتُمْ الْيَوْمَ أَشَدُّ اخْتِلَافًا.⁵⁵⁸

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ، عَنِ مَنْصُورٍ، عَنِ طَلْحَةَ بْنِ مُصَرِّفٍ، عَنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْسَجَةَ، عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَلَّلُ الصُّفُوفَ مِنْ نَاحِيَةِ إِلَى نَاحِيَةٍ يَمْسَحُ مَنَاكِبَنَا وَصُدُورَنَا وَيَقُولُ: لَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، وَكَانَ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى الصُّفُوفِ الْمُقَدَّمَةِ.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ en-Nesā'ī, el-Imām, Men yelī el-imām summe l-lezī yelīh, no. 819, II, 259.

⁵⁵⁶ en-Nesā'ī, bāb et-taṭbīq, no. 1041, II, 425.

⁵⁵⁷ en-Nesā'ī, Menāsik el-ḥacc, Bāb vucūb el-ḥacc, no. 2639, V, 7.

⁵⁵⁸ en-Nesā'ī, men yelī el-imām summe el-laḏī yelīh, no. 819, II, 259.

⁵⁵⁹ en-Nesā'ī, el-Imām, mā yeḡūl l-imām izā teḡaddeme fī tesviyeti ş-şufūf, no. 823, II, 262.

أَخْبَرَنَا بِشْرُ بْنُ خَالِدِ الْعَسْكَرِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ سُلَيْمَانَ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمَسُحُ عَوَاتِقَنَا وَيَقُولُ: اسْتَوُوا وَلَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، وَلِيَلِينِي مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهَى، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ.⁵⁶⁰

أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمُخْزُومِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، (ح) وَابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَحْنُ الْأَخْرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، بِيَدِ أُنْثَى أَوْثُوا الْكِتَابِ مِنْ قَتَلْنَا، وَأَوْثِنَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، وَهَذَا الْيَوْمُ الَّذِي كَتَبَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِمْ فَاخْتَلَفُوا فِيهِ، فَهَدَانَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ، يَغْنِي يَوْمَ الْجُمُعَةِ، فَالنَّاسُ لَنَا فِيهِ تَبِعَ الْيَهُودَ عَدَا وَالنَّصَارَى بَعْدَ عَدِ.⁵⁶¹

أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ، وَهُوَ ابْنُ الْمُقَدَّامِ بْنِ شَرِيحِ بْنِ هَانِيٍّ، عَنْ أَبِيهِ، (المقدم عن أبيه شريح بن هاني، عن أبيه) هَانِيٍّ، أَنَّهُ لَمَّا وَفَدَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعَهُ وَهُمْ يَكُونُونَ هَانِيًّا أَبَا الْحَكَمِ، فَدَعَاهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهُ: إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَكْمُ وَإِلَيْهِ الْحُكْمُ، فَلِمَ تُكْنَى أَبَا الْحَكَمِ؟ فَقَالَ: إِنَّ قَوْمِي اخْتَلَفُوا فِي شَيْءٍ أَتَوْنِي فَحَكَمْتُ بَيْنَهُمْ، فَرَضِي كِلَا الْقَرِيبَيْنِ، قَالَ: مَا أَحْسَنَ مِنْ هَذَا، فَمَا لَكَ مِنَ الْوُلْدِ؟ قَالَ: لِي شَرِيحٌ، وَعَبْدُ اللَّهِ، وَمُسْلِمٌ، قَالَ: فَمَنْ أَكْبَرُهُمْ؟ قَالَ: شَرِيحٌ، قَالَ: فَأَنْتَ أَبُو شَرِيحٍ فَدَعَا لَهُ وَلَوْلَايِهِ.⁵⁶²

Ebū Dāvūd (ö. 275/889)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، وَالْأَسْوَدِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: إِذَا رَكَعَ أَحَدُكُمْ فَلْيُفْرِشْ ذِرَاعَيْهِ فَخِذَيْهِ، وَلْيَطْبِقْ بَيْنَ كَفَيْهِ، فَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى اخْتِلَافِ أَصَابِعِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁶³

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَنْصُورٍ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ يَعْقُوبَ، يَعْنِي ابْنَ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا أَبِي، عَنِ ابْنِ إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنِي خُصَيْفُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجَزْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: قُلْتُ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ: يَا أَبَا الْعَبَّاسِ، عَجِبْتُ لِاخْتِلَافِ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي إِهْلَالِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أُوجِبَ، فَقَالَ: إِنِّي لِأَعْلَمُ النَّاسَ بِذَلِكَ، إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَجَّةً وَاحِدَةً، فَمِنْ هُنَاكَ اخْتَلَفُوا، حَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَاجًّا، فَلَمَّا صَلَّى فِي مَسْجِدِهِ بِذِي الْحُلَيْفَةِ

⁵⁶⁰ en-Nesā'ī, el-Imām, mā yeḳūl l-imām izā teḳaddeme fi tesviyeti ş-şufūf, no. 824, II, 263.

⁵⁶¹ en-Nesā'ī, el-Cum'a, İcāb el-cum'a, no. 1383, III, 199.

⁵⁶² en-Nesā'ī, Ādāb el-kuḍāt, izā ḥakkemū raculen faḳadā beynehum, no. 5431, VIII, 281.

⁵⁶³ Ebū Dāvūd, aṣ-Ṣalāt tafri' ebvāb ar-rukū' ve-s-sucūd, Bāb veḍ' u l-yedeyn 'alā r-rakbeteyn, no. 868, III, 9.

رُكِعْتَيْهِ، أَوْجَبَ فِي مَجْلِسِهِ، فَأَهْلَ بِالْحَجِّ حِينَ فَرَعَ مِنْ رُكْعَتَيْهِ، فَسَمِعَ ذَلِكَ مِنْهُ أَقْوَامٌ، فَحَفِظْتُهُ عَنْهُ، ثُمَّ رَكِبَ، فَلَمَّا اسْتَقَلَّتْ بِهِ نَاقَتُهُ أَهْلًا، وَأَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْهُ أَقْوَامٌ، وَذَلِكَ أَنَّ النَّاسَ إِنَّمَا كَانُوا يَأْتُونَ أَرْسَالًا، فَسَمِعُوهُ حِينَ اسْتَقَلَّتْ بِهِ نَاقَتُهُ يَهْلُ، فَقَالُوا: إِنَّمَا أَهْلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ اسْتَقَلَّتْ بِهِ نَاقَتُهُ، ثُمَّ مَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا عَلَا عَلَى شَرَفِ الْبَيْدَاءِ أَهْلًا، وَأَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْهُ أَقْوَامٌ، فَقَالُوا: إِنَّمَا أَهْلَ حِينَ عَلَا عَلَى شَرَفِ الْبَيْدَاءِ، وَإِنَّمَا اللَّهُ لَقَدْ أَوْجَبَ فِي مُصَلَّاهُ، وَأَهْلَ حِينَ اسْتَقَلَّتْ بِهِ نَاقَتُهُ، وَأَهْلَ حِينَ عَلَا عَلَى شَرَفِ الْبَيْدَاءِ.⁵⁶⁴

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا عُبَيْسَةُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنِي يُونُسُ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الزَّيْنَادِ عَنِ بَيْعِ التَّمْرِ قَبْلَ أَنْ يَبْدُو صَلَاحُهُ وَمَا دُكِرَ فِي ذَلِكَ، فَقَالَ: كَانَ عُرْوَةُ بْنُ الرُّبَيْرِ يُحَدِّثُ عَنْ سَهْلِ بْنِ أَبِي حَتْمَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، قَالَ: كَانَ النَّاسُ يَتَّبِعُونَ التَّمَارَ قَبْلَ أَنْ يَبْدُو صَلَاحُهَا، وَحَضَرَ تَقَاضِيهِمْ، قَالَ الْمُتَبَاعُ: قَدْ أَصَابَ التَّمْرَ الدَّمَانُ، وَأَصَابَهُ فُسَامٌ، وَأَصَابَهُ مَرَاضٌ، غَاهَتِ يَبْدُو صَلَاحُهَا، فَإِذَا جَدَّ يَحْتَجُونَ بِهَا، فَلَمَّا كَثُرَتْ خُصُومَتُهُمْ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَأَمْشُورَةَ يُشِيرُ بِهَا: فِيمَا لَا فَلَا تَتَّبِعُوا التَّمْرَةَ، حَتَّى يَبْدُو صَلَاحُهَا، لِكَثْرَةِ خُصُومَتِهِمْ وَاخْتِلَافِهِمْ.⁵⁶⁵

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا ثَوْرُ بْنُ يَزِيدَ، قَالَ: حَدَّثَنِي خَالِدُ بْنُ مَعْدَانَ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَمْرٍو السُّلَمِيُّ، وَخُجْرُ بْنُ خُجْرٍ، قَالَا: أَتَيْنَا الْعَرَبِيَّ بْنَ سَارِيَةَ، وَهُوَ مِمَّنْ نَزَلَ فِيهِ: {وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا اتَّوَكَّ لِنَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أُجِدُّ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ} فَسَلَّمْنَا، وَقُلْنَا: أَتَيْنَاكَ زَائِرِينَ وَعَائِدِينَ وَمُقْتَسِبِينَ، فَقَالَ الْعَرَبِيُّ: صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ، ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيْنَا، فَوَعظَنَا مَوْعِظَةً بَلِيغَةً، دَرَفَتْ مِنْهَا الْعُيُونُ، وَوَجِلَتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ، فَقَالَ قَائِلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَأَنَّ هَذِهِ مَوْعِظَةٌ مَوْعِجٌ، فَمَاذَا تَعَهَّدُ لِنَا؟ فَقَالَ: أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ، وَإِنْ عَبْدٌ حَبَشِيٌّ، فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِي، فَسِيرِي اخْتِلَافًا كَثِيرًا، فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي، وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ، تَمَسَّكُوا بِهَا، وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ، وَإِيَّاكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُورِ، فَإِنَّ كُلَّ مُحَدَّثَةٍ بَدْعَةٌ، وَكُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ.⁵⁶⁶

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا زَائِدَةُ بْنُ فُؤَادَةَ التَّقْفِيَّةُ، حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ قَيْسِ الْمَاصِرِيِّ، عَنْ عَمْرٍو بْنِ أَبِي قُرَّةٍ، قَالَ: كَانَ خُدَيْفَةُ بِالْمَدَائِنِ، فَكَانَ يَذْكُرُ أَشْيَاءَ قَالَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَنَاسٍ مِنْ أَصْحَابِهِ فِي الْعَضَبِ، فَيَنْطَلِقُ نَاسٌ مِمَّنْ سَمِعَ ذَلِكَ مِنْ خُدَيْفَةَ، فَيَأْتُونَ سَلْمَانَ، فَيَذْكُرُونَ لَهُ قَوْلَ خُدَيْفَةَ، فَيَقُولُ سَلْمَانُ: خُدَيْفَةُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُ، فَيَرْجِعُونَ إِلَى خُدَيْفَةَ، فَيَقُولُونَ لَهُ: قَدْ ذَكَرْنَا قَوْلَكَ لِسَلْمَانَ، فَمَا صَدَقَكَ، وَلَا كَذَّبَكَ، فَأَتَى خُدَيْفَةَ سَلْمَانَ وَهُوَ فِي مَبَقَلَةٍ، فَقَالَ: يَا سَلْمَانُ، مَا يَمْنَعُكَ أَنْ تُصَدِّقَنِي بِمَا سَمِعْتُ

⁵⁶⁴ Ebū Dāvūd, el-Menāsik, bāb fī waḳti l-ihrām, no. 1770, III, 545.

⁵⁶⁵ Ebū Dāvūd, el-Buyū' ve-l-icārāt, Bāb fī bey' eş-šimār kable en yebdu ve-šalāhuḩā, no. 3372, V, 433.

⁵⁶⁶ Ebū Dāvūd, Evvelu kitāb es-sunnet, Bāb fī luzūm es-sunne, no. 4607, VII, 134.

مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ سَلْمَانُ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَغْضَبُ، فَيَقُولُ فِي الْغَضَبِ لِنَاسٍ مِنْ أَصْحَابِهِ، وَيَرْضَى، فَيَقُولُ فِي الرِّضَا لِنَاسٍ مِنْ أَصْحَابِهِ، أَمَا تَنْتَهِي حَتَّى تُورِثَ رَجَالًا حُبَّ رَجَالٍ، وَرَجَالًا بُغْضَ رَجَالٍ، وَحَتَّى تُوقِعَ اخْتِلَافًا وَفُرْقَةً؟ وَلَقَدْ عَلِمْتَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ فَقَالَ: أَيُّمَا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي سَبَيْتُهُ سَبَّهُ، أَوْ لَعْنْتُهُ لَعْنَةً فِي غَضَبِي، فَإِنَّمَا أَنَا مِنْ وَلَدِ آدَمَ، أَغْضَبُ كَمَا يَغْضِبُونَ، وَإِنَّمَا بَعْتَنِي رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ، فَاجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ صَلَاةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَاللَّهُ لَتَنْتَهِيَنَّ، أَوْ لَأَكْتُنِبَنَّ إِلَى عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ. 567

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَاصِمٍ الْأَنْطَاكِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، وَمُبَشَّرٌ، يَعْنِي ابْنَ إِسْمَاعِيلَ الْحَلَبِيِّ، عَنْ أَبِي عَمْرٍو، قَالَ يَعْنِي: الْوَلِيدُ: حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرٍو، قَالَ: حَدَّثَنِي قَتَادَةُ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، وَأَنْسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: سَيَكُونُ فِي أُمَّتِي اخْتِلَافٌ وَفُرْقَةٌ، قَوْمٌ يُحْسِنُونَ الْقِيْلَ، وَيُسَيِّئُونَ الْفِعْلَ، وَيَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ، لَا يُجَاوِزُ تَرَاقِيهِمْ، يَمْرُقُونَ مِنَ الدِّينِ مُرُوقَ السَّهْمِ مِنَ الرَّمِيَّةِ، لَا يَرْجِعُونَ حَتَّى يَرْتَدَّ عَلَى فُوقِهِ، هُمْ سُرُّ الْخَلْقِ وَالْخَلِيقَةِ، طُوبَى لِمَنْ قَتَلَهُمْ وَقَتْلَهُ، يَدْعُونَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ، وَلَيْسُوا مِنْهُ فِي شَيْءٍ، مَنْ قَاتَلَهُمْ كَانَ أَوْلَى بِاللَّهِ مِنْهُمْ، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا سِيَمَاهُمْ؟ قَالَ: التَّخْلِيقُ. 568

حَدَّثَنَا هُنَّادُ بْنُ السَّرِيِّ، وَأَبُو عَاصِمٍ بْنُ جَوَاسٍ الْحَنْفِيُّ، عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ طَلْحَةَ الْيَامِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْسَجَةَ، عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَلَّلُ الصَّفَّ مِنْ نَاجِيَةٍ إِلَى نَاجِيَةٍ، يَمَسُخُ صُدُورَنَا وَمَنَاكِبَنَا وَيَقُولُ: لَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، وَكَانَ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَمَلَائِكَتُهُ يُصَلُّونَ عَلَى الصُّوفِ الْأَوَّلِ. 569

et-Tirmizī (ö. 279/892)

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، عَنْ بَجِيرِ بْنِ سَعْدٍ، عَنْ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَمْرٍو السُّلَمِيِّ، عَنِ الْعُرْبَاضِ بْنِ سَارِيَةَ، قَالَ: وَعَظَّنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا بَعْدَ صَلَاةِ الْعَدَاةِ مَوْعِظَةً بَلِيغَةً، دَرَفَتْ مِنْهَا الْعُيُونُ، وَوَجِلَتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ، فَقَالَ رَجُلٌ: إِنَّ هَذِهِ مَوْعِظَةٌ مُوَدِّعٌ، فَمَاذَا تَعْهَدُ لِنِينَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ، وَإِنَّ عَبْدًا حَبْسِيًّا، فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ يَرَى اخْتِلَافًا كَثِيرًا، وَإِيَّاكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُورِ، فَإِنَّهَا ضَلَالَةٌ، فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْكُمْ، فَعَلَيْهِ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمَهْدِيِّينَ، غَضُوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ. 570

⁵⁶⁷ Ebū Dāvūd, Evvelu kitāb es-sunnet, Bāb fi n-nehyi 'an sebba aşḥābi rasūlillah, no. 4659, VII, 166.

⁵⁶⁸ Ebū Dāvūd, Evvelu kitāb es-sunnet, bāb fi kitāb el-ḥavāric, no. 4765, VII, 273.

⁵⁶⁹ Ebū Dāvūd, eṣ-Ṣalāt tefrī' ebvāb aṣ-ṣufūf, bāb tasviyet'u ṣ-ṣufūf, no. 664, II, 490.

⁵⁷⁰ et-Tirmizī, Abvāb el-'ilm 'an rasūlillah, bāb al-aḥzu bi-s-sunnet ve-ictināb el-bida', no. 2676, IV, 41.

حَدَّثَنَا هَنَّادٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ أَبِي صَالِحٍ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اتْرُكُونِي كَمَا تَرَكْتُمْ، فَإِذَا حَدَّثْتُمْ، فَخُذُوا عَنِّي، فَإِنَّمَا هَلَاكُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ، وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ.⁵⁷¹

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مُوسَى، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ خُصَيْفٍ قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَنَامِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ النَّاسَ قَدْ اخْتَلَفُوا فِي التَّسْهُدِ، فَقَالَ: عَلَيْكَ بِتَسْهُدِ ابْنِ مَسْعُودٍ.⁵⁷²

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: لَمَّا قُبِضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اخْتَلَفُوا فِي دَفْنِهِ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَيْئًا مَا نَسِيْتُهُ، قَالَ: مَا قَبِضَ قَالَ أَبُو عَيْسَى: هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ، وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ اللَّهُ نَبِيًّا إِلَّا فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي يُجِبُّ أَنْ يُدْفَنَ فِيهِ، اذْفُونُهُ فِي مَوْضِعِ فِرَاشِهِ. بُنُ أَبِي بَكْرٍ الْمُلَيْكِيُّ يُضَعَّفُ مِنْ قَبْلِ حِفْظِهِ.⁵⁷³

Ibn Māce (273/887)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ، أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ أَبِي صَالِحٍ، عَنِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دَرُونِي مَا تَرَكْتُمْ، فَإِنَّمَا هَلَاكُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِسُؤَالِهِمْ وَاخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ، فَإِذَا أَمَرْتُمْ بِشَيْءٍ فَخُذُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ، وَإِذَا نَهَيْتُمْ عَنْ شَيْءٍ فَانْتَهُوا.⁵⁷⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ بَشِيرٍ بْنِ ذَكْوَانَ الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْعَلَاءِ يَعْنِي ابْنَ زُبَيْرٍ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي الْمَطَّاعِ، قَالَ: سَمِعْتُ الْعُرْبَاضَ بْنَ سَارِيَةَ يَقُولُ: قَامَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ، فَوَعظَنَا مَوْعِظَةً بَلِيغَةً، وَجَلَّتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ، وَذَرَفَتْ مِنْهَا الْعُيُونُ، فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَعَظَّنَا مَوْعِظَةً مُودِعٍ، فَأَعَهَدَ إِلَيْنَا بِعَهْدٍ، فَقَالَ: عَلَيْكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ، وَإِنْ عَبْدًا حَبَشِيًّا، وَسَتْرُونَ مِنْ بَعْدِي اخْتِلَافًا شَدِيدًا، فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي، وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمَهْدِيِّينَ، غَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِدِ، وَإِيَّاكُمْ وَالْأُمُورَ الْمُحَدَّثَاتِ، فَإِنَّ كُلَّ بِدْعَةٍ ضَالَّةٌ⁵⁷⁵

⁵⁷¹ et-Tirmizī, Abvāb el-'ilm 'an rasūlillah, bāb el-intihā' 'ammā nehā 'anhu rasūlillah, no. 2679, IV, 43.

⁵⁷² et-Tirmizī, Abvāb aṣ-ṣalāt 'an rasūlillah, Mā cā' e fi t-teṣehhud, no. 289, I, 445.

⁵⁷³ et-Tirmizī, Ebvāb el-canā' iz 'an rasūlillah, bāb mā cā' e fi defni n-nebbiyyi ḥaiṣu gubiḍe, no. 1018, II, 278.

⁵⁷⁴ Ibn Māce, el-Muḥaddime, bāb ittibā' sunneti rasūlillah, no. 2, I, 179.

⁵⁷⁵ Ibn Māce, el-Muḥaddime, bāb ittibā' sunneti l-ḥulefā' er-rāšidīn el-mehdiyyīn, no. 42, I, 192.

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ بِشْرِ بْنِ مَنْصُورٍ، وَإِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ السَّوَّاقِ، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ صَالِحٍ، عَنْ ضَمْرَةَ بْنِ حَبِيبٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَمْرٍو السُّلَمِيِّ، أَنَّهُ سَمِعَ الْعُرْبَاضَ بْنَ سَارِيَةَ يَقُولُ: وَعَظَّنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُوعِظَةً، ذَرَفَتْ مِنْهَا الْعُيُونُ، وَوَجِلَتْ مِنْهَا الْقُلُوبُ، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ هَذِهِ لَمُوعِظَةٌ مُودِعٍ، فَمَاذَا تَعْهَدُ لَنَا؟ قَالَ: قَدْ تَرَكْتُكُمْ عَلَى الْبَيْضَاءِ لَيْلَهَا كَنَهَارِهَا، لَا يَزِيغُ عَنْهَا بَعْدِي إِلَّا هَالِكٌ، مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ فَسِيرَى اخْتِلَافًا كَثِيرًا، فَعَلَيْكُمْ بِمَا عَرَفْتُمْ مِنْ سُنَّتِي، وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمُهَدِّبِينَ، عَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِدِ، وَعَلَيْكُمْ بِالطَّاعَةِ، وَإِنْ عَبْدًا حَبَشِيًّا، فَإِنَّمَا الْمُؤْمِنُ كَالْجَمَلِ الْأَيْفِ، حَيْثُمَا قِيدَ انْقَادًا. 576

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ الْجَهْضَمِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ، حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ الرَّازِيُّ، عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ فَارَقَ الدُّنْيَا عَلَى الْإِحْلَاصِ لِلَّهِ وَحَدِّهِ، وَعِبَادَتِهِ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، مَاتَ وَاللَّهُ عَنْهُ رَاضٍ، قَالَ أَنَسٌ: وَهُوَ دِينُ اللَّهِ الَّذِي جَاءَتْ بِهِ الرُّسُلُ، وَبَلَّغُوهُ عَنْ رَبِّهِمْ قَبْلَ هَرَجِ الْأَحَادِيثِ، وَاخْتِلَافِ الْأَهْوَاءِ، وَتَصَدِيقُ ذَلِكَ فِي كِتَابِ اللَّهِ، فِي آخِرِ مَا نَزَّلَ، يَقُولُ اللَّهُ: {فَإِنْ تَابُوا، قَالَ: خَلَعُوا الْأَوْثَانَ وَعِبَادَتِهَا، {وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ}. وَقَالَ فِي آيَةٍ أُخْرَى: {فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَاجِزُواكُمْ فِي الدِّينِ}. 577

حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ عُثْمَانَ الدِّمَشْقِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا مُعَانُ بْنُ رِقَاعَةَ السَّلَامِيُّ، حَدَّثَنِي أَبُو خَلْفٍ الْأَعْمَى، أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ أُمَّتِي لَنْ تَجْتَمِعَ عَلَى ضَلَالَةٍ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ الْاِخْتِلَافَ، فَعَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الْأَعْظَمِ. 578

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، عَنْ حَمَادِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتٍ، أَوْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدِ بْنِ جُدْعَانَ، شَكَ أَبُو بَكْرٍ، عَنْ أَبِي بُرْدَةَ، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى مُحَمَّدِ بْنِ مَسْلَمَةَ، فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّهَا سَتَكُونُ فِتْنَةٌ وَفُرْقَةٌ وَاخْتِلَافٌ، فَإِذَا كَانَ كَذَلِكَ فَأَتِ بِسِنِّيكَ أَحَدًا، فَاضْرِبْهُ حَتَّى يَنْقَطِعَ، ثُمَّ اجْلِسْ فِي بَيْتِكَ، حَتَّى تَأْتِيكَ يَدٌ خَاطِئَةٌ، أَوْ مَنِيَّةٌ قَاضِيَةٌ. 579

576 Ibn Māce, el-Muqaddime, bāb ittibā' sunneti l-hulefā' er-rašidin el-mehdiyyin, no. 43, I, 193.

577 Ibn Māce, el-Muqaddime, bāb fi l-īmān, no. 70, I, 207.

578 Ibn Māce, el-Fiten, bāb es-sevād el-a' zam, no. 3950, III, 542.

579 Ibn Māce, el-Fiten, bāb et-tešebbut fi l-fitne, no. 3962, III, 551.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ، أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ
الْأَنْصَارِيِّ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ مَنَاكِبَنَا فِي الصَّلَاةِ وَيَقُولُ: لَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، لِإِلْيَاسِ بْنِ
أُولُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهَيْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ.⁵⁸⁰

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ شَبَّةَ بْنِ عَبِيدَةَ بْنِ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا عُبَيْدُ بْنُ طُفَيْلٍ الْمُعَرِّيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ الْفَرَشِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي
مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: لَمَّا مَاتَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، اخْتَلَفُوا فِي اللَّحْدِ وَالشَّقِّ، حَتَّى تَكَلَّمُوا فِي ذَلِكَ، وَارْتَفَعَتْ
أَصْوَاتُهُمْ، فَقَالَ عُمَرُ: لَا تَصْخَبُوا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيًّا وَلَا مَيِّتًا، أَوْ كَلِمَةً نَحْوَهَا، فَأَرْسَلُوا إِلَى الشَّقَّاقِ،
وَاللَّاجِدِ جَمِيعًا، فَجَاءَ اللَّاجِدُ، فَحَدَّ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ دُفِنَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁸¹

⁵⁸⁰ Ibn Māce, İḳāmet eş-şalāt ve-s-sunnet fiḥā, bāb men yusteḥabbu en yeliye l-imām, no. 976, I, 507.

⁵⁸¹ Ibn Māce, el-Cenā'iz, bāb mā cā'e fī ş-şeqq, no. 1558, II, 183.

BİBLİYOGRAFYA

‘Abd Allāh b. Sa’īd b. Muḥammed ‘İbādī el-Leḥcī el-Ḥadramī eş-Şaharī, *Muntehā es-Su’āl ‘alā Vesāili’l-Vuşūl ilā Şemāil er-Rasūl*, Dār el-Minhāc, Cidde, 1426/2005.

‘Aclūnī, İsmail b. Muḥammed b. ‘Abdu’l-Hādī el-Cerāhī el-‘Aclūnī ed-Dimeşķī Ebū’l-Fidā’ (ö.1162/1749), *Keşfu’l-Ḥafā’* (nşr.), Mektebetu’l-Ḳudsī ‘li’Şāhibihā Ḥusām ed-Dīn el-Ḳudsī, Ḳahire 1351.

‘Alīyyul-Ḳārī, Ebū’l-Ḥasen Nūruddīn ‘Alī el-Mollā (ö.1014/1605), *Mirķātu’l-Mefātīḥ Şerḫu Mişkāti’l-Meşābih* (nşr.), I-IX, Dāru’l-Fikr, Beyrūt - Lubnān 1422/2002.

‘Alīyyul-Ḳārī, Ebū’l-Ḥasen Nūruddīn ‘Alī el-Mollā (ö.1014/1605), *el-Esrāru’l-Merfū’a fi’l-Aḫbārī’l-Mevdū’a el-Ma’rūf bi’l-Mevdū’āti’l-Kubrā* (nşr. Muḥammed eş-Şabbāğ), Dāru’l-Emāne / Muessesetu’r-Risāle, Beyrūt, t.y.

el-Ālūsī, Maḫmūd b. ‘Abdullāh el-Ḥuseynī (ö.1270/1854), *Rūḫu’l-Me’ānī fi Tefsīr el-Ḳur’āni’l-‘Azīm ve’s-Seb’u’l-Meşānī* (nşr ‘Alī ‘Abdubārī ‘Aṭıyye), I-XVI, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye - Beyrut 1415.

el-Azīzī, ‘Alī b. Ahmed el-Bālākī (ö. 1070/1660), *es-Sirācü’l-münīr bi-şerḫi’l-Cāmi’i’ş-Şağīr*, y.y., b.y., t.y.

el-Baḫrānī, es-Seyyid Ḥaşim el-Ḥuseynī (ö.1107/1598), *el-Burhān fi Tefsīri’l-Ḳur’ān* (nşr. Heyet), Ḳum, t.y.

Bauer, Thomas: *Die Kultur der Ambiguität*. Eine andere Geschichte des Islams. 5. Baskı, Verlag der Weltreligionen, Berlin.

el-Beydāvī, Ebū Sa’īd ‘Abdullāh b. ‘Omer el-Şīrāzī (ö.685/1286), *Envāru’t-Tenzil ve Esrāru’t-Te’vīl* (nşr. Muḥammed ‘Abdurrahman el-Mar’aşlī), I-V, Dāru İḫyā’i’t-Turāşī’l-‘Arabī, Beyrut 1418H.

el-Beydāvī, Ebū Sa'īd 'Abdullāh b. 'Omer el-Şīrāzī (ö.685/1286), *Metn Minhāci'l-Vusūl ilā 'İlmi'l- Uşūl*, b.y., 1429/2008.

el-Buceyrimī, Suleymān b. Muḥammed b. 'Omer el-Buceyrimī el-Mısrī eş-Şāfī'ī (ö. 1221/1806), *Tuhfetu'l-Ḥabīb 'alā Şerḥi'l-Ḥaṭīb*, I-IV, y.y., b.y., 1415/1995.

Cemāleddin el-Kāsımī, Muhammed Cemālüddīn b. Muhammed Saīd b. Kāsım ed-Dımaşkı (1866-1914), *Mehāsınü't-te'vīl, Dār el-Kutubu'l'İlmiyye*, Beyrüt, 1418.

Cemel, Ebū Dāvūd Süleymān b. 'Umer b. Mansūr el-Uceylī el-Ezherī (ö. 1204/1790), *Fütühātü'l-vehhāb bi-tavzīhi Şerḥi Menheci't-tullāb*, Dār el-Fıkr, t.y.

Ceşşās, Ebū Bekr Aḥmed b. 'Alī er-Rāzī (ö.370/981), *Āḥkāmü'l-Kur'ān* (nşr. Muḥammed Şādık el-Kamḥāvī), Dāru 'İhyā'it-Turāşil-'Arabī, Beyrut 1405H.

el-Cuveynī, Ebû'l-Me'ālī 'Abdumelik b. 'Abdullāh (ö.478/1086), *Ğiyāşil-'Umem fi İltiyāşil-'Z- Zulem* (nşr. 'Abdul'azīm ed-Dīb), Mektebetu 'İmāmi'l-Ḥaremeyn, 1401H.

el-Cuveynī, Ebû'l-Me'ālī 'Abdumelik b. 'Abdullāh (ö.478/1086), *Nihāyetü'l-Maṭlab fi Dirāyeti'l-Mezheb* (nşr. Abdul'azīm Maḥmūd ed-Dīb), Dāru'l-Minhāc, 1428/2007.

ed-Demīrī, Ebû'l-Beḳā Muḥammed b. Mūsā (808/1406), *en-Necmu'l-Vehhāc*, I-X, b.y. 1425/2004.

ed-Demīrī, Ebû'l-Beḳā Muḥammed b. Mūsā (808/1406), *Ḥayātu'l-Ḥayevān el-Kubrā* (nşr.), I-II, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1424H.

Ebū Bekr İbnu'l-'Arabī, Ebū Bekr Muḥammed b. 'Abdullāh b. el-'Arabī el-İşbīlī (ö.543/1149), *el'Avāşım mine'l-Ḳavāşım fi Tahḳıki Mevākıfi's-Şahābe ba'de Vefāti'n-Nebī* (nşr. Muḥıbbuddīn el-Ḥaṭīb), Dāru'l-Cıl, Beyrüt 1419/1987.

Ebū's-Su'ūd, Muḥammed b. Muḥammed b. Muştafā el-'İmādī (982/1574), *İrşādu'l-'Ākli's-Selīm ilā Mezāyā'l-Kitābi'l-Kerīm* (nşr.), Dāru İhyā'it-Turāşil-'Arabī, Beyrüt.

el-Fenārī, Muḥammed b. Ḥamza b. Muḥammed er-Rūmī (ö.834/1431), *Fuṣūlu'l-Bedāi' fī 'Uṣūli'ş-Şerā'i'* (nşr. Muḥammed Ḥuseyn Muḥammed Ḥasen İsmāil), I-II, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt 1427/2006.

el-Fettenī, Muḥammed Ṭāhir b. 'Alī eş-Şiddīkī el-Hindī el-Fettenī (ö.986/1578), *Tezkiratu'l-Mevd'āt* (nşr.), İdāratu't-Ṭabā'ati'l-Munīriyye, b.y., 1343.

el-Fettenī, Muḥammed Ṭāhir b. 'Alī eş-Şiddīkī el-Hindī el-Fettenī (ö.986/1578), *Mecma'u Biḥāri'l-Envār fī Ġarā'ibi't-Tenzil ve Leṭā'ifi'l-Aḥbār* , I-V, 3. Baskı, y.y., b.y., 1387/1967.

el-Ġazzālī, Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed (ö.505/1112), *İḥyā'u 'Ulūmi'd-Dīn* (nşr.), I-IV, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, t.y.

el-Ġazzālī, Ebū Ḥāmid Muḥammed b. Muḥammed (ö.505/1112), *Mizānu'l-'Amel* (nşr. Suleymān Duniyā), Dāru'l-Me'ārif, Mışır 1964.

Goldziher İgnaz, *Die Zahiriten Ihr Lehstystem Und Ihre Geschichte*, Otto Schulze, Leibzig, 1884.

el-Ḥalebī, Ebū'l-Ferec 'Alī b. İbrāhīm b. Aḥmed Nūreddīn b. Burhāneddīn (ö.1044/1634), *İnsānu'l-'Uyūn fī Sīreti'l-Emīni'l-Me'mūn* (nşr.), I-III, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1427H.

el-Ḥaṭīb eş-Şirbīnī, Şems ed-Dīn Muḥammed b. Aḥmed eş-Şāfi'ī (ö.977/1569), *Muġnī'l-Muḥtāc ilā Ma'rifeti Me'ānī Elfāzi'l-Minhāc* (nşr.), I-VI, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

el-Ḥaṭṭābī, Ebū Suleymān Ḥamd b. Muḥammed b. İbrāhīm b. el-Ḥaṭṭāb el-Bustī (ö.388/998), *'A'lāmu'l-Ḥadīş* (nşr. Muḥammed b. Sa'd b. 'Abdurrahmān 'Alī Su'ūd), I-IV, b.y., 1409/1988.

el-Hindī, Ebū 'Abdullāh Muḥammed b. 'Abdurrahīm el-Urmevī (715/1315), *Nihāyetu'l-Vusul fī Dirāyeti'l-Uşul* (nşr. Şālih b. Suleymān el-Yūsuf, Sa'd b. Sālim es-Sevīḥ), I-IX, y.y., Mekke 1416/1996.

el-Hindî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdurrahîm el-Urmevî (715/1315), *el-Fâ'ik fî Uşûli'l-Fıkh* (nşr. Maḥmûd Nişâr), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

el-Ḥuseyn b. el-Manşûr el-Yemenî, el-Ḥuseyn b. el-Manşûr bi'llâh el-Ḳâsım b. Muḥammed b. 'Alî Yemenî (ö.1050/1640), *Âdâbu'l-'Ulemâ' ve'l-Mute'allimîn*, y.y., b.y., t.y.

Ḥût, Ebû 'Abdurrahmân Muḥammed b. Muḥammed Dervîş eş-Şâfi'î (ö. 1277/1860), *Esnâ'l-Me'âlib fî Ehâdîsin Muhtelifeti'l-Merâtib* (nşr. Muştafa 'Abdulḳâdir 'Aṭâ), Beyrût, 1418/1997.

İbn 'Âbidîn, Muḥammed Emîn b. 'Omer b. 'Abdil'azîz el-Ḥuseynî ed-Dimeşķî (ö. 1252/1836), *Reddu'l-Muhtâr 'alâ'd-Durri'l-Muhtâr*, I-VI, 2. Baskı, y.y., Beyrût, 1412/1992.

İbn 'Acîbe, Aḥmed b. Muḥammed b. el-Mehdî b. 'Acîbe el-Ḥasenî el-İdrîsî eş-Şâzelî el-Fâsî (ö. 1224/1809), *el-Baḥru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-Mecîd* (nşr. Aḥmed 'Abdullâh el-Ḳuraşî Raslân), Ḳâhire, 1419H.

İbn 'Âdil, Ebû Ḥafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Ḥanbelî ed-Dimeşķî en-Nu'mânî (ö.775/1374), *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb* (nşr. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ), I-XX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

İbn 'Adiy, Ebû Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî (365/976), *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl* (nşr. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ), I-IX, el-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997.

İbn 'Asâkir, Ebû'l-Ḳâsım 'Alî b. el-Ḥasen (ö.571/1176), *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fî-mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Eş'arî* (nşr.), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1404/1983.

İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), *Me'âni'l-aḥbâr*, y.y., b.y., t.y.

İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), *İlelü's-şerâ'i' ve'l-aḥkâm*, y.y., b.y., t.y.

İbn Fers, Ebû Muḥammed ‘Abdulmun‘im b. ‘Abdurrahîm (ö.597/1203), *Aḥkâmu'l-Ḳur‘ân* (nşr. Ṭāhā b. ‘Alî, Munciyye binti'l-Hādî, Şalahu'd-Dîn Bû ‘Afif), Dâru İbn Ḥazm, Beyrût, 1427/2006.

İbn Ḥacer el-Heytemî, Ebû'l-‘Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Alî İbn Ḥacer el-Heytemî (ö.974/1566), *Tuḥfetu'l-Muḥtâc fî Şerḥi'l-Minhâc* (nşr.), I-X, el-Mektebetu't-Ticâriyye, b.y., 1357/1983.

İbn Ḥazm, Ebû Muḥammed ‘Alî b. Aḥmed el-Endelusî (ö.456/1064), *el-İḥkâm fî Usûli'l-Aḥkâm* (nşr.), I-VIII, Dâru'l-Ḥadîs, Kahire 1404H.

İbn İmâm el-Kâmilîyye, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Muḥammed (ö.874/1470), *Teyşîru'l-Vuşûl ilâ Minhâci'l-Uşûl mine'l-Menḳûl ve'l-Ma‘ḳûl* (nşr. ‘Abdulfettâh Aḥmed ed-Daḥmîsî), I-VI, Dâru'l-Fârûḳ, Kahire 1423/2002.

İbn Teymiyye, Ebû'l-‘Abbās Aḥmed b. ‘Abdulḥalîm el-Ḥarrânî (ö.728/1328), *Ref‘u'l-Melâm ‘ani'l-E‘immeti'l-A‘lâm*, y.y., b.y., t.y.

İbnu'd-Deyba‘, ‘Abdurrahman b. ‘Alî ez-Zebîdî (ö.944/1537), *Temyizu’ t-Ṭayyib min el-Ḥabîs*, y.y., b.y., t.y.

İbnu'l-Eşîr, Ebû's-Sa‘ādât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî (ö.606/1210), *Câmi‘u'l-Uşûl*, (nşr. ‘Abdulḳâdir el-Arna‘ût), I-XII, Dâru'l-Ḥulvânî, b.y., 1389-1392/1969-1972.

İbnu'l-Ḳayyim, Muḥammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb el-Cevziyye (ö.751/1350), *Baḥş fî'l-Eḥādîşi'd-Da‘îfe*, y.y., b.y., t.y.

İbnu'l-Mibrad, Cemâlu'd-Dîn Yûsuf b. Ḥasen b. Aḥmed b. Ḥasen b. ‘Abdulḥadî eş-Şâlihî el-Ḥanbelî (ö.909/1503), *et-Taḥrîcu's-Şagîr ve't-Taḥrîru'l-Kebîr* (nşr. Nûruddîn Ṭalib), b.y., 1432/2011.

İbnu'l-Mulaqqın, Ebû Hafs 'Omer b. 'Alî b. Aḥmed el-Mıṣrî (ö.804/1402), *Tezkiretu'l-Muhtâc ilâ 'Eḥādîsi'l-Minhâc* (nşr. Ḥamdî 'Abdulmecîd es-Selefî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût 1415/1994.

İbnu'r-Rif'a, Ebû'l-'Abbâs Necmuddîn Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî el-Enşârî (ö. 710/1310), *Kifâyetu'n-Nebîh fî Şerḥi't-Tenbîh* (nşr. Mecdî Muḥammed Surûr Bâsallûm), I-XXI, b.y., 2009.

el-İcî, Ebû'l-Faḍl 'Abdurrahmân b. Aḥmed (ö.756/1355), *Kitābu'l-Mevākıf* (nşr. 'Abdurrahmân 'Amîre), I-III, Dāru'l-Cıl, Beyrut 1997.

el-İsnevî, Ebû Muḥammed 'Abdurrahîm b. el-Ḥasen (ö.772/1371), *Nihāyetu's-Sül Şerḥu Minhāci'l-Vuşûl*, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1420/1999.

Kâtib Çelebi, Muşafâ b. 'Abdullâh Ḥacî Ḥalîfe (ö.1067/1957), *Sullemu'l-Vuşûl ilâ Tabakāti'l-Fuḥûl* (nşr. Maḥmûd 'Abdulḳâdir el-Arnāvût), I-VI, IRCICA, İstanbul 2010.

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (1886-1962), *et-Terātîbü'l-idāriyye*, Dār el-Erkam, Beyrût, t.y.

Kiyâ'l-Herrâsî, Ebû'l-Ḥasan 'İmâdu'd-Dîn 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî eṭ-Ṭaberî (ö.504/1110), *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân* (nşr. Mûsâ Muḥammed 'Alî, 'İzzet 'Abdu 'Aṭiyye), Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405H.

el-Ḳurṭubî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî (ö.671/1273), *el-Câmi' li-Āḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş), I-XX, Dāru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, Kahire 1384/1964.

Madelung, Wilferd. *Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen.*

el-Meclisî, Muḥammed Bâkır (ö.1111/1699), *Bihāru'l-Envâr*, I-CX, Muessesetu'l-Vefâ, Beyrut 1403/1983.

Muhammed el-Hıdır Huseyin, *Mevsū'atu'l-'Amāli'l-Kāmile*, Dār en-Nevādir, Sūriyā, 1431/2010.

Muhammed el-Hādīmī, Ebū Sa'īd Muhammed b. Muhammed b. Muştafā b. 'Osmān el-Hādīmī el-Hānefi (ö.1156/1743), *Berīkatu Maḥmūdīyye fī Şerḥi Tarīkatı Muhammedīyye ve Şerī'ati Nebevīyye fī Sīreti Aḥmedīyye* (nşr.), I-IV, Maṭba'atu'l-Halebī, b.y., 1348H.

Muhammed el-Ḥalīlī, Muhammed b. Muhammed b. Şerefuddīn el-Ḥalīlī eş-Şāfi'ī el-Kādirī (1147/1734), *Fetāve'l-Ḥalīlī 'alā Mezḥibi's-Şāfi'ī* (nşr.), I-II, Tıb'a Mışriyye Kādīme, b.y., t.y.

el-Munāvī, Zeynuddīn Muhammed 'Abdirraūf b. Tācu'l-'Ārifīn el-Ḥaddādī (ö.1031/1622), *et-Teyşir bi Şerḥi'l-Cāmi 'i's-Şağīr* (nşr.), I-II, Mektebetu'l-İmām eş-Şāfi'ī, Riyād 1408/1988.

el-Munāvī, Zeynuddīn Muhammed 'Abdirraūf b. Tācu'l-'Ārifīn el-Ḥaddādī (ö.1031/1622), *Feydu'l-Kādīr fī Şerḥi'l-Cāmi 'i's-Şağīr* (nşr.), I-VI, el-Mektebetu't-Ticāriyyetu'l-Kubrā, Mışır 1356/1937.

Muttaḳī el-Hindī, 'Alā'u'd-Dīn 'Alī b. Ḥisāmī'd-Dīn b. Kādī Ḥān el-Kādirī eş-Şāzelī el-Hindī el-Burhānfūrī (ö.975/1567), *Kenzu'l-'Ummāl* (nşr. Bekrī Ḥayyānī), Muessesetu'r-Risāle, b.y., 1401/1981.

en-Nevevī, Ebū Zekerıyyā Muḥyiddīn Yaḥyā b. Şeref (ö.676/1278), *Şerḥu'n-Nevevī 'alā Muslim* (nşr.), I-XVIII (9 ciltte), Dāru İḥyāi't-Turāşī'l-'Arabī, Beyrūt 1392/1972.

en-Nevevī, Muhammed b. 'Umer, Ebū Abdilmu'tī Muhammed b. 'Umer b. Arabī b. Alī en-Nevevī el-Cāvī el-Bentenī (ö. 1316/1898), *Nihāyetü'z-zeyn fī irşādi'l-mübtedi'ın bi-şerḥi Kurreti'l-'ayn*, y.y., Beyrūt, t.y.

en-Nisābūrī, Nizāmuddīn el-Ḥasan b. Muhammed b. Huseyn el-Ḳummī (ö.850/1446), *Ġarāibu'l-Ḳur'ān ve Regāibu'l-Furḳān* (nşr. Zekerıyyā 'Umeyrāt), Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt 1416.

Pak, Zekeriya - Fatih Tiyek, Kur'an'da 'İhtilaf' Kavramı ve Türkçe Çeviri Sorunu = The Concept of 'Ikhtilâf' (Conflict) in the Qur'ân and the Problem of Translating into Turkish, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi], 2018, cilt: XXII, sayı: 2, s. 1273-1295.

Râğıb el-İşfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muḥammed (ö.502/1109), *et-Tefsîr* (nşr.), I-II, Câmi'atu Ummi'l-Ḳurâ, Mekke 1424/2003.

Râğıb el-İşfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muḥammed (ö.502/1109), *ez-Zerâ'a ilâ Mekârimi's-Şerâ'a* (nşr. Ebû'l-Yezîd Ebû Zeyd el-'Acemî), Dâru es-Selâm, Ḳahire 1428/2007.

er-Recrâcî, Ebû 'Alî Huseyn b. 'Alî b. Ṭalḥa (ö. 899/1494), *Ref'u'n-Niḳâb 'an Tenḳîhi's-Şihâb* (nşr. Aḥmed b. Muḥammed es-Serrâh, 'Abdurrahmân b. 'Abdullâh el-Cebrîn), I-VI, Riyad 1425/2004.

Rudi Paret, *Innermuslimischer Pluralismus*. In: Ulrich Haarman und Peter Bachmann (Hrsg.), *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit*. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag. Beirut 1979.

er-Ruḥeybânî, Muştafâ b. Sa'd b. 'Abduh es-Suyûtî (ö. 1243/1827), *Meṭâlibu Ulâ'n-Nuhâ fî Şerḫi Ğâyeti'l-Muntehâ* , I-VI, 2. Baskı, b.y. 1415/1994.

Saâd Havvâ, *el-Esâs fî's-sünne ve fiḳhihâ*, Dâr es-Selâm, el-Kâhira, 1416/1995.

Saîd Havvâ, *el-Esâs fî't-Tefsîr*, Dâr es-Selâm, el-Kâhira, 1424H.

eş-Şan'ânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail b. Şalâḫ el-Keḫlânî (ö.1182/1768), *et-Taḫrîr li İdâhi Me'ânî't-Teyzîr* (nşr. Muḥammed Şubḫî b. Ḥasen Ḥallâḳ Ebû Muş'ab) , I-VII, Riyâd, 1433/2012.

eş-Şan'ânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kaḫlânî (ö.1182/1768), *et-Tenvîru Şerḫu'l-Câmi'i's-Şağîr* (nşr. Muḥammed İşḫâḳ Muḥammed İbrâhîm), I-XI, Riyad 1432/2011.

eş-Şe'ālibī, Ebū Zeyd 'Abdurrahman b. Muḥammed b. eş-Şe'ālibī (ö.875/1470), *el-Cevāhiru'l-Hisān fī Tefsīri'l-Ḳur'ān* (nşr. Muḥammed 'Alī Mu'avviḍ, 'Ādil Aḥmed 'Abdulmevcūd), Dāru İhyā'it-Turāşī'l-'Arabī, Beyrut 1418H.

Şıddıķ Ḥasen Ḥān, Ebū't-Ṭayyib Muḥammed b. Ḥasan el-Ḳannūcī (ö.1307/1889), *el-Ḥitta fī Zikri's-Şihāhi's-Sitte* (nşr.), Dāru'l-Kutubi't-Ta'İmiyye, Beyrūt 1405/1985.

es-Suyūfī, Celālu'd-Dīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr (ö.911/1505), *ed-Dureru'l-Munteşira fī'l-Eḥādīşī'l-Muşteḥira* (nşr. Dr. Muḥammed b. Luṭfī eş-Şabbāğ), 'İmāde Şu'ūni'l-Mektebāt-Cāmi'atu'l-Melik Su'ūd, Riyad, t.y.

es-Suyūfī, Celālu'd-Dīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr (ö.911/1505), *el-Cāmi'u's-Şağīr ve Ziyādetuhū* (nşr.), , .

es-Suyūfī, Celālu'd-Dīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr (ö.911/1505), *el-Fetḥu'l-Kebīr fī Ḍammi'z-Ziyādeti ile'l-Cami'i's-Şağīr* (nşr. Yūsuf en-Nebhānī), I-III, Dāru'l-Fıkr, Beyrūt / Lubnān 1423/2003.

es-Suyūfī, Celālu'd-Dīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr (ö.911/1505), *el-Ḥaşāişu'l-Kubrā* (nşr.), I-II, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, t.y.

es-Suyūfī, Celālu'd-Dīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr (ö.911/1505), *Nevāhidu'l-Ebkār ve Şevāridu'l-Efkār: Ḥāşıye 'alā Tefsīri'l-Beyḍāvī* (nşr.), I-III, Cāmi'atu Ummi'l-Ḳurā, Mekke 1424/2005.

eş-Şāmī, Muḥammed b. Yūsuf eş-Şāliḥī eş-Şāmī (ö.942/1535), *Subulu'l-Hudā ve'r-Reşād fī Sīreti Ḥayri'l-İbād* (nşr. 'Ādil Aḥmed, 'Alī Muḥammed Mu'avviḍ), I-XII, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt 1414/1993.

Şātibī, İbrāhīm b. Māsā el-Laḥmī el-Ġırnāṭī (ö.790/1388), *el-Muvāfaķāt* (nşr. Ebū 'Ubeyde Meşhūr b. Ḥasen es-Selmān), I-VII, Dāru İbn 'Affān, b.y., 1417/1997.

Şemsuddīn er-Remlī, Muḥammed b. Ebi'l-‘Abbās Aḥmed b. Ḥamza (ö.1004/1596), *Nihāyetu'l-Muḥtāc`ilā Şerḥi'l-Minhāc* (nşr.), I-VIII, Dāru'l-Fikr, Beyrūt 1404/1984.

Şemsuddīn es-Seḥāvī, Ebū'l-Ḥayr Muḥammed b. ‘Abdurrahmān b. Muḥammed (ö.902/1497), *el-Ecvibetu'l-Merḍiyye fī mā Su`ile's-Seḥāvī`anhu mine'l-Eḥādīsi'n-Nebeviyye* (nşr. Muḥammed İshāk Muḥammed İbrāhīm), I-III, b.y.,1418.

Şemsuddīn es-Seḥāvī, Ebū'l-Ḥayr Muḥammed b. ‘Abdurrahmān b. Muḥammed (ö.902/1497), *el-Makaşidu'l-Ḥasene fī Beyāni Keşīrin min el-Eḥādīsi'l-Muştehire`alā'l-Elsine* (nşr. Muḥammed ‘Osmān el-Ḥaşṭ), Dāru'l-Kitābi'l-‘Arabī, Beyrūt 1405/1985.

Şemsuddīn İbn Muflih, Ebū ‘Abdullāh Muḥammed b. Muflih b. Muḥammed er-Rāmīnī el-Ḥanbelī (ö.763/1362), *el-Furu` ve Taşḥīhu'l-Furu`* (nşr. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkī), I-XI, Muessesetu'r-Risāle, b.y. 1424/2003.

Şevkānī, Muḥammed b. ‘Alī b. Muḥammed el-Yemenī (ö.1250/1834), *el-Fetḥu'r-Rabbānī min Fetāvā'l-İmām eş-Şevkānī* (nşr. Ebū Muş‘ab b. Ḥasen Ḥallāk), I-XII, Şan‘ā’, t.y.

Şihābuddīn el-Ḥafācī, Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Omar el-Mışrī (ö.1069/1659), *Ḥāşiyetu's-Şihāb`alā'l-Beydāvi: İnāyetu'l-Kāḍī ve Kifāyetu'r-Rāḍī* (nşr.), I-VIII, Dāru Şādir, Beyrūt, t.y.

Şihābuddīn er-Remlī, Aḥmed b. Ḥamza el-Enşārī (ö.957/1550), *Fetāve'r-Remlī* (nşr.), I-IV, el-Mektebetu'l-İslāmiyye, b.y., t.y.

eṭ-Ṭaberī, Ebū Ca‘fer Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd el-Āmilī (ö.310/923), *İḥtilāfu'l-Fuḳahā’*, Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, t.y.

Tācuddīn es-Subkī, Tācuddīn ‘Abdulvehhāb b. Taḳiyyuddīn es-Subkī (ö.771/1370), *el-İbhāc fī Şerḥi'l-Minhāc*, Dāru'l-Buḥās li-d-Dirāsāt el-İslāmiyye ve İḥyā’ et-Turās, b.y., 1424/2004.

Taḳiyyuddīn es-Subkī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Abdulkāfī b. 'Ali b. Temmām b. Ḥāmid (ö.756/1355), *Ḳaḍā'u'l-Ereb fī Es'ileti Haleb* (nşr. Muḥammed 'Ālim 'Abdulmecīd el-Efġānī), Mekke, 1413H.

Taḳiyyuddīn es-Subkī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Abdulkāfī b. 'Ali b. Temmām b. Ḥāmid (ö.756/1355), *el-İbhāc fī Şerḫi'l-Minhāc* (nşr.), I-III, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt 1416/1995.

Taşkın, Yüksel, *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

eṭ-Ṭībī, Ebū Muḥammed Ḥuseyn b. 'Abdullāh (ö. 743/1343), *Şerḫu't-Ṭībī 'alâ Mişkāti'l-Meşābīh* (nşr. 'Abdulḥāmīd Hindāvī), I-XIII, b.y., 1417/1997.

Usāme b. Munķız, Ebū el-Muzaffer Usāme b. Muŗşid b. 'Alī el-Kelbī eŗ-Şīzerī (ö.584/1188), *el-Menāzilu ve'd-Dīyār*, y.y., b.y., t.y.

van Ess, Josef – Biesterfeldt, Hinrich. *Kleine Schriften*, BRILL, Leiden 2018.

van Ess, Josef. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*. Berlin, de Gruyter, New York 1992.

Wensinck, A. J. *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Taylor and Francis, Hoboken 2013.

ez-Zebīdī, Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzāk (ö.1205/1790), *Tahrīcu Eḫādīsī İhyâ'i 'Ulūmi'd-Dīn* (nşr.), I-VII, Riyād, 1408/1987.

Zekeriyyā el-Enşārī, Ebū Yaḫyā Zekeriyyā b. Muḥammed (ö.926/1520), *'Esne'l-Meṭālib fī Şerḫi Ravḍi'd-Ṭālib* (nşr.), I-IV, Dāru'l-Kitābi'l-İslāmī, b.y., t.y.

ez-Zerkeşî, Bedrüddīn, *Eskiden Yeniye Klasiklerimizden: Gazâlî'ye Göre Kur'an'da İhtilaf Sorunu* , Çeviren: Mustafa Ünver, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* [Eskiye: Anadolu

İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eskiyesi: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences], 2007, sayı: 7, 103-105.

ez-Zerkeşî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi‘î (ö.794/1392), *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi 'Uşûli'l-Fıḩh* (nşr.), I-VIII, Dâru'l-Kutubî, b.y., 1414/1994.

ez-Zerkeşî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi‘î (ö.794/1392), *el-Mensûr fi'l-Kavâ'idi'l-Fıḩhiyye* (nşr.), I-III, Vizâratu'l-'Evḩâfi'l-Kuveytiyye, b.y., 1405/1985.

Zeynuddîn el-'Irâkı, Ebû'l-Faḩl 'Abdirrahîm b. el-ḩuseyn b. 'Abdurrahmân (ö.806/1404), *Taḩrîcu Eḩâdîsi'l-İḩyâ' = el-Muḩnî 'an ḩamli'l-Esfâr* (nşr.), Dâru İbn ḩazm, Beyrût 1426/2005.

ÖZET

Kapkaç, Furkan, “İhtilâfu Ümmetî Rahmetun” Rivayetinin Hadis Kritiği Açısından Tesbit ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin EREN, 154 s.

Bu çalışma; “ümmetimin ihtilâfı rahmettir” rivayetinin genelde İslam kaynaklarında özelde ise “hadis literatüründe” ne tür bağlamlar içerisinde tüketildiği ve bu kullanımlarda hangi kalıplar içerisinde sunulduğu, hangi anlamları içerdiği, hangi başlıklar etrafında tartışıldığı ve hangi formlara evrildiğini ortaya çıkarmak için gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma gerçekleştirilirken bu rivayeti referans gösteren veya bir şekilde bu rivayete göndermede bulunan, bu rivayetin anlamsal katmanlarına katkı sunan her türlü kaynak (Sünnî, Şîî, Doğu, Batı fark etmeksizin) incelenmeye tabi tutuldu ve bu noktada analiz edilen kaynaklar uygun başlıklar altında kategorize edildi. Birincil ve ikincil kaynaklar taranmakla beraber, bu çalışma özü itibari ile söz konusu “referans kaynaklarında” bu rivayetin menşeyini, kapsamını ve anlamsal sınırlarını tayin etmeye yaradı. Türkçe olarak (dolayı göndermede bulunan birkaç makale dışında) bu alanda şimdilik tek olan bu çalışma, esasında henüz müstakil olarak çalışılmamış bu rivayetin kaynaklarını, isnad ve metinlerinin tespitini ve hangi konular bağlamında gündeme geldiğini ortaya koymaya amaçlamaktadır. Modern toplum anlayışının bir parçası haline gelen uzlaşma kültürünün izleri İslami kaynaklarda bu rivayet eksenli olarak arandı. Bu çalışmada “çoğulculuk ve uzlaş” kültürünü “ictihad ve kıyas” kavramları ile ilişkilendirirken, bu çalışma da ictihad kavramının oldukça işler olduğu bu zamanda sıklıkla vurgulanan ve aynı zamanda bu kurumun bütünleyeni olan “ümmetin ihtilafı rahmettir” rivayeti üzerine odaklandı. Böylelikle bu rivayetin hangi kaynaklarda hangi anlamsal kalıplar içerisinde kullanıldığı araştırmaya tabi tutuldu. Çalışma bütünsel olarak bu rivayetin hangi sıklıkla rivayet edildiği ve neden birçok farklı mezhepler tarafından benimsendiğini açıklamak için yapıldı.

Anahtar Kelimeler: ihtilâf, ümmet, rahmet, ictihad, kıyas, mevzu, sünnî, şîa.

ABSTRACT

Kapkaç, Furkan, Determination and Analysis of the Tradition “İhtilâfu Ümmetî Rahmetun” in Terms of Hadith Criticism, Master Thesis, Advisor: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Emin Eren, 154p.

This work begins by showing in what contexts the tradition “Difference of opinion (disagreement) in my ummah is a mercy” is consumed in Islamic sources in general and in the “hadith literature” in particular. Then, it reveals in which patterns it is presented in these usages, what meanings it contains, which topics it is discussed and which forms it evolves into. While carrying out this study, all kinds of sources (regardless of Sunni, Shiite, Eastern, Western) that refer to this tradition or make a reference to this tradition and contribute to the semantic layers of this tradition were examined and at this point, the analyzed sources were categorized under appropriate headings. Although primary and secondary sources were scanned, this study essentially helped to determine the origin, scope and semantic limits of this tradition in the “reference sources” in question. This study, which is the only study in this field in Turkish language (with the exception of a few articles that refer to it from afar), has actually been discussed in order to reveal this untouched field and present it to the scientific community. The traces of the culture of reconciliation, which has become a part of the understanding of modern society, were sought in Islamic sources based on this tradition. This study focused on the tradition of “the disagreement of my ummah is mercy”, which is often emphasized at this time when the concept of ijtiḥad is very active, and which is also the component of this institution. In this way, it was investigated in which sources and semantic patterns this tradition was used. The study as a whole was done to explain how often this tradition was narrated and why it was adopted by many different madhabs.

Keywords: disagreement, ummah, mercy, ijtiḥad, analogy, mawdu, sunni, shia.